Жанна Ковба

ЛЮДЯНІСТЬ У БЕЗОДНІ ПЕКЛА

ПОВЕДІНКА МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В РОКИ «ОСТАТОЧНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ»

Видання третє, виправлене і доповнене

Київ — 2009

АКАДЕМІЧНА СЕРІЯ «УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА ГОЛОКОСТУ»

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА НАУКМА

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР
ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ «ТКУМА»

ББК 63(3)
К-56

Видавці: *Костянтин Сігов, Леонід Фінберг*
Редактор: *Леонід Фінберг*
Літературний редактор: *Валерія Петровська*
Коректори: *Наталія Резнік, Лариса Ковтун*
Верстка: *Світлана Невдащенко*
Дизайн обкладинки: *Світлана Невдащенко*

К-56 **Ковба Ж.М. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання».** Видання третє, виправлене і доповнене. — К., 2009. — 296 с.
ISBN 978-966-378-122-8

На матеріалах архівних джерел, мемуарів, записаних авторкою усних спогадів корінних галичан: українців, поляків, євреїв – свідків подій, розглянуті соціальні, економічні умови життя трьох народів у міжвоєнні роки, в час Другої світової війни. Основна увага приділялася поведінці місцевого населення в роки так званого «остаточного розв’язання єврейського питання».

Вперше публікуються імена галичан: поляків та українців, котрі були знищені фашистами за допомогу євреям. Більш повно, ніж у попередників, представлено дані про галичан – Праведників народів світу.

Становить інтерес для істориків, соціологів, українознавців, тих, хто цікавиться історією, сучасністю, перспективою міжнаціональних взаємин.

ЦЕ ВИДАННЯ СТАЛО МОЖЛИВИМ ЗАВДЯКИ СПРИЯННЮ
ТА ФІНАНСОВІЙ ПІДТРИМЦІ ОРГАНІЗАЦІЙ:

THE EDITION WAS ACCOMPLISHED WITH THE ASSISTANCE
AND FINANCIAL SUPPORT OF THE FOLLOWING ORGANIZATIONS:

Американський єврейський розподільчий комітет «Джойнт»
The American Jewish Joint Distribution Committee

Конференція з матеріальних вимог євреїв до Німеччини Фонд підтримки вивчення, викладання та зберігання матеріалів з історії Шоа ім. рабина Ісраеля Міллера
The Conference on Jewish Material Claims Against Germany, Inc. The Rabbi Israel Miller Fund for Shoah Research, Education and Documentation

Голландський Єврейський Гуманітарний Фонд
Dutch Jewish Humanitarian Fund

На обкладинці використано роботу художника Вадима Сидура

ISBN 978-966-378-122-8

Світлій пам’яті галичан,
котрі страждали, виживали, боролися
із силами Зла в містах, містечках,
селах Східної Галичини
часів Другої світової війни

Рятівникам, врятованим, загиблим

Передмова

В ім'я життя

Людяність і жорстокість… Між цими характеристиками людської поведінки – вся історія людства. З спрадавна людина нотує минуле, й світова історична бібліотека містить мільйони томів. Що нотуємо? Імена переможців та переможених, жорстокі вбивства й катування, хитрість і підступність, винаходи зброї (кожен наступний знищує дедалі більше людей), кількість жертв, зразки військового мистецтва…

У цій зафіксованій на письмі історичній пам'яті – всупереч реальним подіям – обмаль досвіду людської солідарності і жертовності. Чому? Мабуть, тому, що психологічна напруга людського вибору непоказна. Певне, й тому, що далеко не кожен, хто врятував життя іншій людині, готовий і може про це розповісти. Пригадую статтю Вадима Скуратівського про Шевченка, де автор звертає увагу, що багато трагедій людства не затрималися в пам'яті поколінь, бо в очевидців не було письма, щоб зафіксувати пережите. Дослідник згадав про аборигенів, які в лиху годину сходилися разом і голосили з розпачу. Шевченко, на його думку, чи не першим у світовій літературі пережив на собі й озвучив страждання тих, хто позбавлений голосу.

Якоюсь мірою пам'ять про людську солідарність акумулює проект ізраїльського музею «Яд Вашем» (з івриту – «Пам'ять та ім'я»), покликаний вшанувати пам'ять праведників світу. Їхня загальна кількість нині (вересень 2009 року) – 22765, зокрема з України – 2246.

За інформацією працівників «Яд Вашем», ці цифри заледве відбивають десяту частину зібраних свідчень. Решта, з огляду на різні причини, найчастіше смерть свідків чи неповноту даних, недоступна дослідникам. Гадаю, це кричуще несправедливо і варто було б ініціювати оприлюднення всього масиву зібраної інформації.

Загалом, є багато доказів того, що осмислення феномену людяності з боку сучасної цивілізації – неадекватне.

Проте є винятки з цього сумного правила. Їх небагато, особливо на пострадянському обширі, де звільнення від тоталітарних стереотипів відбувається вкрай повільно.

Книжка Жанни Ковби «Людяність у безодні пекла» – одне з перших професійних досліджень про рятування єврейського населення Галичини в роки Голокосту. На відміну від багатьох вторинних текстів, чиї автори – свідомо чи несвідомо – відтворюють радянські кліше, Жанна Ковба йде від джерел: працює з архівами й записує розповіді очевидців, по крихті визбируючи свідчення людяності. Дослідниця стверджує: під час жахливих випробувань людяність не зникла з людських взаємин. Ця книжка демонструє, що в кожній спільноті є свої кати й свої праведники. Ба більше: чимало людей за різних обставин поводяться по-різному. Науковець не визнає чорно-білої історії – реальне життя складне й багатоманітне.

Безумовно, ми свідомі, що подібне дослідження приречене на асиметричність – мільйони жертв уже ніколи не свідчитимуть про своїх катів.

Та ми добре знаємо, що один праведник може врятувати життя людини, а десятки й сотні праведників – надія людства. Згадую слова Адама Міхніка про те, що рятування євреїв місцевим населенням під час Голокосту – це емпіричний доказ існування Бога. Саме про це – пропонована книжка.

Леонід Фінберг

Слово до читача

“Той, хто врятував одну душу, врятував світ”. Ці слова вигравійовано на медалі, яку отримує Праведник народів світу.

Хто вони – Праведники народів світу, мовою іврит “хасидей уммот гаолам”?

1953 р. за рішенням Кнесету – парламенту (народних зборів) молодої держави Ізраїль була створена спеціальна організація для увічнення пам’яті мучеників і героїв – євреїв та тих представників інших народів, які боролися за виживання знищуваних. “Яд-Вашем” – це величний пам’ятник, який відвідують тисячі людей з усього світу, і одночасно наукова, освітня установа, найбільший дослідний центр вивчення Катастрофи і героїзму європейського єврейства у світі.

Весь комплекс споруд Меморіалу розташований на Горі Пам’яті. До нього входять Зал Пам’яті, Документальний Музей, Зал Імен, Зал пам’яті дітей – жертв геноциду, Синагога, Бібліотека, Дослідний центр, Видавничий відділ, Музей знищених єврейських громад. У “Яд-Вашемі” зберігається Архів – величезна кількість свідчень і документів. У Бібліотеці зібрані різномовні книжки, періодичні видання, в яких йдеться про Катастрофу європейського єврейства, долю євреїв часів Другої світової війни у різних країнах, про факти допомоги євреям – жертвам фашистського геноциду.

Яке походження вислову “Праведники народів світу”? – З глибин єврейської історії. У Талмуді це той, хто дотримується семи заповідей Ноя і не припускається гріха. У Талмуді описані двоє римлян, які віддали своє життя, щоб врятувати євреїв від смерті. Праведник народів світу, хоч і не є праведним юдеєм, що сповняє Десять Заповідей Мойсея і не грішить, так само, згідно з Талмудом посяде місце у раю.

Після Другої світової війни цей вислів набув додаткових відтінків. Нині Праведниками народів світу іменують тих, хто виявив дійове співчуття до страждальців єврейського народу. Ці рятівники були для рятованих моральною опорою, бо повертали віру у людяність, гоїли глибокі рани відчаю, втрат, безнадії, безвиході. Не лише самі врятовані хотіли продемонструвати свою вдячність рятівникам, а й увесь єврейський народ вважає своїм святим обов’язком прославити кожного з тих, для кого заповідь “Возлюби ближнього свого, як самого себе” стала основою поведінки в екстремальних умовах.

У “Яд-Вашемі” є спеціальний відділ, який розшукує Праведників світу, збирає документальні матеріали про них звідусіль.

Існує певний порядок, процедура присвоєння почесного звання. Врятовані надсилають до цього відділу свої заяви – свідчення про рятівників.

Євреї, які живуть в інших країнах, звертаються в ізраїльське посольство чи консульство. Заяву-свідчення врятованої особи підтверджують два свідки. Документи відповідно оформлюються на основі встановлених юридичних процедур. Їх розглядає спеціальна комісія, до складу якої входять представники "Яд-Вашему", – а це люди, які самі пережили катастрофу, вчені-історики, юристи.

Нині звання "Праведник народів світу" вже надано понад сім тисяч рятівникам євреїв – чоловікам та жінкам різних національностей з країн Європи. Найбільше Праведників поки що виявлено у Польщі та Голландії – у кожній з цих країн понад дві тисячі. Пошук Праведників триває, хоч пройшло багато років з часу подій.

Чи є серед тих, хто визнаний Праведником народів світу, українці? – Так, є. На початок XXI ст. це понад 2 тисячі осіб, яких визнано Праведником в кінці 90-х pp. XX ст.

Причина не у невдячності врятованих, а передусім у політиці. Основна частина врятованих євреїв до останнього десятиріччя XX ст. жила на території колишнього Радянського Союзу. А тут поборювали і сіонізм, і український (та всякий інший) націоналізм. Бути "рятівником євреїв" або згадувати, що тебе врятували, було небезпечно і для рятівників, і для врятованих. До того ж розірвані дипломатичні відносини СРСР з Ізраїлем на довгі роки виключили будь-яку можливість для врятованих євреїв, урядовців з Ізраїлю подати в Україну або отримати звідти будь-яку інформацію.

Ще одна причина. В "Яд-Вашемі" каталог пошуків складений не за етнічними особливостями, а по країнах. Україна в час війни не була державою. У польській картотеці Праведників зареєстровано 2800 осіб, серед них близько сотні з типовими українськими прізвищами. Ці люди мешкали в Західній Україні і рятували євреїв, які жили поряд з ними. Але юридично вони громадяни Польщі.

Головні герої цієї книжки – ті, хто міг би увійти до категорії "Праведників народів світу", коли б не загинули на гітлерівських шибеницях, у концтаборах і в'язницях люди, яких вони прагнули врятувати, і вони самі.

Правдива й обґрунтована розповідь про них потребує дуже широкого історичного тла, яке б відобразило трагедію не лише єврейського народу, а й усіх народів, які були задіяні у тій страшній бойні.

Треба розповісти про Східну Галичину – про її корінне населення: про русинів – галицьких українців, які ведуть свій родовід з часів дохристиянських слов'янських державних утворень, але не мали своєї держави впродовж довгих віків; про галицьких поляків, які колись прийшли на цю землю й стали вважати її частиною своєї держави; про галицьких євреїв, про яких українські вчені початку XX ст. писали, що вони формуються в "новочасну жидівську націю" [1]. Жили у Галичині і німці.

У 40-х рр. нашого минулого на терені Східної Галичини історія трагічно сплела чотири війни, чотири види боротьби.

Гітлерівська Німеччина воювала за "життєвий простір", за винищення євреїв і підкорення слов'ян. Під фашистськими гаслами з 1941 р. почалося методичне фізичне винищення євреїв, з 1942 р. починається ескалація звільнення "життевого простору" від українців та поляків.

Українські національні угруповання, втративши надію на німецьку допомогу у побудові суверенної держави, яку вони плекали до осені 1941 р., боролися проти німецьких, польських, радянських зазіхань на свою етнічну територію.

Поляки боролися проти німців, українців, частково проти радянських претензій на, як вони вважали, складову їхньої держави – "Малопольську Східну".

Червона Армія, самовіддано долаючи фашизм, водночас виступала збройною силою режиму, котрий не міг допустити справжнього суверенітету України.

Політичні, соціальні, збройні форми боротьби роз'єднували людей. Йшла війна всіх проти всіх.

Але була ще одна, інакша, війна, яка об'єднувала. Це була війна за Життя проти Смерті, за Добро проти Зла. Вона була спільною для кожної людини, родини, особливо для євреїв, які лишилися сам на сам з жахливою реальністю винищення. Для переважної більшості галицького населення це була боротьба за елементарне фізичне виживання, проти голоду, холоду, хвороб, смерті, боротьба, яка відбувалася за умов, коли закон, право, релігія, традиція, мораль були сплюндровані, були загострені до останньої межі соціальні суперечності, винесені на поверхню найгірші людські риси, ницість, підступництво, зрада.

Ось у такому пекельному казані пристрастей, у всіх значеннях цього слова, від фанатичних поривів до жорстоких мук перебували герої цієї книжки. Багато з них свідомо чи за інтуїтивним поривом душі дотримувалися біблійних заповідей. Я маю на увазі передусім, "Не убий!", але не лише "Не убий!", а ще й "Возлюби ближнього, як самого себе!" Хоч ближній – представник зовсім іншого і часом зображуваного як ворожий народу.

Щоб розповісти про усе це, потрібно відійти на дуже велику відстань від описуваних подій і побачити, як розвивались взаємини між народами у Східній Галичині впродовж усієї страшної і жорстокої 1-ї пол. XX ст.

Тому в цій книжці є розділи, в яких описуються міжетнічні взаємини у Східній Галичині – основні, постійні, і змінювані разом з п'ятьма різними владами за сорок років.

Окремий розділ присвячено трагедії галицьких євреїв часів німецької окупації, реакції на неї політичних організацій, церков, широких мас співмешканців інших етносів цього невеликого за територією регіону.

Лише на тлі цих розділів стає можливим зробити спробу більш-менш повно й об'єктивно розповісти про спротив злу, машині нищення, про велич духу людей, які не вважали свою поведінку ні подвижницькою, ні героїчною. Вони допомагали ближньому, буденно виконуючи Заповіді, здійснюючи свій обов'язок перед людиною, сусідом, ближнім, ба, навіть чужинцем, який потрапив у біду.

Щоб написати цю книжку об'єктивно, потрібно було розглянути у сукупності знані, розшукати нові факти, ще раз перевірити їх. Адже у кожного народу, який населяв Галичину, були свої речники – політичні діячі, історики, письменники, публіцисти, з різних причин далеко не об'єктивні. Існують і зумовлені реаліями життя стереотипи і міфи і про сусідів, і про власні народи, а також політично зумовлені, часом щирі, а часом підпорядковані ідеологічному замовленню однобічні трактування історичних подій.

Сумно, але факт. Коли читаєш єврейських, українських, польських істориків, частіше усього перед тобою постає чорно-біла картина подій, де одні – лише кати, другі – тільки безвинні жертви. По-людськи це можна зрозуміти, але це вже не історія. Це, як висловився зі схожого приводу український енциклопедист Євген Онацький, "травма", наслідок страшного болю. Потрібен контекст фактів, поглядів, свідчень. І тоді звертаєшся до "простих" людей. Тих, хто пережив страшні лихоліття і не згрішив перед Богом і людьми, хоч не завжди мав рішучість жертвувати собою, родиною, дітьми.

Зі спогадів корінних старших галичан, українців, поляків, євреїв, а їх я опитала понад сто п'ятдесят осіб, постає набагато складніша, повна людських трагедій картина, ніж з чорно-білих публіцистично загострених досліджень, стереотипи якого б народу вони не відображали.

Крім спогадів "живої історії" є ще два джерела, які дозволяють наблизитись до правди. Це архівні документи і газетні публікації в їх сукупності.

У книжці використано матеріали архівних фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВОУ), обласних архівів Львова, Івано-Франківська, Тернополя. Виявлено та проаналізовано документи, колекційні фонди німецької окупаційної адміністрації, німецьких спецслужб (спеціального суду для місцевого населення – Sondergericht), ОУН, УПА. Особливо цінними є документи міського старости Львова, губернатора дистрикту Галичина, української поліції, зокрема, справи стосовно статусу українського, польського, єврейського населення, колекції плакатів, афіш, листівок, щоденники, спогади, свідчення, записані від окремих осіб у перші місяці після вигнання німців.

Проаналізовано зміст і форми подачі матеріалу у публікаціях про етнічні взаємини, про національну політику окупаційної влади в періодичних виданнях 1941-1945 рр.: "Краківські вісті", "Українські щоденні вісті" (з серпня 1941 р. "Львівські вісті"), двотижневик для селян "Рідна земля",

літературно-мистецькому журналі "Наші дні", регіональних газетах і бюлетнях липня-грудня 1941 р.: "Зборівські вісті", "Бучацькі вісті", "Воля" (Копиченці), "Воля Покуття" (Коломия), "Українське слово" (Станіславів), "Gazeta Lwowska", "Lemberger Zeitung".

Із усього цього читач бачить, як складно було мені готувати цю книжку. Розумію, і як нелегко буде читачеві сприймати її, можливо, відмовляючись від звичних уявлень, які історична пам'ять і історичні праці, публіцистичні статті сформували і закріпили. І все-таки раджу читати, хоча б для того, щоб наблизитись до правди про свій народ і його сусідів.

Мій приємний обов'язок з вдячністю повідомити читача, що до появи цієї книжки причетні багато людей, котрі ділилися інформацією, давали корисні поради, сприяли реалізації її задуму.

Зокрема, велика подяка причетним до дослідження проблеми професору Єврейського університету в Єрусалимі Мордехаю Альтшулеру, редакторові журналу "Ї" Тарасові Возняку, в недалекому минулому львівському досліднику Йосипу Гельстону, директору Інституту історичних досліджень Львівського університету Ярославу Грицаку, доктору історичних наук Ярославу Дашкевичу, професору Єврейського університету в Єрусалимі Дову Ною, журналістові Михайлові Дорфману, академіку НАН України Ярославу Ісаєвичу, директору Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, професору Ларисі Крушельницькій, досліднику і публіцисту Мирославу Мариновичу, прес-аташе Ізраїльського посольства в Україні Володимиру Міндліну, професору Єврейського університету, закордонному члену НАН України Вольфу Московичу, нині покійному професору Якову Хонігсману.

Щира вдячність галичанам: українцям, полякам, євреям, котрі ділилися своїми спогадами. Особливо цінними були довгі розмови з Євгенією Барнич, Юрієм Барнич, Еммануїлом Бергером, Василем Герою, Онуфрієм Каричортом, Романом Кирчівим, Зигмунтом Ляйнером, сестрою Марією-студиткою, з дому Фаїною Ляхер, Евгеном Наконечним.

Дякую і пам'ятаю тих, котрих вже немає з нами, – Михайла Петрашека, Леона Плягера, Володимира Макаріва, Юзю Юник.

Вдячна Галині Корнеєвій, Івану Федчишину, Йосифу Штатману за допомогу при збиранні фактичного матеріалу.

Моя подяка Інституту юдаїки, директор якого Леонід Фінберг був ініціатором розробки теми про галичан, котрих німці стратили за те, що вони переховували євреїв, та співробітникам Інституту юдаїки Галині Ліхтенштейн і Світлані Невдащенко за терпляче передруковування різних варіантів книжки. Звичайно, жоден із згаданих не несе відповідальності за мою концепцію і можливі помилки.

Ж.Ковба

Розділ 1

ЕТНОСОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ В ГАЛИЧИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

1.1. З політичної історії

Східна Галичина – невелика територія (55 700 кв.км) південно-західної України. Має значні природні ресурси, багато мінеральних запасів, врожайних земель, лісів. Галицькі землі століттями були мостом між східними і західними торговельними ринками.

З кінця X по XI ст. Східна Галичина перебувала у складі Київської Русі. З кінця XI ст. по 1349 р. – становила головну частину могутнього Галицько-Волинського князівства. У 1349–1387 рр. нею спільно володіли польсько-угорські правителі. З 1387 р. по 1772 р. під назвою Руське воєводство перебувала у складі Польського королівства – першої Речі Посполитої.

Після розділів Польщі Східна Галичина була прилучена до Габсбурзької монархії (згодом Австро-Угорської імперії). Як Королівство Галичини й Володимирії або "Рутенія" (від "русини" – самоназва українського населення) перебувала у складі Австро-Угорщини до 1918 р.

Після розвалу Австро-Угорщини політичні зміни відбувалися швидко. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1919 рр.), у складі Польщі (Другої Речі Посполитої) – 1919–1939 рр., у складі СРСР (УРСР) – 1939–1941 рр., під німецькою окупацією – 1941–1944 рр., з 1944 по 1991 знову у складі СРСР (УРСР).

Східна Галичина відігравала значну роль у Центральній і Східній Європі. "У XX ст., – на думку Я.Дашкевича, – цей край зайняв важливе місце як об'єкт суперечки між Австрією та Росією, Польщею та Україною, Німеччиною та Росією (під виглядом Радянського Союзу)" [2].

В усі віки кількісно переважали тут українці, мешкали поляки, євреї, німці. Кожна влада, що змінювалася, обґрунтовувала своє "історичне право" на володіння галицькими землями, формувала систему управління, соціальний статус населення.

Коли у 1772 р. Габсбурги проголосили відновлення королівства Галичини й Володимирії і возз'єднання його з Австрією, тут була феодально-абсолютистська монархія, яка мала конституцію, визначене правове поле. Поряд з австрійським парламентом існували крайові сейми, місцеве самоврядування. У 1867 р., коли була створена Австро-Угорська імперія, був навіть прийнятий закон про рівноправність народів. Проголошувалися їхні права плекати рідну мову, сповідувати свою релігію, мати представництво в адміністративному апараті, розбудовувати освіту.

Східно-Галицькі землі були включені до складу імперії разом з територією суто польських воєводств: Краківського, Сандомирського. Таке поєднання, а також те, що на теренах Галичини велика земельна власність була в польських руках, давало полякам політичну перевагу.

Поляки, які втратили у XVII ст. свою державу і прагнули її відновлення, швидко зорієнтувались у сприятливих для них умовах у Галичині. Українці пожинали гіркі плоди цього. М.Грушевський писав, що за часів свого панування польська влада все, що могла вважати вершками української нації, ретельно знімала і "...залишала її (націю. – *Ж.К.)* у стані забитості і безпорадності, нащадки якої ретельно консервують її в цьому стані". Країною "хлопув" і "попув" (селян і попів) зневажливо називали українську Галичину.

Певні здобутки виявились у євреїв: у другій половині XIX ст., за часів Франца-Йосифа II, вони отримали важливі майнові і соціальні права, розпочали організовану боротьбу за повну емансипацію.

Дбаючи про власні цілі, австрійська влада проводила у Галичині політику "поділяй і пануй". З одного боку, вона придушувала національно-визвольний рух польського народу, з другого, – орієнтувалась на польську шляхту як на спільника в економічній і соціальній боротьбі.

Польські великі землевласники урядували у крайовому сеймі, визначаючи економічне життя, багато в чому соціальні можливості народів. Це зумовлювало боротьбу за політичне, правове поле

діяльності, коли економічні інтереси багато у чому підпорядковувалися національним.

Українці почали відроджуватись політично напередодні революційних змін 1848 р. Польські лідери дискредитували домагання українців, звинувачуючи їх у симпатіях до Росії. Росія, справді, задля власних інтересів активно підтримувала русофілів-галичан, яких стали іменувати "москвофілами".

Євреї, орієнтуючись на австрійських лібералів, боролися за досягнення для себе повної політичної рівності з іншими народами; асимільована єврейська інтелігенція підтримувала поляків.

До Першої світової війни політичні проблеми у Галичині зосереджувалися довкола трьох основних питань: селянсько-поміщицьке землеволодіння, освіта, виборчі права. Ставилися ці питання кожним народом, відповідно до національних інтересів, у конституційно-правовому полі.

На тлі безземелля українського селянства, багатства польської шляхти й буржуазії, злиднів основної маси євреїв і водночас нагромадження багатств у незначної їх частини кожен народ формував свою еліту, розбудовував освіту, наукові, культурні товариства. Створювались політичні партії.

Найбільше можливостей було у поляків. Більш-менш розвинені політичні партії, більшість місць у сеймі, управління крайовим шкільництвом сприяли реалізації їхніх планів колонізації Галичини.

Нова українська еліта формувалася у жорстокій конкуренції угруповань (народовців, радикалів), політичних партій, що виникали. Національно свідомий провід прагнув звести до мінімуму вплив "москвофілів". Зростання організованості, патріотичної політизації українців у цей час подиву гідне.

У 1907 р. видатний польсько-єврейський ліберал Вільгельм Фельдман писав: "У XIX ст. багато народів постало з попелу, але відродження небагатьох відбувалося так швидко і енергійно, як відродилися українці Австрії. ...Їхнє несподіване і бурхливе зростання в основному сталося завдяки тому, що вони навчилися самодопомозі та впертій боротьбі за кожен свій здобуток" [3].

У євреїв, які також були активними у політичному та громадському житті, саме в Австрії виник, а в Галичині утвердився і поширився політичний сіонізм (йому передував лише "протосіонізм"

на українських і білоруських землях, що входили до складу Російської імперії). Власні національні проблеми породжували внутрішні протистояння. Більшість мешканців сіл, містечок, частини міст боронили старі єврейські традиції, спосіб життя, залишалися переважно під впливом хасидів. Молода інтелігенція прагнула асиміляції, реформування юдаїзму.

Наприкінці XIX ст. в усіх етносів Галичини з'являються угрупування, що сповідували й поширювали соціалістичні ідеї. Політичні, культурно-освітні, господарські питання широко обговорювалися у різномовній пресі.

На початку XX ст. Галичина була густозаселеним тереном. 62% населення складали українці, 25% – поляки, 13% – євреї. Політична влада й земля були у руках поляків, торгівля й промисли – здебільшого у євреїв, українці були зайняті переважно у сільському господарстві.

У школі австрійського конституційного ладу галичани звикли цінувати й поважати порядок, організованість, навчилися основам управління, розв'язувати конфлікти на парламентсько-правовому рівні. Разом з тим, оскільки австрійські закони належали національно чужій державі, навчилися без особливих докорів сумління обходити їх заради власних інтересів.

Становище народів почало змінюватися з початком Першої світової війни. Галицьке населення пережило всі жахи воєнних наступів і відступів. Галичина стала ареною боїв, які спричинили спустошення, матеріальні збитки. До цього долучалися наслідки правління військової адміністрації, як російської, так і австрійської.

У вересні 1914 р. російська армія прорвала оборону австро-угорських військ і зайняла більшу частину Галичини. Намагаючись виправдати воєнні невдачі, австро-угорське командування спиралося на невдоволення місцевої адміністрації, яка вбачала корінь зла у "зрадництві" українців і частини євреїв, які начебто симпатизували росіянам, таємно співпрацювали з ними.

У час відступу австрійські і, особливо, мадярські війська знущалися над безборонними українцями та євреями, відкрито грабували бідніших. Тихих "старорусинів" вивозили в Австрію, страчували без суду слідства. З'явилися сумнозвісні табори депортованих (Талергоф та інші). Багаті євреї, добре інформовані, що чекає на них з приходом російських військ, масово тікали до Австрії.

Російський уряд заявив права на Галичину як “давню руську землю”, котра мала врешті возз’єднатися з “матірною Росією”, розгорнув масовану пропаганду “руськости Галичини”. Нещадно руйнувалися “мазепинські гнізда” – осередки українського руху. Збереглися свідчення про знущання над містечковими євреями, котрих звинувачували у шпигунстві на користь австрійців.

При відступі у березні 1915 р. росіяни вивезли в Росію сотні українських громадських діячів, десятки греко-католицьких священиків, серед них Митрополита Андрея Шептицького.

Галичани вперше побачили звіряче обличчя єврейських погромів, які здійснювали окупаційні війська.

1917 рік започаткував радикальні політичні зміни. Лютнева революція у Росії поховала самодержавство. В умовах соціально-економічних потрясінь, хаосу, жорстокостей, анархії тут йшов до влади більшовизм. На Сході України формувалась українська державність.

Революційні події поширились і на захід. Проте розвал Австро-Угорщини не супроводжувався крайніми потрясіннями. Водночас відновили свою державність деякі народи, серед них були і поляки.

У Галичині виник кривавий міжнаціональний конфлікт. І для українців, і для поляків національні інтереси були на першому плані. Ще до розвалу Австро-Угорщини і ті й інші готувалися до утвердження у Галичині власної держави. Обидва народи створили свої політичні і військові організації.

Першого листопада 1918 р. над Львівською ратушею було піднесено жовто-блакитний прапор. Постала Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Нова держава впродовж восьми місяців поширила свою владу на більшу частину Східної Галичини.

У війні проти ЗУНР брала участь уся Польща. Була задіяна колосальна зовнішня і внутрішня пропаганда. Українців виставляли більшовиками, погромниками, а галицьке населення в цілому – суціль полонофільським, спраглим твердої (звичайно, польської) влади.

Активно підтримували ЗУНР, боронили її, звичайно, українці, абсолютно ворожими були галицькі поляки, лояльними або нейтральними – основна маса євреїв.

Лояльність, симпатія значної частини євреїв до українців була “підтримана” жахливим триденним погромом 22-24 листопада

1918 р. при вступі польських військ у Львів, приводом до якого була підтримка євреями українців. На користь українцям в очах євреїв було і те, що на контрольованих ЗУНР територіях погромів не було. У складі Української Галицької Армії був навіть добровільно сформований "Жидівський курінь" [4].

Польсько-український конфлікт був жорстоким, але цивілізованим. Він вирішувався в основному на чітко визначеній лінії фронту і завдав мирному місцевому населенню лише незначних втрат. Виняток становили євреї, багато з яких стало жертвами відкритого антисемітизму поляків, що, як вже зазначалося, посилювало симпатії євреїв до української справи.

Оскільки ЗУНР, що відіграла значну роль у політичній історії Галичини, в подальшому замовчувалася або оббріхувалася, особливо у радянській пресі, варто хоч би у загальному окреслити її діяльність.

За 8 місяців, попри війну, пощастило налагодити стабільність, порядок. Скористалися австрійським досвідом. Центральну адміністрацію, місцеву владу формували за старою моделлю. До управління залучали фахівців-професіоналів не лише з українців, а й поляків і євреїв. Без зволікань було вирішене земельне питання. На офіційному рівні була реалізована одвічна мрія про об'єднання зі Східною Україною (Злука – 22.1.1919 р.). Було створено Українську галицьку армію (УГА), до складу якої увійшов і вже згаданий Жидівський пробойовий курінь, або Пробойовий курінь 1-го корпусу української Галицької армії.

Були проголошені і реалізувалися повні виборчі права для усіх громадян, забезпечувались широкі права "головних народів": українців, євреїв, поляків (останнім двом пропонувалось 30% місць у майбутньому парламенті). Це викликало позитивний резонанс, особливо серед єврейського населення.

В цілому за польсько-українського конфлікту різні соціальні групи євреїв опинились по різні боки. Поляків підтримали міські інтелігентські верстви єврейства, українців – сільське і містечкове єврейське населення. Гору взяла Єврейська Національна Рада, створена у Кракові у 1918 р., яка закликала до нейтралітету.

Переважаюча сила поляків, загроза більшовизму, яким лякали Європу, страх перед Радянською Росією позбавили ЗУНР міжнародної допомоги. Польські сили отримали для боротьби з більшо-

виками добре озброєну, навчену у Франції армію генерала Галлера, але ця потуга була використана проти українців і їхніх прихильників. Влітку 1919 р. поляки перемогли.

Польська влада проіснувала на Галичині 20 років. Польща була державою унітарною. Третину населення Польської держави складали представники українського, єврейського, білоруського та інших етносів. Разом зі Східною Галичиною до її складу увійшли етнічні українські землі: Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Лемківщина.

Управління здійснювалося на основі Конституції. Конституцій було прийнято три: 1921, 1926, 1935 рр. Існував великий розрив між формально проголошеними правами: політичними, соціальними, адміністративними, громадянськими і їх реалізацією у повсякденному житті. Спостерігалася тенденція до обмеження парламентаризму аж до його кризи у 1935 р.

У 1926-1935 рр. у Польщі встановлюється авторитарний режим, надано надзвичайні повноваження президенту. Державу проголошено абсолютною цінністю, "загальним здобутком усіх громадян" з пріоритетом колективного над особистісним. Громадянські права були узалежнені від "заслуг в ім'я загального блага".

Територіальне, господарське, професійне самоуправління фактично перебувало під контролем держави. Здійснювався тотальний контроль за діяльністю товариств, культурно-освітніх установ (особливо, коли йшлося про національні меншини).

Існували формально демократичні закони про освіту, але освіта використовувалася як засіб полонізації.

Римо-католицька церква отримала правові привілеї стосовно інших конфесій.

Українці, хоч і були у Галичині більшістю (про це свідчила навіть сфальсифікована статистика)[5], вважалися національною меншиною. До 1923 р. українці фактично не визнавали польську зверхність. Але успіх дипломатів Польщі (Версальський 1919 р., Ризький 1921 р. договори), підкріплений перемогою Польщі у польсько-радянській війні, був очевидним.

У міжвоєнний період спостерігається різке зростання політизації життя.

Українську громаду представляли політичні об'єднання, програмою яких було домагатися державної незалежності. Серед

них – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українська соціал-демократична партія, з 1929 р. Організація українських націоналістів.

Серед польського населення Галичини не було такої безлічі партій, як у центральній Польщі. Вплив мали: Польська партія соціалістична (ППС), селянська партія, "Визволєнє", "Національно-демократична партія" (ендеки), яка нещадно поборювала як власних лівих, так і національні меншини, особливо євреїв.

У житті галицьких євреїв важливу роль відігравали релігійні громади. Діяла і сила-силенна політичних угруповань – різноманітні консервативні об'єднання, сіоністські партії, бундівські організації [6].

Політичні програми польських націоналістичних партій передбачали полонізацію краю, для чого була задіяна вся державна система, особливо шкільництво. (Щезли з ужитку навіть терміни "Східна Галичина", "українець", натомість вживалися "Малопольска Всходня", "автохтони", "русини").

Для національно-свідомих українців політику визначала боротьба за елементарне національне виживання, автономію і, врешті, власну державу.

Єврейська політика зумовлювалася боротьбою за майнові, громадянські права, національно-культурну автономію (Бунд), колонізацію Палестини (сіоністи).

Представники лівих угруповань – КПЗУ (Комуністична партія Західної України) і Польська партія соціалістична (ППС) – в умовах постійного втручання Комінтерну, який врешті розпустив КПЗУ, не встигли виробити скільки-небудь чіткої лінії за конкретних обставин, проголошуючи інтернаціоналізм.

В умовах формальних демократичних свобод були задіяні різні легальні форми пропаганди, особливо преса, книговидання, форми культурно-освітньої діяльності.

Але у відповідь на тиск, колосальну загрозу з боку польського державного апарату українці, а почасти і євреї, вдаються до нелегальних форм боротьби, пропаганди й терору.

Як відомо, наслідком Першої світової війни і повоєнних років була поява двох крайніх тоталітарних режимів.

Більшовицький режим проголосив, що може розв'язати усі соціальні, економічні, національні проблеми. Його ідеологія спира-

лася на викриття існуючої соціальної, класової несправедливості і бажання створити досконалу соціальну систему.

Фашистський режим, який прийшов до влади спочатку в Італії, а згодом у Німеччині, проголошував етнічні й расові пріоритети. Фашисти створили і пропагували національні міфи, гасла єдності, сили народу, територіальних експансій, війни як засобу оновлення духу нації. Фашизм спирався на гнів і відчай тих народів, які після Першої світової війни почувалися приниженими й обділеними – у першу чергу німців.

Більшовицька і фашистська ідеології поширювались і у Галичині, яка потерпала від економічних криз, спаду виробництва, зубожіння мас, соціальних і національних протиріч.

Під впливом польських правих націоналістичних партій дійшло до зближення Польщі з Німеччиною. У 1934 р. між ними були підписані дві угоди про співробітництво.

Зростання впливу нацистської ідеології, загострення внутрішніх проблем, зокрема, посилення спротиву українців у Галичині (в тому числі терористичних акцій) призводять до масових репресій. У всіх ланках польського державного апарату посилюється юдофобія.

Хоч агресивна політика Німеччини у Європі, здавалося б, диктувала зміну політичного курсу уряду Польщі стосовно національних меншин, цього не сталося. Навіть на початку 1939 р. попри зусилля українських, єврейських провідників, до якоїсь угоди з урядом не дійшло [7].

За часів польської влади галицьке населення дедалі більше втрачало законопослушність. Для основної його маси ця влада була ворожою. Відбулося фактичне узаконення з обох боків насильства як методу розв'язання соціальних і національних проблем.

Все ж, держава, влада, хоч часто формально, захищали право на життя, власність, громадянські права. На законодавчій основі могли розвиватися самодіяльні національні господарські, культурно-освітні організації та товариства.

Напад Гітлера до певної міри сконсолідував все населення Польщі. Під закликом виконати громадянський обов'язок захисту держави поставили свої підписи шановані українські, єврейські провідники [8]. Але польська держава була приречена пактом Ріббентропа-Молотова.

1.2. Долі трьох народів на одній землі

Зміни політичної влади до 1939 р. вели до еволюційних, мирних змін етнічного складу населення.

Перед Другою світовою війною у Східній Галичині мешкали: 4 257 тис. (73,2%) українців, 948 тис. (16,2%) поляків (з них 73 тис. колоністів 1920-1930 рр.), 570 тис. євреїв (9,8%), 49 тис. (0,8%) німців та інших [9].

Галицьке населення було переважно сільським. У містах проживало лише 23%.

Дуже нерівномірним був національний розподіл міського і сільського населення. У містах переважали євреї і поляки. Ще з часів Австро-Угорщини – жило небагато німців.

Розмаїтим був і соціальний склад народів. Упродовж віків під впливом політичних і економічних обставин кожен з них зайняв певні соціальні ніші.

Українці у XIX – першій половині XX ст. пройшли усі стадії національного відродження. Від самоназви "русин" перейшли до самоназви "українець", що її офіційно не визнавали польські урядовці, оскільки ця назва об'єднувала українців-галичан з братами з Великої України.

За соціальним складом українці залишалися народом переважно аграрним. Ще у 1900 р. близько 95% з них займалися сільським господарством. Близько 1% працювали у промисловості і 0,2% у торгівлі. Українська інтелігенція, включно із священиками, складала невелику групу, що налічувала десь від 12 до 15 тис. осіб [10].

В умовах безземелля наприкінці століття сотні галицьких селян емігрують до США, Канади, Аргентини.

У першій половині XIX – на початку XX ст. українці Галичини здобули репутацію людей високоорганізованих і суспільно дисциплінованих. На відміну від своїх братів на сході вони користалися конституційними правами Австро-Угорщини. Зростанню організаторської діяльності сприяли багато факторів. Галицькі українці зазнавали прямого впливу таких суспільно високоорганізованих народів як чехи, німці. Ще безпосередніше впливали на них поляки, які були конкурентами у розвитку і зміцненні власних економічних і культурних ресурсів. Уважно придивлялися українці до побуту,

форм економічного життя євреїв. Попри незначний кількісний відсоток інтелігенції українці мали новий тип проводу; високоосвічені, національно свідомі громадські діячі – педагоги, юристи, священики, які намагалися пристосувати селянина до вимог тогочасного капіталістичного суспільства.

Товариства “Просвіта”, “Сільський господар”, “Руське (а згодом Українське) педагогічне товариство”, Наукове товариство імені Шевченка та інші громадські, культурно-освітні організації, кооперативний рух висунули українців Східної Галичини на авансцену всеукраїнського національного руху. Галичина стала українським П’ємонтом.

Упродовж Першої світової війни й у повоєнні роки галицькі українці пізнали не лише страшний тягар фізичних втрат, розчарувань, психологічного зламу від поразки визвольних змагань, але й найгірший варіант протистояння: українці, як учасники боїв з обох сторін, убивали один одного. Але події визвольних змагань закарбували у народній пам’яті образ державного правління ЗУНР, власної національної армії, організованої праці у власній державі. Ідея власної держави як єдино можливого розв’язання політичних, соціальних, культурних проблем стала домінуючою.

У міжвоєнні роки галицькі українці жили за статусом національної меншини. Польська держава стала на два десятиліття своєрідною конституційною багатонаціональною в’язницею для третини її населення – неполяків. Це суттєво впливало на соціальну долю українців. Вони продовжували залишатися на 80% селянською нацією. Допікало аграрне перенаселення. До того ж Канада і США скоротили квоту емігрантів і емігрувати в цей час здобулись лише 170 тис. західних українців.

Як і до Першої світової війни, інтелігенція здійснювала політичне, культурне, навіть соціально-економічне управління українським суспільством. Але змінився її соціальний склад. На зміну священикам прийшли вчителі, службовці в національних кооперативних, громадсько-культурних організаціях, юристи, лікарі, фармакологи, інженери. Інтелігенція серед українців у 30-х рр. складала всього 1%. Була значна кількість некваліфікованих і малокваліфікованих робітників, у містах – домашньої обслуги, двірників.

Головною причиною відносно невеликої кількості освічених українців була політика уряду, яка обмежувала для неполяків до-

ступ до освіти. Так, у Львівському університеті відсоток українців ледве сягав 10. Українським інтелігентам, які не збиралися полонізуватися, дуже важко було знайти роботу у містах. Багато з них, особливо у 30-х рр., йшли працювати на село, прискорюючи його соціальний і культурний розвиток.

Три основні фактори впливали на буденне життя українців.

Перший – національне гноблення. Українців не допускали до державної служби, роботи на транспорті. Часто можливість навчатися, здобути фах чи обійняти посаду вимагали переходу у римокатолицьку віру.

Другий фактор – національно організована економічна, культурницька, громадська, освітня діяльність, національна церква.

Культурно-освітні і кооперативні установи: "Просвіта", "Рідна школа", "Центробанк", "Маслосоюз", "Народна торгівля", Ревізійна спілка українських кооперативів допомагали українцям виживати.

У 1936 р. одне з наймасовіших і найшанованіших у Галичині товариств "Просвіта" мало 275 324 члени, 3071 бібліотеку, 377 театральних груп, численні оркестри, хори. У товаристві "Сільський господар" у 1938 р. 53 агрономи і 18 ветеринарів обслуговували 60 філій, які об'єднували понад 2 тис. гуртків селян.

Зростав авторитет Греко-Католицької церкви. Церква створювала широку мережу молодіжних, жіночих товариств, сприяла розвиткові шкільництва. Сила волі й широта поглядів Митрополита А.Шептицького зробили його і очолювану ним Церкву найвпливовішими в українському суспільстві Галичини.

Українська еліта гуртувалася у Науковому товаристві імені Шевченка, Союзі українок, товариствах українських вчителів, адвокатів, лікарів.

Рівень національної самодіяльності зростав. Церква і легальні організації забезпечували їй поступовий, мирний розвиток [11].

Третій фактор зумовлювався зрослою національною свідомістю, патріотизмом, водночас відчаєм, болем поразок. Цим фактором був український (радикальний) націоналізм. Молодь була розчарована поразками батьків, ошукана польською політикою, доведена до відчаю безробіттям. До Української військової організації (УВО), а потім до Організації українських націоналістів (ОУН) горнулася її значна активна частина. Мали успіх заклики до революційних дій, радикальних рішень, прагнення вивести нову поро-

ду "надукраїнців". Через це ОУН успішно поширювала свій вплив серед студентства, господарських, освітніх молодіжних і не лише молодіжних організацій. Члени ОУН акціями саботажу, терору прагнули тримати українське суспільство у стані "постійного революційного бродіння".

Ментальність українців – народу з майже повністю відсутньою земельною аристократією, слабким розвитком підприємництва, але з наявністю високо свідомого духовенства та відданої народові інтелігенції формувалася впродовж історії. Любов до землі, поміркованість, консервативність, глибоко вкорінене почуття громадянського порядку, розуміння цінності повільних змін були в цілому характерні для галичан-українців. Народ підтримував свою окремішність завдяки мові, релігії, традиції. Ідеологію незалежності у галичан прищеплювали і підтримували ідеї Т.Шевченка, М.Драгоманова, а в міжвоєнні роки також В.Липинського, Д.Донцова. Зрештою, феномен Галичини і галичанства привертав увагу М.Грушевського, *Галичина і Україна // ЛНВ – 1906 – т.36, кн. XII*; І.Франка, *Молода Україна. Провідні ідеї й епізоди. Львів, 1910*; І.Лисяка-Рудницького, *Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Історичні есе. т.2. – К., 1994*; М.Шлемкевича, *Галичанство – Львів: Інст. Українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України. Вид-во "За вільну Україну", 1997.*

Однак політичний тиск сусідів сприяв, з одного боку, національному самоусвідомленню, а з другого боку, був причиною формування негативних етнічних стереотипів.

Тиск з боку австрійців та поляків, історична традиція сформували самоусвідомлення русинів-українців, а згодом усвідомлення єдиної з українцями Великої України нації. Існував, однак, і стійкий стереотип польського походження про українця як "невиробленого" поляка.

Опір політичному тиску сусідів, включеність української інтелігенції до європейського наукового та культурного руху витворили ауру Галичини як українського П'ємонту. В умовах жорстоких переслідувань національних об'єднань, організацій, шкіл, мови у підросійській Україні провідна роль галицьких українців у національному відродженні стала безсумнівною.

Сила викликає спротив. "Українство" через мову, освіту, участь у громадсько-культурних організаціях буквально ставало головною

справою основної маси галичан. Тягар української історії, глибокий і декларований зв'язок з Великою Україною, а отже, в 20-30 рр. XX ст. з українцями в УРСР, породжували в Польщі пропагандивні звинувачення українців у поголовному комунізмі, гайдамацтві, погромництві. Утвердившись державно, деякі поляки згорда називали українців "свінє", "кабанє". А приниження гідності, безпідставність звинувачень подвоює спротив. Наступ на мову і школу зробив неможливим для українських інтелігентів навіть у побуті послуговуватись польською мовою. Зродилося гасло "Здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї!"

Євреї у Галичині зберігали як самоназву їдишське "їд" від німецького "юде", або ж польське і українське "жид". Назва "жид" була цілком шанованою і не викликала у галицького єврея жодного почуття зневаги. Асимільовані євреї з Австрії називали себе "ізраеліти". Слово "єврей" у Східну Галичину прийшло з Росії і вживалося на означення євреїв – вихідців звідти, часто у зневажливому контексті [12]. З часів Австро-Угорщини з'явилася назва для асимільованих євреїв, запроваджена німецькими євреями, яка поєднувала вказівку на "нову" національність, розмовну мову, віросповідання: "німці" чи "поляки" "Мойсеєвої віри", "Мойсеєвого визнання".

Соціальна структура єврейського населення склалася ще з часів Австро-Угорщини. Зосереджуючись у містах і містечках (євреї складали 40-45% міщан Східної Галичини), євреї займалися ремеслом, гуртовою і роздрібною торгівлею, лихварством, орендою землі, домашніми послугами.

Кустарів та ремісників було серед євреїв 26-28%. Це були кравці, шевці, ювеліри, оптики. Поширеною була участь євреїв у виробництві міцних напоїв. Були вони власниками корчом, шинків, невеликих готелів, кнайп, кондитерських, перукарень. 17,7% євреїв були зайняті у сільському господарстві як орендарі і самостійні господарі. Були також єврейські робітники у нафтовій, озокеритній та інших галузях видобувної промисловості [13]. Основним же заняттям євреїв у містах і селах (на початок XX ст. 60%) була торгівля – стаціонарна, гуртова, роздрібна.

З кінця XIX ст. починає зростати кількість євреїв у державній адміністрації і вищій школі. За часів Польщі на соціальний склад єврейського населення починають суттєво впливати обмеження, що висувала державна політіка. З 1923 р. запроваджувалася від-

соткова норма навчання євреїв у середніх та вищих навчальних закладах. Зменшувалась кількість єврейських студентів та учнів середніх шкіл. Уряд обмежував працю євреїв на державній службі. Через уведення державної монополії на залізничний транспорт, виробництво тютюнових виробів втратили працю багато єврейських службовців і робітників.

Конкуренція з боку українських та польських кооперативів і кредитних установ також часом позбавляла євреїв роботи, засобів до існування.

Однак соціальна зайнятість єврейського населення попри все радикально не змінилась. Вони зберігали провідне місце у торгівлі, ремеслах. Новим було прагнення за будь-якої ціни стати самостійним ("самодійним" – за польською термінологією підприємцем), бо євреї не могли і не хотіли працювати в суботу. Такими були переважно власники продовольчих, промтоварних крамничок, кав'ярень, кнайп, ресторанчиків, закладів сфери послуг.

У Галичині були і євреї-землевласники, які мали від 50 і більше гектарів землі (у Львівському воєводстві – 4,3%, Станіславському – 2,5%, Тернопільському – 3,5%). У міжвоєнний період значно зросла кількість євреїв, зайнятих так званими вільними професіями. Євреї переважали серед адвокатів, лікарів. Багато було серед євреїв дантистів, фармацевтів, медсестер, артистів. Дві третини всіх перукарів і майже 80% кравців у Галичині були євреї [14].

У 30-х рр. збільшується чисельність єврейських робітників у промисловості: легкій, харчовій, деревообробній, поліграфічній, шкіряній.

Зростала й кількість євреїв серед сільських мешканців. У галицькому селі було від однієї до семи єврейських родин. Займалися посередницькою торгівлею, овочівництвом, скотарством, орендуючи землю. Були серед них багаті і дуже багаті, середнього достатку. Більшість жила в умовах важкої праці і злиднів, які часто вражали навіть сусідів-українців.

Як зазначив Є.Наконечний у своїй рецензії: "Більшість євреїв жила бідно. Однак єврейський потяг до освіти долав усякі перепони. Кількість єврейської інтелігенції в Галичині пропорційно була значною.

Із загального числа 1700 практикуючих лікарів у Галичині, 1150 були євреї. Єврейського походження були 41% працівників культу-

ри, театрів і кіно, понад 65% перукарів, 43% зубних техніків і 45% старших медсестер. Євреями були 2 200 адвокатів. Для порівняння – українців-адвокатів було заледве 450".

Серед євреїв Галичини ще з часів Австро-Угорщини зберігалася конфронтація між хасидами, ортодоксами й послідовниками просвіти – Гаскали, представниками прогресивного напряму. Релігійні кола обстоювали збереження віри, звичаїв, були противниками асиміляції: лише тоді євреї збережуться, коли будуть євреями, інакше на них чекають нещастя і тяжкі випробування. Єврейські просвітники були переконані у зворотному: порятунок євреїв – у світській освіті, в асиміляції, це зрівняє їх з місцевим населенням, відкриє широкі можливості соціального розвитку.

Сіоністи вбачали порятунок єврейства у створенні єврейської держави і еміграції до неї євреїв усього світу, у відродженні єдності єврейського народу, спільної духовності.

У 20-х рр. серед асимільованих євреїв зростає вплив робітничої партії Бунд, ліво-сіоністської Поалей-Ціон (Трудящі Сіону), які через установи фахової і загальної освіти готували вчителів, ремісників, робітників, вихованих у соціалістичному дусі. У 30-х рр. ці люди склали основну групу активістів лівих партій.

Єврейська ментальність у Галичині формувалася за наявності своєї релігії, мови (для розмови з Богом – іврит, з простим євреєм – їдиш), побуту і соціальної структури. Галицькі євреї відзначалися побожністю, зберігали, особливо у містечках і селах, традиційний побут, навіть одяг. Дуже популярною була ідея обраної Богом нації. Переслідування як релігійні, так і економічні пояснювали "господньою карою за наші гріхи".

Євреї були посередниками між містом і селом, мали майнові інтереси і тому переважно тримали бік політичної влади, служили цій владі, залишаючись в основі своїй окремішним народом. Навіть асимільовані євреї не розчинялися в чужому для них етносі, владі якого вони корилися. Серед асимільованих євреїв у міжвоєнні роки ширилося переконання, що вони перебувають "між молотом і ковадлом" (у конфліктних ситуаціях між народами, країнами) [15].

Поляки у Галичині були панівною нацією. Їхня самоназва (етнонім від поле – жителі поля) ніколи не змінювалася. Ще з часів Австро-Угорщини поляки утвердилися тут як дідичі, спадкові дворяни-землевласники, державні службовці, опанували місцеве

управління, воєнні професії, промисловість. Селяни-поляки були нечисельні. Поляки обіймали майже 70% посад в освіті, 90% в урядових установах (суд, поліція, адміністрація). Хоч у 1910 р. у сільському господарстві було зайнято 68% всіх поляків, це були власники землі, орендарі, управителі маєтків. У промисловості було 16% поляків, торгівлі і транспорті – 8,5%, службовці, представники вільних професій складали 7,5% [16]. Збільшувалась кількість польських ремісників, дрібних торговців, домовласників, представників вільних професій.

З кінця XIX ст. велику роль починають відігравати культурні, освітні, господарські товариства ("Кулко Рольніче", "Товажиство школи людовей"), які сприяли опануванню поляками торгівлі, освіти, промислів.

Можливості поляків зросли із встановленням польської держави у Східній Галичині (офіційно "Малопольска Всходня"). Поляки були основними землевласниками. Вони володіли 25% всієї землі. Уряд підтримував розвиток промисловості, яку опановували в основному поляки: нафтобудівної, лісової, гірничої, будівельної, міського і залізничного транспорту.

Особливою групою поляків у Східній Галичині були колоністи – осадники. У 1920 р. для зміцнення польської присутності на "східних кресах" уряд почав запрошувати їх, щедро наділяючи землею, надаючи фінансову допомогу. Спочатку більшість осадників складали ветерани армії, пізніше стали переважати цивільні. Ті, хто вирішував не обробляти землі, займали привілейовані посади сільських поліцаїв, поштових, залізничних, інших чиновників. До 1938 р. у села Східної Галичини і Волині прибуло 200 тис. поляків, у міста – 100 тис. [17].

В останні передвоєнні роки деякі польські католицькі організації за активної участі окремих польських торговельних фірм організували переселення цілих груп ремісників і купців з Познанщини на Західну Україну. З'явилися вони у Галичині. Вони повинні були розгорнути польську торгівлю, промислово-побутове обслуговування населення. Але прибульці, не знаючи місцевих традицій, не могли бути конкурентами українцям і євреям. З нарісканнями на владу, на місцевих мешканців вони або поповнювали ряди люмпену, або (менше число) їхали назад. Більшість вкрай вороже ставилася до місцевого населення, особливо до євреїв.

У цілому галицькі поляки відзначалися високорозвиненим патріотизмом, почасти шовінізмом у ставленні до неполяків. Своїм характером і ментальністю галицька шляхта, інтелігенція і духовенство продовжували традиції польських колонізаторів, консервативних у своїх поглядах і побуті та войовничих щодо людей інших національностей і суспільних верств (зокрема, власного ж селянства).

Толерантні у ставленні до полонізованих угодовських елементів серед українців, навіть євреїв, ці польські кола не могли примиритися з існуванням української чи єврейської окремішності. Визнавали українців хіба як національність нижчого ґатунку, розвиток якої загрожує польському життю. Незалежних українських діячів, свідомих селян трактували як бунтівників, "гайдамаків", рішуче придушуючи будь-які прояви національного та соціального розвитку. Натомість з великим пієтетом ставилися до власної історії, держави, католицької церкви.

Для міщан була властива зверхність, зарозумілість, відчуття абсолютних прав на цю зверхність і панування. Ідеал польської культури, освіти, їхнього благотворного впливу на непольське населення, яке стоїть на нижчому ступені розвитку, визначав етнічну поведінку багатьох поляків навіть на побутовому рівні.

Політична історія, соціальна структура, менталітети населення Східної Галичини, на перший погляд, повинні мали основою постійних міжетнічних конфліктів. Можливо, це одна з причин явища, про яке Я.Дашкевич пише як про парадокс сучасної історіографії. Історики вивчають в основному етноконфліктні ситуації, особливо коли це стосується євреїв. "Нормальне, безконфліктне проживання євреїв діаспори оголошується виключно короткотривалим" [18]. Твердження Я.Дашкевича, що між українцями і євреями переважали в часі мирні взаємини, може бути успішно застосоване до аналізу міжетнічних взаємин у Галичині взагалі. Коли йдеться про Україну, як Східну, так і Західну, факти свідчать, що періоди мирного співіснування народів переважали абсолютно.

Українські публіцисти радикального табору нещадно критикували, засуджували євреїв як корчмарів, які ширять пияцтво, лихварів, орендарів, які визискують селян. Водночас просвітяни, ліберали часто використовували євреїв як позитивний приклад,

щоб прищепити селянам смак до освіти, організованої громадської праці, навчити спиратись на власні сили.

Так, ще у 1869 р. вийшла одна з перших книжечок "Просвіти" "Що нас губить й що помочи нам може: Письмо для руських селян". Автор, член-засновник "Просвіти", посол до Сейму отець Степан Качала дуже доступно роз'яснював, що "губить нас" пияцтво, темнота, невміння організуватися, щоб заробити й правильно витратити гроші. За позитивний приклад взято євреїв і панів, котрі "не п'ють", "бо мають школу". Євреї, хоч і не пани, але вміло торгують, вчать дітей. Книжечка вийшла трьома виданнями, мала великий успіх, і не в одному селі скористалися порадами закладати громадські шпіхліри, обминати корчми, оплачувати вчителя. Позитивні приклади єврейської комерції та організації описані і в інших книжечках "Просвіти".

На початку 90-х рр. минулого століття, коли єврейське населення Прикарпаття було налякане погромами на Східній Україні, газета "Діло" рішуче застерігає галичан щодо антиєврейських виступів, яких "нам треба остерігатися, як заразної хвороби".

Члени проводу "Просвіти" високоосвічені, незалежні – матеріально і морально – люди, займають чіткі позиції співпраці з євреями у політично-державних організаціях, щоб протистояти полякам.

Відомий єврейський громадський діяч, співробітник Т.Герцля Н.Бірнбаум на початку ХХ ст. писав: "З усіх європейських народів єдино русини не співробітничали в створенні великого всесвітньоісторичного наклепу проти євреїв. А те, що раніше було лише справою їхнього інстинкту, нині вони, русини, продовжують, як свідому політику. ...Русини, серед яких, можливо, мешкає більшість євреїв, не вимагають їхньої асиміляції" [19].

Український журналіст, громадський діяч М.Лозинський писав "...розв'язання єврейського питання полягає не в асиміляції євреїв, а у тому, щоб їм як євреям, тобто самостійній нації, надати усі права" [20].

Перша світова війна стала серйозним випробуванням для нормальних взаємин між українцями, поляками та євреями. Жахливі єврейські погроми вперше прокотилися Галичиною під час російської окупації 1915 р., їх здійснювали російські військові частини.

У народній пам'яті як щось екстраординарне закарбувалися згадувані вище єврейські погроми 1915 р., погроми, вчинені ро-

сійськими військами, погроми, вчинені польською солдатескою, особливо вояками армії Галлера (1918-1919 рр.). Українців і євреїв зближувало те, що "галерчики" не могли спокійно сприймати як галицьких євреїв у лапсердаках, з бородами й пейсами (ради забави обрізали ці пейси й бороди), так і галицьких українців з вишиванками, читальнями "Просвіти", національними прапорами, портретами Шевченка.

Конфліктні ситуації між євреями та українцями виникали на ґрунті прагнення українців заручитися підтримкою євреїв у боротьбі за власні національні права. Українці дуже цінували, популяризували усі факти співробітництва з євреями: вибори до Австрійського парламенту 1907 р., участь євреїв у формуваннях січових стрільців, підтримка уряду ЗУНР у час виборів, політичний блок 1922, сприяння єврейських культурних діячів розвитку української культури. Водночас нещадно обурювались, коли частина євреїв, особливо асимільованих, з прагматичних міркувань підтримувала чи-то Австрію, чи-то Польщу.

У 20-30-х рр. у розпалі боротьби за українську державу євреїв починають ототожнювати з більшовиками, комунізмом, соціалізмом, чому сприяло, зокрема, вбивство Петлюри Шварцбартом [21]. Ці звинувачення набирали у галицьких українців різного забарвлення – від сліпої ненависті до співчуття батькам, чиї діти ставали у ряди лівих рухів: "Такі добрі люди, але занапастять своє життя".

Чималу негативну роль відіграла пряма й опосередкована допомога комуністам з боку радянського режиму. Але загальне толерантне ставлення до євреїв суттєво не було порушено. Українська національна преса, провід українських легальних національних товариств зайняли визначену позицію засудження антисемітизму, тим більше, що українці і самі були об'єктом колосального тиску, дезінформації про погромні дії армії УНР, Петлюри, поголовної більшовизації українців сходу.

Треба віддати належне позиції Греко-Католицької церкви, зокрема Митрополита А.Шептицького, котрий підтримував приязні стосунки з релігійним єврейським проводом. Освічене, толерантне греко-католицьке духовенство в переважній більшості було вільне від антисемітських забобонів, хоч у 30-х роках і спостерігалися випадки, коли священики, особливо у приходах, де активізувалися комуністи, вбачали у комуністичних настроях молоді вину євреїв.

Однак толерантність до євреїв, навіть співробітництво з ними в українців домінували.

Наведу окремі приклади.

У 1923 р. "Просвіта", не маючи змоги розгорнути широку видавничу діяльність, уклала договір про випуск української літератури з видавцем-євреєм Яковом Оренштайном, який після 1919 р. перебрався зі своїм видавництвом "Українська накладня" з Коломиї у Берлін. За цей договір товариство нещадно критикували українські радикали, комуністи, знущалися поляки. "Просвіта" стала основним продавцем книжок "Української накладні" по всій Західній Україні.

У 20-х рр. польська і єврейська преса поширювали тенденційну інформацію про єврейські погроми в Україні 1917-1920 рр. Основними погромниками начебто виступають "збільшовизовані українці" або просто усі українці.

"Просвіта" у різних публікаціях подає об'єктивну інформацію про погроми. Так, у наймасовішому виданні "Календар Просвіти" за 1926 р. була вміщена стаття першого заступника голови Товариства, члена проводу УНДО, учасника подій 1918-1920 рр. В.Мудрого "Проскурівський погром". Автор кількома рядками змальовує сумні реалії: "На Україні не вгавали більші і менші погроми в часах 1917-20 рр., себто в часах боротьби і воєн, що розгорілися були на всьому просторі України. Громили жидів усі: українці й москалі (денікінці), більшовики й найріжнорідніщої маси повстанці. Та ні один з тих погромів не удостоївся такої великої уваги з боку ворогів українського народу, як саме проскурівський... Про нього появилися численні публікації на всіх майже европейських мовах. Пускали їх у світ переважно жиди з метою дискредитувати УНР, її владу та армію".

В.Мудрий спростовує твердження єврейських авторів, що "українські війська взялися різати жидів так собі не маючи іншої роботи". "Про те, що його (погром. – *Ж.К.)* попередило, не стрічав я навіть в українських споминах ні одного натяку" [22].

Розповіді очевидця подій, вдумливому аналізу причин (провокація командира більшовицького загону) передує загальна оцінка погромів як явища: "Інша справа, що всякий погром, де б'ють безборонних жінок та дітей, де їх без розбору ріжуть та вбивають, не може бути оправданий ніякою причиною".

Автор, не заперечуючи права євреїв на цю "зрештою зовсім оправдану та зрозумілу помсту за погром", пише, що їх інформацію використовували "усі можливі вороги українського народу, перш за все московські чорносотенці та й московські "демократи", яким усміхалася "єдина, недєліма Росія" "одним з царем, іншим – без царя". Вони не бачили того, що робила армія Денікіна, Колчака, а пізніше Балаховича. Всі ті московські армії доконували далеко більш і далеко численніших та кривавіших погромів від проскурівського".

У міжвоєнні роки "Просвіта" випустила ряд книжок, де йшлося про давню історію, культуру євреїв (Залізняк М. "Як люди до кращого життя доходили. Нариси з загальної історії людської культури". (1929), його ж "Нариси з загальної історії людської культури" (1937), І. Раковський "Про віру різних народів (1927)).

У багатьох освітніх гуртках читалень обговорювались проблеми антисемітизму. У журналі "Просвіта" була надрукована стаття "Не туди дорога", яка не лише відображала ставлення просвітян до антиєврейських виступів, а й формувала поведінку молоді. Стаття, вміщена у рубриці "Поуки і поради", підписана криптонімом. Її стиль, рекомендації в інструкціях-обіжниках управи обов'язково обговорити її зміст у гуртках самоосвітників, "Молодої Просвіти" дозволяють припустити, що автором міг бути редактор часопису, секретар Головної управи "Просвіти", референт позашкільної освіти й виховання, член проводу ОУН Микола Дужий.

Автор пише про випадки участі молодих людей у антиєврейських виступах. "Ми знаємо, що вчинки такі викликає не якась расова нетерпимість, не те, що жиди – жиди, а що причиною їх є відпір національно настроєних людей проти напору розбоїв, що їх роблять комуністи, переважно жиди, то й народний гнів повертається на жидів й досягає часом невинних. Та не туди дорога! Національно свідомий, у культурі й моралі "Просвітою" вихований, українець має змогу економічно організуватися, може захоплювати в свої руки щораз нові ділянки творчої праці в торгівлі, у промисловості – а їх ще так багато, кожен із нас має змогу послідовно і уперто здійснювати гасло "Свій до свого!"

Коли б оті молоді люди, що караються за жидівські шиби, взялися були саме до тої організаційної творчої праці, то певніше, скоріше і законним шляхом могли б дійти до того, до чого прямують.

(Ця праця не дасть розвиватися комунізму). Всі ці слова, ясно, не торкаються свідомих просвітян. Бо свідомий просвітянин спиняв від таких вчинків гарячішу молодь села, спрямовував її запал на правдивий шлях!" [23].

Син голови читальні на Левандівці у Львові Роман Качурівський згадував, як його батько, батьки його приятелів щиро співчували батькам єврейських хлопців і дівчат, котрі пристали до комуністів, соціалістів. "Такі порядні, розумні люди, такий гарний хлопець (дівчина) й подався до комуністів!"

"Просвіта", використовуючи легальні, законні можливості, формувала національно-свідомих, культурних, самодіяльних українців, які не лише не були й не могли бути антисемітами, а й активно протистояли антисемітизму.

Були, звичайно, серед українців і ті, які "били жидівські шибки", і ті, яким кортіло запровадити гітлерівський досвід у себе вдома. Але була й можливість відкрито засуджувати їх, формуючи громадську думку, далеку від гітлерівської маячні.

Найпопулярніша у Галичині українська газета "Діло" зайняла чітку позицію щодо антисемітизму у Польщі, а особливо щодо ставлення до євреїв у Німеччині. Ось рядки з однієї зі статей, котрі віддзеркалюють суть:

"Можна дебатувати про вплив жидівської крові на менталітет інших народів. Здаємо собі справу з політичних та господарських протилежностей поміж нами і жидами. Але ж чи дійсно доплив жидівської крови до нашого організму і співучасть жидів у нашій духовній культурі чи громадянському житті аж так великі, щоби разом з німцями і поляками бити на алярм, а може ще й виступати проти старого і нового Завіту.

Німецький антисемітизм ...назовні і в практиці проявляється в тім, що німці просто викидають жидів поза межи своєї території і поза круг свого національного життя, щоби не перешкоджали їм. І наші гітлеристи хотять німецький антисемітизм пересаджати на наш ґрунт. Чи цього нам потрібно і чи воно для нас конечно? А якби ми навпаки згодилися з жидами; взяли їх до помочі в розбудові нашого промислу!.. Могли жиди де інде, між тим і в самій Німеччині, розбудувати промисел і капіталізм і це ніякій нації не вийшло на зле, то чому цього і в нас і для нас не можуть зробити? А потім – нехай наші гітлеристи вибачають за слово – "Коня кують

жаба ногу наставляє", чи є в силі те саме зробити, що німці, викинути жидів за межі нашої території, хоч би від них дійсно виходило наше лихо? ...Тим більш, що фактично жиди тут і там є нам уже помічні в розбудові нашого промислу!" [24].

У передвоєнні роки можна говорити про загострення соціальних протиріч між трьома основними народами Східної Галичини, зумовлене економічними кризами, безробіттям, малоземеллям, безземеллям. Були серед поляків, українців, євреїв такі, що пояснювали погіршення економічного становища рідного етносу, порушення його соціальних прав впливом чужого етносу: засиллям євреїв у торгівлі і промислах, переважанням поляків у адміністрації, прагненням українців опанувати торгівлею та промислами. Такі настрої ці в кожного з народів були характерні переважно для радикальних кіл, представлених заідеологізованою частиною молоді, тими, кого українська інтелігенція називала "шумовинням", "голотою", хто прагнув ловити рибку у каламутній воді.

Що ж стосується основної маси населення – українців, поляків, євреїв, то вироблена в минулому етнічна толерантність, взаємна звичка до нормального мирного співіснування, здоровий інтерес до побуту сусіднього народу, пошанування своїх і чужих звичаїв суттєво не змінились.

У попередньому виданні, зосереджуючи увагу на ставленні основної маси населення Східної Галичини до євреїв, я не врахувала суттєвої особливості поведінки значної частини, так би сказати, пересічної української інтелігенції. Як пише Є.Наконечний: "У передвоєнній Галичині таким чином склалися передумови для налагодження взаємовигідної співпраці між двома народами. Проте на перешкоді дружнішим відносинам стояло мовне питання. Мабуть, ніщо так не псувало (і не затьмарює й донині) нормалізацію українсько-єврейських стосунків, як проблема мови. За переписом 1900 р. євреї Галичини своєю розмовною мовою визнали польську – 76%, німецьку – 17% і заледве 5% – українську. Відомо, що євреї спілкуються мовами населення, серед якого вони живуть. Проте на українських землях євреї користувалися мовою та культурою панівних народів, яких українське населення вважало за окупантів. На східноукраїнських землях це була російська мова, в Галичині – польська, на Буковині – почасти німецька, почасти румунська, на Закарпатті – угорська.

У галичан, які з напруженням усіх сил боролися з утисками рідної мови, така постава "домашніх" євреїв викликала роздратування і почуття образи. Євреїв часто мали за посібників окупантів, хоча наївно було вимагати, щоб вони ставали на перекір державній асиміляторській політиці і почали орієнтуватися на безправну мову гнобленого люду. Знання української мови у більшості галицьких євреїв обмежувалося тим запасом слів, які потрібні на ринку. А чого не знаєш, того не розумієш, коли ж не розумієш, то не шануєш, і не любиш і боїшся".

1.3. Початок трагедії

З другої половини 30-х років долю народів та держав Східної Європи починає визначати гітлерівська Німеччина, її дипломатичний тиск, анексії, воєнні дії.

Для українських емігрантів – членів ОУН, які жили у Чехії, Німеччині, для багатьох галичан Друга світова війна почалася 1938 р. зі світлих надій, боротьби і трагічної поразки омріяної державності – Карпатської України.

Долю ж усього населення Східної Галичини визначили дві події. Радянсько-німецький договір з секретним протоколом Ріббентропа-Молотова від 23 серпня 1939 р. і вторгнення Гітлера у Польщу 1 вересня 1939 р.

Східна Галичина знову стала об'єктом протиборства двох потуг – гітлерівської Німеччини й Радянського Союзу. Усі протиріччя, складності прихованої політики реалізовувалися для населення у тривозі, в сумнівах, що їх посилювали суперечливі заяви польського, радянського, німецького урядів. Стрімкий розвиток подій початку вересня 1939 р. породив паніку.

За три тижні Польща була пошматована і захоплена у ході так званого "бліцкригу". У Східній Галичині німецькі війська просунулися до лінії Сокаль – Львів – Стрий. За 22 доби німецько-польської війни населення пережило страх бомбардувань, абсолютну непевність, паніку, зникнення товарів щоденного попиту. У деяких містечках галичани вперше побачили фашистське ставлення до євреїв. Знаних і шанованих людей зганяли на площі, змушували руками прибирати розсипане сміття.

"Лише в одному Перемишлі було вбито близько 600-700 єврейських лікарів, адвокатів, рабинів та ін. Окрім того, на момент вакууму політичної влади – між відходом і приходом радянських військ – єврейське населення жило тривогою початку антиєврейських погромів, до яких могло вдатися українське населення. Подібне почуття поділяли й багато поляків. Для них прихід радянської влади був меншим злом, аніж загроза опинитись віч-на-віч з українцями" [25].

За кілька тижнів перед вибухом Другої світової війни польська поліція заарештувала тисячі членів ОУН і взагалі політично актив-

ного українського населення. Багато з них, добувшись з тюрем у дні приходу німців під Львів, рушили на захід, до Перемишля, до Кракова, на Лемківщину. Ті, що залишилися, почали організовуватися. Активісти ОУН роззброювали поліційні станиці, навіть по приході більшовиків організовували українську міліцію у містах [26].

З перших днів війни у Польщі розгорнулася ціла кампанія проти українських національних організацій, партій. Їхніх діячів звинувачували у зраді, сприянні німцям, арештовували, висилали до сумнозвісного табору Береза Картузька.

У Східній Галичині і поляки, і українці, і євреї мало орієнтувалися, що відбувається. Ходили навіть чутки, що совєти йдуть на поміч полякам проти німців.

"Багато львів'ян були переконані, що Гітлер на основі того, що Галичина колись була частиною Австрії, виступатиме за приналежність Галичини до Німеччини в формі якогось протекторату, як спадщини по Австрії, що німці потребують нафти більше, ніж золота, отже, за ніяку ціну не відступлять бодай нафтового терену Східної Галичини, себто Бориславсько-Дрогобицького басейну" [27].

Були свої плани у колах української еміграції. Суперечлива політика, заяви Гітлера давали підстави деяким членам ОУН розраховувати на підтримку Німеччиною української державності. Інші вважали, що Німеччині ніяка незалежна Україна не була і не буде потрібна.

Особливо сильні страх і непевність панували серед євреїв. Радянсько-німецька угода та інформація про єврейські долі в Європі й окупованій Польщі посилювали тривогу.

Окупація Східної Галичини Радянським Союзом відбувалася на основі пропагандистської акції "допомоги місцевому населенню, над яким нависла загроза", під гаслом "добровільного вибору" населенням возз'єднання з Українською РСР (шанований українцями-галичанами термін "Велика Україна" не вживався).

Прихід Червоної армії, четверту – радянську – владу населення зустріло по-різному: поляки в масі сумували, більша частина українців тішилася, євреї відкрито раділи. "Прихильне ставлення євреїв до Червоної армії частково пояснювалося значно більшою серед них, аніж серед інших національних груп чисельністю комуністів і симпатиків комуністичної ідеології. Але ці настрої набули популярності головно серед молоді. Що ж стосується ортодоксальної

єврейської більшості, то вона вітала радянські війська з прагматичного розрахунку: там, де вступала радянська армія, не мало бути німецької зони окупації" [28]. Спільними були полегшення (мир, а не війна!), надія.

Перших Совєтів, як згодом їх називали у Галичині, зустрічали хлібом-сіллю делегації з жовто-блакитними прапорами, квітами. Дивував благенький (гірший ніж у польських військових) одяг. З німецьким годі було й порівнювати. Червоноармійці виглядали якимсь переляканими, багато офіцерів розмовляли тільки російською мовою.

Траплялися непорозуміння. М.Хамула оповідає про одне з таких: "У другій половині вересня 1939 малий відділ совєтської кінноти в'їхав чвалом у місто (Глиняни, неподалік Львова. – *Ж.К.)*, не звертаючи уваги на чекаючу делегацію. І в центрі міста одразу ж скликали мітинг. Російською мовою почав виголошувати про "визволення" з-під польського ярма якийсь політрук. Тим часом вернулася делегація, і доктор Крілик (відомий місцевий лікар. – *Ж.К.)* перебив доповідача, голосно закричавши: "Тут немає руськіх, тут українці, прошу говорити по-українськи!" Політрук замовк, і почав інший якоюсь мішаною чи-то білоруською мовою. Доктор Крілик вдруге закричав: "По-українськи!" І вся громада закричала хором: "По-українськи! По-українськи!" Той прелегент (промовець. – *Ж.К.)* також перестав говорити, вояки зробили кілька пострілів угору і нарід розбігся" [29].

В перші тижні всюди урядувала військова адміністрація. Про багатьох військових комендантів згадують як про поміркованих, серйозних, які вислуховували людей, враховували їхні потреби, місцеві звичаї. Згадував про таких О.Назарук: у Львові комендантом генералом Івановим була прихильно прийнята і вислухана делегація з провідних українських діячів: К.Левицького, С.Барана, З.Пеленського, Р.Перфецького, И.Студинського. Ще до вступу червоних ними був організований Допомоговий комітет, схвалене й оприлюднене "самочинне зголошення львівської молоді до горожанської міліції (яку без того були захопили виключно жиди)" [30]. Делегація висловила ряд міркувань щодо організації життя у місті [31].

Були надії у більшості населення, було бажання співпрацювати з новою владою. Був мир. Почалася підготовка виборів до Уста-

новчих Зборів. Вони відбулися 22 жовтня 1939 р. Звичайно, абсолютною більшістю голосів було вирішено просити Верховну Раду СРСР приєднати Західну Україну до Радянської України.

З приходом Радянської армії відбувалися швидкі зміни складу населення. Зі страху перед більшовиками Галичину покинули від 20 до 30 тис. українців. Крім багатьох членів ОУН, це були керівники і діячі УНДО, Фронт національної єдності тощо. Використали можливості втечі на окуповану німцями територію навіть тисячі поляків. Німці також переселялися до фатерлянду.

Зросла лише кількість єврейського населення. У новостворених Дрогобицькій, Львівській, Станіславській, Тернопільській областях кількість євреїв до 1940 р. збільшилась приблизно на 12% [32]. Це були передовсім біженці з Німеччини і Польщі. Щойно згаданий Осип Назарук, редактор закритої газети "Новий час", один з керівників католицької партії, який сам тікав від більшовиків на захід на початку жовтня, описує жахливі картини єврейського біженства:

"На густо обсаджених возах їхали переважно бліді, виснажені люди, між ними було видно розмірно багато хворих і калік. Тільки дуже рідко зустрічали ми якусь багатшу жидівську родину, з порядними меблями, з мосяжними ліжками, з чистими ковдрами і перинами. Та може такі багатші сім'ї вже перед тим втекли. По дорозі падали коні при жидівських возах, очевидно, з переобтяження... Тут і там ламалися втікачам колеса, осі, дишлі, драбини, вигнуті під тягарем аж до землі. Треба було чути плач і зойк людей, яким траплялося таке нещастя в дорозі. А бачили ми це доволі часто, бо вози були майже з правила переобтяжені. ...Тоді великий зойк і лемент переривав понуру мовчанку на шляху, по якім безперервною вереницею тягнувся "ексодус" (вихід. – *Ж.К.)* Ізраїлю...

Та не та жидівська нужда була найстрашніша, яку я вище описав. Зустрічали ми ще страшнішу: та, ще страшніша, жидівська нужда не їхала, бо не мала чим їхати, а йшла пішки. Була се вже така крайня жидівська біднота, яка не мала за що наймити воза... Як вона виглядала? Не беруся описувати, бо не можу. Скажу лише кілька слів. Все, що в першім описі було страшне, піднесіть до квадрату, до куба і ще вище, додайте до того безмежну втому і безмежний жах в очах, сполучений з дивним отупінням, й буде те мати слабий образок того, що видно було по втікаючій жидівській бідноті.

Хто бачив ясно такі картини нужди, тому ясно, що треба щось зробити з тим народом і для того народу. Коли іншим тяжко жити з ним і йому з іншими, то треба доконче визначити йому якусь країну під Божим сонцем, де він міг би поселитися, бо аж такої нужди і такого фізичного звироднііння терпіти не вільно!" [33].

Ці біженці були переважно позбавлені засобів існування, відчували себе чужими, не знали місцевих звичаїв, із безнадії бралися за будь-яку роботу, в тому числі охоче йшли в радянську міліцію, тоді як галицькі євреї, крім вкрай радикальної молоді, цим гребували. Дещо зросло єврейське населення і за рахунок радянських фахівців. Згодом частину біженців депортували на Північ СРСР, що – парадокс – врятувало їх від знищення німцями. (Про це, зокрема, говорив ізраїльський вчений М.Альтшулер на конференції з проблем українсько-єврейських взаємин у 1993 р. у Єрусалимі).

З німецької окупаційної зони до Галичини тікали й поляки, переважно соціалісти і комуністи.

Зміни складу міського населення відбулись у Львові. У жовтні 1939 р. у місті мешкало 330 тис. осіб, з них 156 тис. поляків, 116 тис. євреїв, 52 тис. українців. До червня 1941 р. чисельність євреїв зросла до 160 тис., українців – до 65 тис. осіб [34].

Якою ж була політика четвертої – радянської – влади?

Бентежило галичан, особливо українців, те, що нова влада на адміністративні посади, до створюваної міліції (польська була розпущена. – *Ж.К.)* призначала переважно осіб з російськими прізвищами або українців-прибульців з УРСР [35].

У наукових та публіцистичних працях обговорюється питання про велику роль та значну кількість євреїв у радянських урядових і репресивних органах. Щодо Галичини 1939-41 рр. обґрунтовані твердження можна буде зробити лише після опрацювання архівів, коли ті дійсно стануть доступними. Але й тоді потрібно брати до уваги, що етнічність особи не визначається ні її прізвищем, ні зовнішнім виглядом. Зречення свого національного "Я" формує в особистості не кращі якості. У більшості випадків не було нічого спільного між пересічним галицьким євреєм і представниками радянської еліти єврейського походження, які дедалі більше зрікалися традиції своїх батьків і втрачали єврейську ментальність. На це звернув увагу у виступі на конференції "Історія і культура євреїв в

Україні", котру щороку проводить Інститут юдаїки, у 1995 р. згадуваний вище ізраїльський професор М.Альтшулер.

За спогадами В.М. (прізвище просив не називати) у Львові у восьмій міліцейській дільниці було 17 євреїв – з 24 усіх працівників, серед євреїв жодного львів'янина, більшість біженці з Польщі. За його ж спогадами, у Зборові на Тернопільщині серед районної адміністрації, в тому числі й міліції, було 28 євреїв, з них місцевих лише шестеро. Про незначну кількість галицьких євреїв серед радянських функціонерів свідчать і спогади М.Петрашека, Ю.Юник, В.Гери.

Незвичними були для населення погляди, ментальність, поведінка прибульців зі Сходу, незалежно від їхньої національності. Дивувала низька побутова культура. Львів'яни кепкували з дружин знаних у місті нових урядовців, передавали, ніби вони з'являлись до опери у підібраних серед майна, що лишилось від біженців, нічних сорочках, які приймали за вечірні сукні.

Леона Плягера, сина бідного кондитера зі Львова, вразило, що багато з "совєтів" не знали, що таке тістечка, кава.

З кінця вересня 1939 р. у Галичині почалися глибокі економічні і соціальні зміни: націоналізація банків, великих промислових, транспортних підприємств, конфіскація земель. Зміни відбувалися швидко. Тисячі дрібних ремісників, кустарів були позбавлені власності, у селах було конфісковано, усуспільнено багато середніх і навіть малих господарств. Закриті з конфіскацією власності всі господарські, культурно-національні товариства.

Створювалась нова – державна – форма торгівлі, постачання.

"З приходом большевиків до Львова, – писала О.Степанів, –його торговельне життя було завмерло. Знесено приватну торгівлю. Залишилося тільки невелике число малих споживчих крамниць, головно жидівських. Реорганізовано відтак кооперативну торгівлю, а всю іншу удержавлено. Торгівля скупчилася в окремих галузевих централях... Харчові продукти почали продавати в основному на базарах, зникали довоєнні промислові вироби, у продажу переважали вироби з СРСР, занепали місцеві промисли" [36].

У переважній більшості спогадів галичан домінує мотив різкого зубожіння: якось відразу стало бракувати харчів, мила, з'явилися небачені раніше довжелезні черги. Іноді треба було вистояти на зміну добу або й дві за кілограмом цукру, шматком мила. У всіх

спогадах галичан, які пам'ятають ті роки, червоною ниткою проходять факти здирства, хабарництва багатьох представників нової влади, намагання елементарно нажитися, збагатитися, скористатися усіма видами "міських розваг", кав'ярень, ресторанів.

Різко змінювалася соціально-професійна структура населення. Колишні власники майна, які самостійно могли себе прогодувати, серед них було багато євреїв, перетворювались у залежних від держави робітників, службовців. Так, у Львові в 1939 р. у промисловості, транспорті, торгівлі було 11 706 найманих робітників, у липні 1940 р. – 30 354 [37].

З'явилися й місцеві активісти, які брали участь у націоналізації, в організації економічного і культурного життя. У багатьох спогадах їх характеризують як людей сумнівної моралі, котрі прагнули влади над іншими, грошей, розваг.

Натомість добрими словами згадують новоприбулих учителів, лікарів, медсестер, хоч і дивувалися, що ті погано знали історію, були невіруючими.

Дуже позитивно сприймалися ліквідація безробіття, відкриття нових шкіл, навчальних закладів, переселення багатодітних сімей у квартири багатіїв.

Лояльно налаштовані до радянської влади інтелігенти було зітхнули полегшено, отримали роботу у школах, вищих і середніх навчальних закладах. Але через закриття численних українських, польських, єврейських газет, видавництв знані і шановані редактори, журналісти у більшості стали робітниками друкарень, кур'єрами.

Усе частіше гарні гасла і декларації вступали у протиріччя з атмосферою фактичної окупації. Почалася насильницька радянізація. Брутально нищилися осередки національного життя українців, євреїв, поляків, їхні бібліотеки, освітні установи. Державна обов'язкова освіта була знаряддям поголовної радянізації. Послабли позиції релігії, особливо серед молоді. Атеїстична пропаганда була масованою.

Давалася взнаки інформаційна блокада. Звиклі до численних газет, журналів галичани мало що могли дізнатися з офіційних партійно-радянських видань "Вільна Україна", польської "Червони штандар", єврейської "Дер ротер штерн".

Навіть галицькі соціалісти та комуністи були розгублені, хоч, як і багато людей, особливо неімущих, вірили у радянську пропаганду.

Інтелігенція, від якої прості люди чекали пояснення, що ж відбувається, не могла його дати. Одні, розуміючи, що у Галичині буде те саме, що у Радянському Союзі, тікали на Захід. Більшість виявила лояльність до радянської влади. Особливо українці, які очікували від нової влади реалізації проголошених гасел, та євреї, які бачили в ній порятунок від Гітлера.

Економічна політика нової влади незабаром розчарувала багатьох прихильників соціалістичних та комуністичних ідей.

Львів'янин Є.Наконечний, згадуючи ті часи, наводить слова сусіда Мойсея Штарка, який жалівся його батькові, що не таким уявляв собі соціалізм: "Ми жили в державах, принципом яких було, що не заборонено, те дозволене, а у Сталіна верховодить принцип: усе заборонено, що згори не заказано" [38].

Євреї опинилися чи не у найсуперечливіших умовах. З одного боку, найбідніші користалися декларованими широкими можливостями – робота, навчання, рівні права. З другого боку, серед заможніших поглиблювався розкол, відбувалася зумовлена "новим життям" деморалізація.

З грудня 1939 р. розпочалися масові арешти, виселення, депортації в Сибір. Вивозили ночами, без суду і слідства в першу чергу тих, хто прибув з окупованих німцями районів Польщі – поляків, євреїв, українців. Нещадно арештовували, катували у тюрмах активістів і просто членів заборонених партій (УНДО, Української соціалістично-радикальної партії, ОУН, сіоністських партій, Бунду, єврейських релігійних організацій, польських соціалістів та лібералів, Комуністичної партії Західної України, розпущеної Комінтерном).

Страждали сіоністи, єврейські релігійні діячі. Релігійні громади перестали існувати. Багатьох активних членів як релігійних, так і сіоністських організацій арештовували, вивозили до Сибіру.

Тяжко доводилось євреям-біженцям з Польщі. Іван Кудрик, який жив у Сяноку в 1939-40 рр., розповідав про жахливі сцени, коли висаджували з вагонів євреїв, переважно жінок з дітьми, старих, які тікали від німців, замішуючись у транспорти переселенців лемків, холмщан, котрих організовано переселяли з окупованих німцями земель в УРСР.

Організованої допомоги біженцям фактично не було. Їх приймали єврейські громади. Кружляли моторошні чутки про єврейські

гетто, переслідування на окупованих німцями територіях. Для євреїв було шоком укладення між урядами Гітлера і Сталіна "Угоди про взаємні репарації й громадян". Чутки про те, що радянський уряд видав німцям велику групу німецьких комуністів й демократів – здебільшого євреїв, – позбавили спокою галицьких євреїв, навіть соціалістів та комуністів.

Дійшло до того, що сотні євреїв оббивали пороги вілли Францувка у Львові, де було розташоване німецьке представництво, подаючи фальшиві документи фольксдойчів, щоб отримати дозвіл на виїзд з радянської зони окупації до німецької.

Зростало число в'язниць. У Львові до 1939 р. було три місця ув'язнення, у 1940 р. їх стало 6, на початку 1941 – 7. Це крім численних місць попереднього ув'язнення. Тюрми були переповнені.

Навесні 1940 р. жертвами арештів і депортацій стали колишні власники нерухомості, власники будинків (серед них багато євреїв), польські військовослужбовці, урядовці, поліцаї, а також лікарі, вчителі, яких звинувачували в націоналістичних антирадянських діях.

По тюрмах у тісних камерах сиділи разом українці, поляки, євреї. Активний член ОУН Б.Казанівський, в'язень такої тюрми, згадував: "До камери приходило все більше арештованих, було тут кілька жидів-сіоністів, було двох комуністів-троцькістів, і поляків, переважно військових старшин" [39].

За два роки радянської влади із Галичини було депортовано близько чотирьохсот тисяч "ворогів народу", а в 1941 лише за два місяці – травень, червень – тільки у Львові арештовано шість тисяч чоловік [40].

Серед тих, хто арештовував, катував, вбивав, були переважно прибульці зі Сходу. В опублікованих і усних спогадах галичан про наявність у репресивних радянських органах місцевих мешканців, у тому числі і євреїв, не згадується. Згадують в основному євреїв-лікарів, українців, євреїв, поляків-перекладачів з польської та німецької, які у більшості нормально ставилися до в'язнів.

Репресії посилилися з початком вторгнення Гітлера у Радянський Союз. Швидке просування німців, відступ червоних, страти у тюрмах злилися для галичан у жахливому образі пекла, наруги над людьми.

За 22 місяці радянської влади змінилася не лише соціальна структура населення, – мінялася етнічна поведінка – ставлення до людей іншого народу.

Усталене розуміння, що кожен народ має своїх порядних і непорядних людей, піддається випробуванню нав'язливими політичними штампами: ворог народу, націоналіст, сіоніст. У листі до кардинала Тіссерана 26 грудня 1939 р. Митрополит Андрей Шептицький описував результати перших місяців урядування четвертої влади: "Це є система, в якій знищено все, що могло би бути любов'ю, чи просто чистосердечністю. Натовпи робітників, представників влади, київських, московських, і всі вони, здається мені, уповноважені до будь-якого свавілля, не маючи ніяких визначених завдань. НКВС вербує в свої ряди молодь, погрозами роблячи із неї послушних виконавців своєї волі. Вся освіта стала державною. Викладання релігії заборонено, натомість визначено чіткі тенденції до розбещення молоді через пропаганду фанатичного атеїзму.

...Торгівля повністю націоналізована в той спосіб, що без всякої компенсації просто конфіскували всі товари, об'явивши їх власністю держави...

...Немає судів, адвокатів, нотаріусів, контрактів, апеляцій, немає прав, немає представників центральної влади, а місцеві чиновники змінюються, як у калейдоскопі.

В усіх парафіях ведеться формальне обрання церковних комітетів, більшість в яких надається лівим елементам. Від них залежить існування парафій і настоятеля. Центральна влада прикидається, що не хоче конфіскації церковних земель, але в багатьох випадках це роблять самі селяни, безнаказанно розділяючи церковні землі між собою.

У Львові влада конфіскувала приміщення семінарії, організовуючи український університет на 35 кафедр. Академія і кафедра теології ліквідовані. Євреї в дивній кількості оволоділи господарським життям краю... Збереження в банках переоформлені в такий спосіб, що навіть найбільші з них складають не більше 3000 крб. (30 злотих до війни).

Дякуючи набожності людей, духовенство ще може працювати в усіх приходах і церквах. Деяка кількість священиків, не маючи з чого жити, перебуваючи під впливом депресії, переходили на територію, зайняту німцями" [41].

Це аналіз розумної, неупередженої людини. Пересічна ж людина шукає конкретних винуватців зла. Антисемітська польська і німецька пропаганда 30-х років наче підтверджувалася реаліями репресивної радянської "жидокомуни". Інтелігенція – провід довоєнних років – була частково фізично винищена, позбавлена будь-якого впливу, крім усного спілкування, та й то лише з добре знаними й етнічно близькими людьми.

Раптом стало здаватися, що всюди самі "євреї" (вживання звичного галичанам етноніму "жид" було офіційно заборонено) – в торгівлі, в уряді, у тюрмах, а отже, українцям і полякам кривда.

Людська психологія – складна річ. Пошлюся на приклад спогадів О.Назарука. Він усе життя прожив у Галичині, цілком толерантно ставився до євреїв. На попередніх сторінках я наводила його співчутливі міркування про "жидівську біду". У 1918–1920 рр. був на Східній Україні, описав становлення радянської влади, поразку цивілізованого українства, жах погромів. У жовтні 1939 р. тікає від арешту на Захід. І от що кидається йому в очі.

На битком забитому вокзалі Клепарів у Львові в очікуванні поїзду на Рава-Руську серед безлічі людей його увагу привертають кілька червоноармійців, вірніше, один – єврей:

"Він робив більше крику, ніж всі інші червоноармійці разом узяті. І раз у раз спихав публіку назад буцім потому, щоб не попала під поїзд (хоч ніякі поїзди не їздили), а в дійсності просто щоб "урядувати". Я подивляв силу його горлянки. Він буквально весь час кричав, аж до самого від'їзду поїзду. А поїзд рушав аж коло години 6 вечором".

У забитому вагоні, куди Назарук дістався з великими зусиллями, знову йому кидаються у вічі євреї. Біля нього стояла якась несмілива селянка років 30 з сином 14 років, мліла, бо бракувало повітря. "Вікно окупувала молода, здорова жидівка, що кричала щось до згаданого червоноармійця. Не було на неї ніякого способу, тільки силою можна було її трохи відсунути, але тоді вона здіймала пронизливий крик".

Звичайна побутова сцена. Такі ситуації розв'язувалися раніше апеляціями до совісті, людяності, страху Божого, зрозумілими всім.

Назарук описує іншу реакцію. "Усі мовчали, лише син селянки:

" – Чекай-но, то вже недовго, прийде...". І тут, очевидно, хотів сказати "Гітлер" або "німець", та я перервав, кладучи палець на мої уста. Потому я мав нагоду вияснити йому, що тепер небезпечно чим-небудь грозити жидам" [42].

Звичайні галичани: українці, поляки, навіть євреї – починають пов'язувати надії з німцями.

Українські емігранти – члени ОУН покладали надії на Німеччину, яка стане гарантом створення незалежної української держави. У Галичині ОУН діяла у глибокому підпіллі, ослаблена арештами, розколом проводу у 1940 р. на прихильників С.Бандери, переважно молодих, нетерплячих радикально налаштованих людей, і прихильників А.Мельника – переважно представників старшого покоління, що мали досвід визвольних змагань і займали поміркованішу позицію. Доходила інформація про контакти з німецькими військовими колами. Віроломність німецької політики, те, що німцям потрібна зовсім не незалежна Україна, а українське вугілля, залізо, пшениця, розуміли одиниці [43].

У Галичині взагалі були сильні германофільські настрої. 166-річне панування Австрії не було забуте. Галицька інтелігенція знала німецьку мову, любила німецьку культуру. Серед простих міщан і селян збереглися хороші спомини, особливо серед тих, хто служив в австрійській армії. Євреї традиційно з довір'ям ставились до австрійської влади.

В атмосфері замовчування антиєврейської політики Гітлера (1939-1941 рр.) ширилися чутки, що німці – культурна нація, а гітлерівська пропаганда – це витвір комуністів, щоб залякати світ. До того ж Гітлер за походженням австріяк.

Мистецтвознавець львів'янин М.Гольдштейн, автор унікальної книги про єврейське мистецтво, ще у 1935 р. надіслав примірники її у подарунок "шефові італійського уряду Беніто Муссоліні" й Гітлеру. У листі до останнього він писав: "Відданий своїй польській вітчизні, я відважуюсь вислід праці цілого свого життя уклінно запропонувати Вашій величності" [44].

Молода єврейка Стелла Кренцбах, яка чудом втекла від арешту й переховувалась у подруги-українки, згодом згадуватиме: "Коли вступили у Львів німці ...була, мабуть, одинокою жидівкою, що раділа цьому приходові" [45]. Насправді таких, як вона, було набагато більше.

Чимало галичан чекали на німців як на визволителів. Так вистарався радянський режим.

Були й інші ситуації, укриті від людського ока, про які й нині мало знають, але вони багато говорять про етнічні взаємини й політичні обставини у Галичині.

Наведу приклад чи не типової ситуації зі спогадів Степана Тупіся з Бережанщини: "До польсько-німецької війни проживав я в свойому родинному селі Слобода Золота, повіт Бережани. Був підрайонним провідником на села Слобода Золота, Краснопільне, Плотниче. Провідником району і його заступником були Михайло Солтис і Павло Кавас... Обидвох їх більшовики в 1940 р. арештували і помордували у тюрмі в Тернополі разом з іншими націоналістами.

Коли була оголошена польська мобілізація, ми дістали наказ організаційним шляхом: не йти до польського війська. Я скривався в місцевого жида Якова Голлера, що мав у нашому селі невеличке сільське господарство. Якось у мойому селі відбувалося все спокійно, з поліційної станиці усі три поліцисти завчасу втекли, не було потреби їх роззброювати. Зате в довколишніх селах було гарячіше.

В читальні "Просвіти" був радіоапарат і через нього довідалися ми з київських радіопередач, що нас ідуть "визволяти". Прийшли большевики. ...Окружний провідник в Бережанах викликав мене ...дістав я доручення, щоб на своє місце залишити якогось нерозконспірованого ще члена ОУН, а сам, щоб пробирався за границю до Кракова" [46].

Радянська влада посіяла зерна розбрату між українцями – західняками і східняками.

Взагалі проблеми українців Сходу і Заходу жваво і відкрито обговорювалися у пресі міжвоєнного періоду. Галичани були досить інформовані про голод, арешти в УРСР.

Радянські функціонери принесли з собою нову лайку "петлюрівський бандит". Так в усних розмовах, на численних лекціях іменували "українських націоналістів".

Жовто-блакитний прапор також називали петлюрівським. У багатьох українців, які добре знали історію, це викликало глуху ненависть. У євреїв, поляків – антиукраїнські міфи і настрої.

Деякі російськомовні функціонери взагалі договорювалися до того, що у Галичині живуть русини, а це "русские", а ніякі не україн-

ці [47]. Так часто іменували лемків, холмщан. Неприємно вражало і те, що багато українців зі Сходу говорили виключно російською мовою.

Найкращими агітаторами проти східняків були арешти, тюрми і ті, хто побував у східних областях, де побачив колгоспи, злидні заляканих нужденних людей.

У 1939–1941 рр. про такі речі небезпечно було не те, що писати, а й говорити. У липні 1941 р. у львівській газеті "Українські щоденні вісті" анонімний автор у кількох статтях "Хроніка відступу" висловив почуття багатьох галичан-українців: "Кому з нас не кривавилося серце за цих бездольних людей, нещасних жертв, що їх не менше, як нас мучить кривавий терор. Це ж українці, наші брати! Нестерпно хочеться підійти до них і крикнути: "Хто українці, лишайтеся, не їдьте на поневіряння. Ми допоможемо вам перебути непевний час". Але ми не зближувалися до цих незнайомих людей. Ще тоді не зрозуміли б вони нас. Між нами й ними стояла ще невидима, проте тверда, стіна, яку майстерно довгими роками будував геніальний Сталін між радянською людиною і рештою світу" [48].

У Галичині з'явився небачений до того радянський антисемітизм, носіями якого часом були асимільовані євреї зі Сходу. Заборони, висміювання частиною радянських євреїв єврейського побуту, традицій мали згубні наслідки не лише для євреїв, а й для українців і поляків. Українці, які у боротьбі за власне духовне і фізичне виживання в часи австрійської та польської влади виплекали імунітет до ворожих, етнічно забарвлених виступів проти інших гноблених народів, у тому числі і євреїв, коли ті не виступали на боці гнобителів, дезорієнтувавшись, втрачали його.

Антисемітизм, навіть побутовий, за часів польської держави відкрито засуджувався шанованими людьми. Багатьох з них або знищили, або вивезли у Сибір, чи вони втекли від Радянської влади у німецьку окупаційну зону. "Наші гітлеристи", яких засуджувала, висміювала публічно ще не так давно газета "Діло", могли утверджуватися у своїх антиєврейських настроях, особливо у глибокому підпіллі. Та й сама газета зразу ж була закрита, як націоналістична.

За совєтів антисемітом могли назвати і покарати дядька з села або робітника, який вживав звичне "жид" замість нового офіційного "еврей". Справжній антисемітизм, гітлерівський расизм не засуджувався особливо після совєтсько-німецької угоди. Сталін і Гіт-

лер, волею якого євреї ставали жертвами, були союзниками, друзями. Проте прямої загрози життю основної маси євреїв не було.

Мабуть, суть настроїв єврейського населення найкраще передав у своїх спогадах вже по війні єврей Кароль (Нафталі) Голінський: "... нестатки страшенно утруднювали життя, але з нашої родини ніхто не був вивезений на Сибір і то ще була не трагедія" [49].

Радянська влада паралізувала духовні сили галичан, у тому числі євреїв. Звичне громадське, релігійне життя було знищене: ліквідовані партії, релігійні громади, культурні організації.

Так почався перший акт трагедії євреїв. Проти них, таких же жертв радянського режиму, фактично провокували місцеве населення ті, хто працював на радянську владу. І це у той час, коли втікачі з Німеччини доносили правду про антиєврейську політику гітлерівців.

На долю галицьких євреїв опосередковано згубно вплинула також політика західних держав, вето на еміграцію у країни Америки, в Палестину.

З нападом Німеччини на Радянський Союз евакуація із західних земель не була організована. В умовах паніки урядовці не організовували навіть вивезення усіх офіцерських родин. З цивільного населення пощастило податися на Схід лише одиницям.

Якщо на Сході більш-менш організовано евакуювали робітників, інтелігенцію, в тому числі і євреїв, то в Галичині нова влада тікала у безладді і паніці. Встигли евакуюватися майже всі радянські службовці, а також військові й ті "комісари й кати", про яких згодом так багато писатимуть і говоритимуть. Залишилися й очікували на німців – серед інших галичан – пересічні галицькі євреї. Очікували, не завжди уявляючи, яка біда насувається.

Розділ 2

"НОВИЙ ПОРЯДОК" – БЕЗОДНЯ ПЕКЛА

2.1. Крах ілюзій української державності. Дистрикт Галичина

22 червня 1941 р. о 3 год. 30 хв. німецькі дивізії перетнули кордон СРСР. Незважаючи на місцями запеклий опір, вони просувалися швидко. 25 червня захопили Луцьк, 27 – Дубно, 28 – Рівне, 30 – Львів. За два тижні Східна Галичина була повністю окупована німцями.

Панував тотальний хаос. Масовими стали розбиття крамниць, захоплення продуктів, промислових товарів. Щезали на очах продукти харчування. Але не це було найстрашнішим для населення Галичини. Найстрашнішим був вплив зіткнення двох тоталітарних режимів на психіку безборонної більшості населення. У такій ситуації емоції керують розумом, здоровим глуздом.

Більшовицька влада, панічно відступаючи, чинила масові звірства.

Німецькі донесення із зони боїв рясніють повідомленнями про страти в останні дні червня, які чинило НКВС. У містечках Львівщини Рудки, Комарному по-звірячому вбито 200 українців – чоловіків, жінок дітей: 837 – у Самборі, до 10 тис. – у Львові, 850 – у Дрогобичі, 1500 – у Станіславі. Ями та в'язничні камери, повні трупів, жахливо катованих в'язнів, серед яких, про що свідчать списки знищених, були і євреї, знайдено у Бібрці, Стрию, Добромилі, Жовкві, Калуші, Миколаєві, Судовій Вишні, Чорткові [50].

ОУН (Бандери), виходячи з неминучості німецько-радянської війни, вирішила поєднати всі українські сили, щоб підготуватися до походу на Україну, організувати місцеве самоврядування, а далі й "Українську державу, суверенну у всіх областях, включаючи й економічну". Приклади такого були. Хорватія, Словаччина. Відбулися переговори з німецькими урядовими й військовими функціонерами. Не афішуючи кінцевих цілей, у складі вермахту було підго-

товлено два українські батальйони. Цілком таємно готувалися так звані похідні групи, які за планами ОУН повинні були, випереджаючи, разом або слідом за німецькою армією, проникати в Україну, організовувати населення, формувати місцеву владу [51].

У Галичині ті члени ОУН, які залишилися на свободі, випередили похідні групи. У дні відступу червоних вони організували захист населення, захоплювали зброю з покинутих складів, атакували тюрми. Це були переважно молоді, запальні люди, які діяли стихійно. Стихійно поставали угруповання міліції [52].

29 червня увечері радянська армія покинула Львів. Тут уже діяли українські повстанці. 30 червня на світанку німецька частина з першої альпійської дивізії вермахту і перший батальйон полку 800 абверу, а з ними і український батальйон "Нахтігаль" увійшли у місто. Були взяті під контроль деякі важливі об'єкти: електростанція, радіостанція, пошта, газівня, інші.

Похідна група ОУН(б), якій було доручено взяти владу, прибула після обіду. Члени групи скликали на кінець дня зібрання представників українських національних організацій. У будинку найбільш масової, шанованої галичанами організації "Просвіта" відбулись Національні Збори. Був прийнятий текст Проголошення незалежності, а також декрет, яким першого заступника Бандери Я.Стецька було призначено головою уряду. Після закінчення зборів Я.Стецько доручив І.Равлику організувати міліцію для встановлення порядку і забезпечення безпеки громадян, наказав пустити в діло радіостанцію та передати про проголошення незалежності по радіо.

За два дні була проведена організаційна робота. Випущений інформаційний бюлетень (перший і останній). Проведено дві передачі по радіо: увечері 30 червня і ранком 1 липня.

В "Акті відновлення української держави" було сказано, що "волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом С.Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України". Проголошувалося, що "Суверенна Українська влада запевнить українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток всіх його сил та заспокоєння його потреб".

Українську владу західних земель планувалося підпорядкувати українському національному урядові, що створиться у столиці України – Києві з волі українського народу.

Відновлена українська держава повинна була мати свою революційну армію.

Проголошувалося також, що "відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Великонімеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад у Європі та світі та допомагає українському народові визволятися з-під московської окупації" [53]. У радіопередачах повідомлялося, що "відпоручник німецької влади професор Г.Кох" привітав Національні Збори.

До складу уряду, якому ніколи не довелося діяти, увійшли люди, знані зі своїх ліберально-демократичних, націоналістичних політичних переконань, досвіду політичної, організаційної діяльності.

Дехто з них буде заарештований німцями (Я.Стецько), інші загинуть у лавах учасників організованого спротиву (І.Климів-Легенда), інші займуть виразну позицію пасивного спротиву.

Переважна більшість української інтелігенції, нечисленні політичні діячі, які пережили радянську окупацію, фактичну інформаційну заблокованість, були значною мірою дезорієнтовані розгортанням подій. Оживали довоєнні надії на українську державу, військо. Одягнуті в німецькі однострої українські солдати й офіцери з "Нахтігалю" наче засвідчували правдивість української державності під німецькою зверхністю. Про розкол в ОУН мало хто знав. Українські жителі міст, містечок, по селах урочисто відзначили проголошення української держави.

2 липня факт проголошення незалежності у Львові став відомий у Берліні. 5 липня Гітлер отримав доповідну про події в Україні.

Зважаючи на ситуацію на фронтах і у всій Україні, німці не бажали одразу ж виявляти свої плани.

Почалися "тихі" арешти ініціаторів проголошення державності. 5 липня в Кракові був заарештований С.Бандера, 9 липня у Львові – Я.Стецько та його співробітник Р.Ільницький. Декого арештували в інших містах в наступні дні. Вже у другій половині липня всі члени уряду припинили будь-яку політичну діяльність. Більшість членів ОУН перейшли у підпілля, за винятком тих, кому наказано було продовжувати свою справу легально, ризикуючи бути арештованим [54].

На кілька днів невизнаної державності випадає маса різноманітних драматичних подій. Ейфорія зустрічі німців як визволите-

лів, організаційна робота української місцевої влади, жорстокі дії німецької окупаційної адміністрації, зокрема, проти колишніх працівників радянської влади, військовополонених, євреїв. Усі ці події по-різному сприймали нині нечисленні очевидці.

Б.Казанівський, член ОУН, був неодноразово суджений, сидів у польських в'язницях. Не минула його і радянська тюрма. Дивом не був розстріляний. Разом з іншими в'язнями з тюрми на Лонцького на світанку 30 червня зустрів у Львові вояків у німецьких одностроях, пізнав серед них Р.Шухевича. Обнялися. Спитав його, що то за військо?

"– Це зав'язок майбутньої української армії".

Б.Казанівський згадує, як Р.Шухевич вимагав від нього, щоб став тимчасовим комендантом, попросив, щоб щось сказав до людей, бо його самого б могли прийняти за німецького вояка. Годиною пізніше знайшли помордований труп брата Романа Шухевича Юрка. У тюрмі на Лонцького в одній з незаритих могил.

За спогадами Б.Казанівського, "дуже швидко організовувались. Почали реєстрацію військових мужчин, виставили групи людей на головні пункти міста: головна станція, залізничні варстати (майстерні. *– Ж.К.).* Кожному відділу давали зброю із совєтських складів. Комендантом міста став Омелян Матла, який дістався з-під трупів на Лонцького. За 2 години мали комендатуру в крилі монастиря Сакраменток, влаштували бюро, відділи карний, господарський.

У тому часі рівночасно організувалися в місті комісаріати української міліції. Деяких комісарів призначив О.Матла: сотник Огоновський, поручик Левицький, сотник Харкевич. До команди часто приходили зв'язкові від різних пунктів, де стояли наші залоги зі зголошенням випадків крадежу чи розбиття магазинів місцевим шумовинням. Хоч озброєні із синьо-жовтими опасками на руках густо проходжувалися вулицями, то все-таки не вдалося вповні перешкодити розтягування майна зі складів і магазинів.

На другий день 1 липня на ринку вже перекупки продавали квіти і якійсь харчі. На Ратуші повівав український національний прапор. Деякі трамваї були урухомлені, на вулицях і площах було багато людей, які якось безцільно святочно сходилися в гурти і про щось жваво дискутували. Багато людей на вулиці читало невеличкого формату газету, яка почала виходити у Львові. Об'їхали місто, були сліди бомбардування, лежали бомби, руїни" [55].

Митрополит Андрей Шептицький надіслав послання до новоствореного уряду, де писав: "Ми очікуємо від нашої держави мудрості, справедливості й таких заряджень, котрі врахують потреби й добро усіх громадян, які мешкають у нашому краї, без різниці їхнього національного й соціального походження" (підкреслено мною. – *Ж.К.)* [56].

Існують різні оцінки факту проголошення української держави, передусім серед діячів того часу – бандерівців і мельниківців, їхніх послідовників, серед істориків [57]. Це відбиває складність політичної поведінки проводу ОУН(б), непоінформованість та однобічну інформованість дослідників [58].

Дійсність, будні нового окупаційного режиму виявилися далекими від планів ОУН. Німецька політика в Галичині зводилася до того, щоб забезпечити насамперед інтереси нацистської імперії.

Населення почало відчувати цю політику вже з перших днів.

На початку окупації, поки територія Галичини входила до зони тилу, життя місцевих мешканців регламентувалося військовим командуванням. У Галичині це було командування 17-ої армії. Діяло воно згідно з отриманими інструкціями і вже 7 липня 1941 р. видало розпорядження: "Прагнення українців встановити політичну незалежність у розумінні української національної держави та створення української армії повинні бути припинені в зоні бойових дій. Військові органи не мають пояснювати українцям своє ставлення до цього питання" [59].

Армійське командування обмежило пересування населення, увело комендантську годину, заборонило будь-які публічні маніфестації.

Було дозволено створювати комітети допомоги і підтримки населення, зокрема, родин депортованих і вбитих. Видано розпорядження, яким допускалося створення груп самооборони й міліції в українських селах. Вони повинні були допомагати німцям "обороняти" населення від радянських солдат, що залишилися, вилучати радіоприймачі. Кількість міліціонерів не повинна була перевищувати 1-го на 100 жителів. Вони не могли мати вогнепальної зброї.

Снували чутки, що німці мають намір створити українську державу. По Львову пройшов поголос, що Румунія виступила проти великої української держави, і Галичина буде приєднана не до України, а до Німеччини [60]. Одночасно поширювалися чутки про

"прилучення Галичини до генерал-губернаторства". У таких обставинах різні групи, окремі особи, від пересічного міщанина й до селянина очікували, що ж буде. Члени ОУН(б) намагалися оволодіти ситуацією.

1 серпня 1941 р. було оголошено про приєднання Галичини до генерал-губернаторства Польщі. Спочатку звістку зустріли із здивуванням. Були навіть протести керівників ОУН. Керівник ОУН(б) в Галичині Іван Климів-Легенда писав у звіті проводу ОУН: "йдуть протести у зв'язку з прилученням до генерал-губернаторства; текст їх долучаю (архівних документах тексти не виявлено. – *Ж.К.)*, висилають сеньйори (провідні діячі різних орієнтацій. – *Ж.К.)*, мельниківці, гетьманці (Гладилович), ...на нараді моя пропозиція минаючи угруповання всім стати на позиції уряду перепала у зв'язку з тим, що кожна група сама висилає" [61].

В одному з німецьких донесень повідомлялося, що українське населення Галичини сприйняло звістку про приєднання їхніх провінцій з болем і розчаруванням, але "спокійно", протести й найсуворіша критика йшли тільки від прихильників ОУН Бандери. Зате ця звістка викликала "радість серед поляків".

Ця подія протверезила навіть найбільш пронімецьки настроєних діячів. Це була нова сторінка окупації, повне утвердження німецької влади.

Генерал-губернаторство, утворене декретом від 12 жовтня 1939 р., слугувало прикриттям німецької окупації. Як висловлювався генерал-губернатор Франк, це була "складова частина великонімецької сфери влади у Європі. Генерал-губернаторство виконує свої функції у законодавчій, виконавчій сферах як держава. Суверенна влада над країною належить фюреру великого Райху".

Штаб-квартира генерал-губернаторства була у Кракові. На чолі адміністрації дистрикту стояв губернатор. Губернатор дистрикту підпорядковувався генерал-губернатору. Йому ж підпорядковувалися керівний орган шефа дистрикту й керівник СС та поліції. Адміністрацією повітів керували повітові старости і міські старости.

При генерал-губернаторові був утворений уряд з адміністративними відділами: внутрішніх справ, фінансів, юстиції, господарства, праці, пропаганди.

Величезна влада була зосереджена у поліції та СС. Їхню діяльність спрямовував Гіммлер. Німецька поліція ділилась на поліцію

безпеки (сіпо), таємну державну (гестапо), кримінальну (кріпо), поліцію порядку (орпо), яка включала охоронну поліцію, жандармерію. Були й спеціальні поліційні служби: залізнична, шляхова, фабрична, поштова, водна.

В газетах, через спеціальні афіші було оприлюднено розпорядження генерал-губернатора “Про організацію адміністрації у дистрикті Галичина” [62], в якому, зокрема, зазначалося: “Державною мовою у дистрикті є німецька. Українська й польська мови дозволяються. Закони й права, які діяли дотепер, якщо вони протирічать адміністрації німецького управління, втрачають свою силу”.

Фактично це означало, що у Галичині всю владу мали німці. Місцеве самоуправління було під повним контролем з їх боку. Керівні посади займали німці і фольксдойчі. Українці й поляки могли займати в адміністрації, господарських структурах, місцевому урядуванні лише нижчі пости. Була розпущена українська міліція і спеціальним розпорядженням оголошено набір до української допомогової поліції для нагляду за громадським порядком – за аналогією із вже існуючою у генерал-губернаторстві польською (колишньою державною, так званою, “гранатовою” – за кольором одягу) поліцією.

Українцям, полякам була заборонена будь-яка політична діяльність. Були оприлюднені спеціальні розпорядження щодо євреїв (про них у наступному розділі).

Структура й чисельність німецької цивільної адміністрації мінялися у бік збільшення кількості чиновників, розростання апарату управління. Галичина, як і східна Україна, була однією з останніх завойованих Гітлером країн. Сюди прибували й прибували чи не найгірші, найнекваліфікованіші чиновники.

Політика гітлерівської влади була жорстокою і необачною. Рідко коли окупаційна держава так швидко й невідворотно налаштовувала проти себе спочатку доброзичливе чи принаймні нейтральне щодо неї населення, як у Галичині. Галичина перетворилася у німецьку колонію, звідки викачувалися матеріальні цінності, вивозилася робоча сила – раби XX століття. “Новий порядок” впроваджувався силою примусу, безоглядного терору. Проводилася в життя директива “Щодо проведення умиротворення на Україні” від 28 червня 1941 р. командувача груп армій “Південь”: “У разі виникнення сумнівів щодо правильності вибору заходів, що їх необхідно

вжити, треба виходити з того, що найжорстокіші заходи є водночас найбільш правильними".

Водночас влада намагалася зберігати спокій і стабільність. Безпосереднім виконавцем цієї лінії став з лютого 1942 р. губернатор дистрикту Отто Вехтер. Про нього у Львові навіть ходив поголос, що він був доброзичливий до євреїв. Австрієць за походженням, Вехтер у цілому вважав потрібним, можливим відновити у краї старі порядки. Але ні Вехтер, ні Франк і не думали коригувати політику Гітлера. "Те, що станеться з чужими народами, які заселяють цей терен після переможної війни, повинно стати турботою майбутнього, – твердив Франк, – під час же війни ми повинні чинити так, аби не викликати неспокою і навіть непорядків серед місцевого населення" [63].

Пограбування, нищення місцевого населення у Галичині набирало специфічних форм "законності" як елементу "нового порядку", шаленої пропаганди проти окремих етнічних груп: євреїв, циган, роздмухування національних конфліктів на тлі жорстокої сили, влади зброї.

Вірогідними видаються спогади посадника м.Жовкви І.Цюрюпайловича про те, що якийсь майор Йоган Кох у липні 1941 р. не лише схвалив вибори управи міста, а й сказав: "...Тепер я подаю вам директиву, як маєте сповняти свої обов'язки. Як хтось з українців візьме щось з майна по большевиках дивіться крізь пальці, бо українців завжди кривдили. Поляків трохи карайте. Як хтось з жидів візьме щось, віддайте їх німецькій владі" [64]. До літа 1943 р. масові репресії зачепили військовополонених, євреїв, циган. Тотальне вивезення, нищення українців і поляків почалося з березня 1943 р.

Галичани вже в жовтні-листопаді 1941 р. в основному зорієнтувалися у сутності "нового порядку". У народній пам'яті й досі збереглася своєрідна порівняльна характеристика останніх трьох влад: "Каса – Кляса – Раса". Австрійсько-польська економічно залежна, нестабільна "каса". Більшовицька така ж економічно нестабільна, але наскрізь ідеологічна "кляса". Нарешті німецька "раса".

2.2. “Арійське” та “неарійське” населення

“Новий порядок” – німецька влада – принесли у Галичину нові, небачені етнічні назви. Замість українців, поляків, євреїв, німців з’явилися “арійці” і “неарійці”. Арійська раса – вища раса. Найвищі представники її – райхсдойче.

Арійською расою від самоназви персів “арія” (порівняй сучасне Іран) деякі вчені називають індоєвропейців. У гітлерівській Німеччині найвищими представниками арійців вважали німців, корінних жителів. Трохи нижче були фольксдойчі – німці, які кілька поколінь жили серед інших народів. Хоч слов’яни є індоєвропейцями і, отже, арійцями, їх вважали нижчими, неповноцінними, придатними лише для обслуговування німців. “Неарійці” – до яких відносили євреїв, циган, – повинні були бути знищені після того, як німці одержать усю можливу користь від їхньої примусової праці, одержуваних від них “контрибуцій” тощо.

Галичани попервах були шоковані цією расовою політикою. Почалися пошуки документів родоводу. Деякі асимільовані євреї, які вже давно вважали себе поляками, дізнавалися про єврейське походження своїх прадідів. Виникали проблеми мішаних подружжів.

Винахідливі люди почали таємно продавати документи, якими можна було підтвердити німецьке походження. Раптом з’явилися “свої”, місцеві, фольксдойчі.

Досі пам’ятають у Івано-Франківську, Львові глузливу пісеньку тих часів:

“Ojcze, ojcze, idą dwa Volksdeutshe.
Ojcze, Ojcze, jaki wstyd,
jeden Polak, drugi Zyd”.

(“Боже, Боже, йдуть два фольксдойчі.
Боже, Боже, який сором,
один – поляк, другий – еврей”).

В.Гураль, зі Сокаля, якому в 1942 р. було 13 років, згадує, як був жорстоко покараний батьком, бо приніс додому зі школи переписаний віршик.

Kto ty jestes? Volksdeutsh cwany
Jaki znak twój – Krzyż łamany
Zo ci rodzi? – Zawerucha
Zo ci czeka? – galąnz sucha.

(Хто ти? – Хитрий фольксдойч,
Який твій знак? – Свастика.
Що зродило тебе? – Завірюха.
Що чекає на тебе? – Суха гілляка).

Батько був у Львові, потрапив у трамваї на гестапівську перевірку документів. На власні очі бачив, як якогось молодого хлопця, котрий розмовляв українською мовою, затримали, бо знайшли у нього серед паперів у кишенях цей списаний віршик. Якийсь фольксдойч уголос зачитав і переклав набундюченому гестапівцю його текст. Пасажири трамваю, які мали документи в порядку, ціпеніючи від жаху, спостерігали, як того хлопця і якихось двох жінок, що не мали документів, а виглядали на єврейок, хоч присягалися, що є українками, розстріляли без усякого слідства під брамою. Б.Казанівський згадує, як у їхню команду новоствореної української міліції у Львові на другий день після проголошення відновленої державності з'явився майор Кіпка. Він повідомив, що з наказу фюрера всією діяльністю у місті керує виключно німецький комендант. Б.Казанівського вразило, що "майор Кіпка від першого дня свого урядування у Львові зайняв гострий курс проти жидів і польського населення у місті", а українське тимчасове правління відкрито нехтував.

Його вразило і те, що гестапівці мали заготовані списки осіб, яких розшукували.

"До команди прийшло кілька гестапівців із списком якихось прізвищ і зажадало перевірити список тимчасово затриманих міською міліцією всяких бешкетників і злодіїв. Вони перевіряли, чи серед арештованих немає когось із списку... Комендант варти потім сказав, що на списку були якісь польські прізвища" [65].

Про списки з адресами, за якими есесівці у Самборі самостійно знаходили людей, згадує пані Юзя Юник.

У перші тижні окупації на Тернопільщині, Станіславщині, в місцевостях, куди вступали угорські війська, почали масово з'являтися

незнані й небачені тут євреї з Угорщини, Закарпаття. Угорський уряд, використовуючи момент, коли запанував хаос після відступу Червоної армії, виселив в Україну євреїв, які буцімто не мали угорського громадянства.

Підтвердження розповідей про долю євреїв з Угорщини я знайшла у спогадах лікаря Баруха Мільха. Він пише про нещасних угорських євреїв, яких жорстоко, підступно вирвали з їхніх жител й вантажівками, шляхом угорських військ, які просувалися східним фронтом, вивозили на Україну. “...Іноді викидали їх з машин у якомусь лісі, звідки вони гуртом стягалися до ближніх містечок. Часто угорські військові начисто грабували нещасних, але найгірше знущалися з них українські селяни, грабуючи й мордуючи безжалісно!”

Описує Мільх і конкретний випадок, свідком якого був. Біля маленького села в околицях містечка Товсте угорці вивантажили кілька сот євреїв й сказали, що те село призначене їм для поселення. Євреї пішли по хатах і побачили, що там живуть люди, зрозуміли обман. Були жнива, вдома лишалися переважно діти й жінки. Почали просити про хліб і воду, але не знали мови й не могли порозумітися. “Тоді самі дозволили собі щось узяти”. Так виник конфлікт. “Жиди напали!” Прибігли чоловіки. Євреї хотіли забратися геть, їх не пускали. Мільх, який віз хвору до лікарні, зумів владнати справу, користуючись знанням єврейської, німецької, української мов. “Відхворів потім той день, – писав згодом, – але якби тоді не з’явився, було б справжнє пролиття крові” [66].

Та повернімося до долі галицьких євреїв.

У Галичині німці почали проводити у життя політику гноблення і винищення “неарійського” населення. Виконавцями розроблених ще у 1940 р. планів були центральна служба безпеки Райху і Райхскомісаріат з питань зміцнення німецької національності. Безпосереднім керівником і організатором був Гіммлер.

Галичани попервах були здивовані, шоковані і навіть обурені поведінкою пересічних німців. Підпилі або й тверезі вони ганялися за молодими й старими євреями з бородами, пейсами, у чорних довгих убраннях, тягали їх за пейси, бороди підпалювали, різали ножицями. Ні, їх не вбивали, навіть, часом, й не били. Але для толерантних галичан це виглядало дико.

Реагували на це по-різному. Іван М. з Івано-Франківщини оповідав, що тато ходив скаржитися до німецького старшини, "так не мусять чинити культурні люди, бо у жидів борода й пейси природні". Посадник міста Жовкви зустрів голову юденрату й сказав тому, що не терпітиме, якщо жиди з бородами будуть ходити по місту, та що управа міста буде карати таких карою до 100 злотих [67]. (Щоправда, цю вимогу можна тлумачити і як прагнення в такий спосіб зробити євреїв менше помітними, а не наражати на небезпеку).

Взагалі зовнішній вигляд пересічних євреїв відрізняв їх від неєврейського населення. Це завжди створювало проблеми для тих, котрі хотіли їм допомогти.

Так, дрогобичанин Л.Шраєр, якому пощастило пережити окупацію, розповідав, як німець, в якого на заводі працювало чимало євреїв і який прагнув зберегти їх від знищення, вимагав від тих, котрі носили традиційні бороди і пейси, не виходити у місто, щоб їх не схопили.

Барух Мільх описав, що чинили у маленькому містечку Товсте впродовж двох днів вересня 1941 р. троє німецьких 17-18-річних солдат. "Жорстоко били кожного єврея, ганяючись з револьверами вулицями. Вночі вдиралися в будинки і забирали все, що їм сподобалось. На бічній вуличці зустріли двох старих євреїв, котрі з відрами йшли по воду. Наказали їм набрати у відро каміння, поставили одного навпроти іншого й змусили кидати каміння. Били, коли не попадали один в одного. Відпустили нещасних, коли ті, скривавлені, попадали. Зловили кілька інших євреїв, наказали їм голими руками мити, чистити їхню машину. А опісля у центрі містечка наказали танцювати й співати. Потому зайшли до місцевого Рабина, витягнули з ліжка хворого 12-річного сина, наказали тому глянцювати їхні черевики. А потім звеліли взяти заступ і повели на іншу вулицю. Там змусили його копати яму, коли була вже досить глибока, застрелили хлопця й пішли, регочучи. Навіть угорські вояки, які були у місті, пристрашили німців. Ті не переймались, коли від'їжджали, один – наймолодший, забрав до машини кілька євреїв. За містом звеліли тим бігти перед машиною, а німці стріляли по них..." [68].

Німці розпочали масовану пропаганду: населення визволили від жидокомуністичної влади, велика Німеччина веде боротьбу проти

комісарів, комуністів, євреїв. Після перемоги буде встановлений новий лад у Європі.

З німецькою методичністю, ґрунтовністю вже з перших днів почали реалізуватися заздалегідь розроблені плани.

Спеціальні айнзацгрупи здійснювали “прочищення” території від небажаного населення: червоноармійців, більшовиків, євреїв. У Галичині почали діяти айнзацгрупи частин ЕК4б, ЕК4а.

Зразу ж був завданий відчутний удар і по польській еліті. У перші дні окупації у Львові німцями були страчені видатні польські вчені, політичні діячі [69].

Уже у вересні 1941 гестапо почало арештовувати діячів української культури, серед яких були відомі музиканти: Станіслав Людкевич, Василь Барвінський, письменники Мілена Рудницька, Осип Тарнавський. Хоч незабаром їх звільнили, це стало сигналом остороги для багатьох [70].

Як усяка влада, німці хотіли використати місцеве населення для реалізації своїх планів.

Першою групою заходів були спроби зіграти на юдофобії, ототожнивши усіх євреїв з більшовиками і злочинами НКВС. Реакція місцевого населення виявилася неочікуваною для німців, і бажане термінове “розв’язання єврейського питання” розтягнулося на два роки.

Другою групою заходів було створення і використання місцевого управління, міських управ, посадників.

Третьою групою заходів було використання преси. З липня по серпень 1941 р. у Галичині виходили: львівська газета “Українські щоденні вісті”, “Українське Слово” у Станіславі, “Воля Покуття” у Коломиї, “Бучацькі вісті”, “Тернопільський голос”, “Золочівські вісті”. Оскільки більшість з них агітували не так за німців, як за українську державу, вже з серпня залишилися (і то під твердою цензурою) лише “Львівські вісті” (перейменовані за аналогією з “Краківськими вістями” “Українські щоденні вісті”), двотижневик для селян “Рідна земля”, літературно-мистецький тижневик “Наші дні”. Виходили польська “Gazeta lwovska” та німецька “Lemberger Zeitung”.

Про галицьку пресу часів німецької окупації Митрополит Андрей Шептицький у розмові з німецьким чиновником висловився так: “Наші газети – це німецькі газети, перекладені українською мовою. В них йдеться про Південну Америку, Парагвай, Австра-

лію, що не цікавить наших селян, але немає там нічого про наше провінційне життя, а саме це могло би задовольнити запити пересічного читача" [71].

Не виключено, що Митрополит Шептицький мав на увазі велику кількість матеріалів про "біду", яку євреї нібито несли населенню США, Мексики, Парагваю, Аргентини тощо. Ці матеріали друкували в цей час по всій Україні дозволені до випуску українські газети. Вони, безперечно, надходили з одного – німецького джерела. Кількість таких антисемітських матеріалів у газетах Галичини (та й Східної України) була значно більшою за кількість публікацій "на місцевому матеріалі".

Розуміючи силу друкованого слова, виховані у видавничих галицьких традиціях, коли, за словами І.Франка: "...можна писати про все, залежить від соусу", представники української інтелігенції навіть у 1943 р. домагалися від німців "видавати журнали й інші публікації, які само собою зрозуміло відображали би ідеї співробітництва з Німеччиною у створенні нової Європи (інтерпретація вимоги німецьким функціонером відділу пропаганди. – *Ж.К.)*, але редагували б і видавали б їх українці для українців. У цих виданнях повинні широко висвітлюватися питання, які цікавлять населення".

Німцям у східній Галичині не пощастило реалізувати досвід створення пропагандистських друкованих видань в окупованих Франції, Бельгії, де, на думку, організаторів пропаганди, вони добилися "блискучих результатів" (Про це писав у своєму звіті у Міністерство окупованих східних земель доктор Фрідерік, відвідавши 19 вересня 1943 р. Львів [72]).

Наступною групою заходів була реалізація давнього принципу: "розділяй і володарюй". Однаково трактуючи нижчими "арійцями" і українців і поляків, німці свідомо вбивали між ними клин. Це виявлялося і в приєднанні Східної Галичини до генерал-губернаторства і у буденній економічній і соціальній політиці в містах і селах.

Про те, що у руках поляків, які до 1939 р. зосереджували управління "всіма організаціями й службами, посідаючи численний адміністративний персонал", збереглася значна влада саме завдяки цьому адміністративному персоналу, неодноразово писали в своїх звітах німецькі функціонери [73].

Спогади галичан засвідчують наявність, навіть часткову перевагу поляків у кримінальній поліції, пожежній службі, серед управителів маєтків, у медичній, фармацевтичній службах, торгівлі.

Населення було одразу ж приголомшене нелюдським ставленням до полонених. Особливо, коли бачили, як добровільно здавалися в полон червоноармійці, серед яких було багато українців. Були випадки, коли таких полонених приводили в німецькі частини українські міліціонери, яким вони добровільно здавалися [74].

Німці зразу ж рішуче взяли курс на боротьбу з будь-яким опором, саботажем, заборонили масові акції, бо ті могли становити небезпеку для солдат вермахту.

Підозрілими особами вважалися не лише комуністи, червоноармійці, євреї, але будь-яка особа, яка порушувала новий порядок.

Було уведено надзвичайний стан. Проводилася поголовна реєстрація. У більшості міст запроваджено комендантську годину. Жителям було заборонено не лише міняти місце проживання, а й надавати притулок людям, які не живуть у цій місцевості. А це ж був період масового воєнного зрушення населення. Війна застала багатьох далеко від домівок, поверталися додому мобілізовані хлопці, яким іноді навіть не встигали видати зброї.

10 липня 1941 р. була оприлюднена постанова про порядок продажу харчів і промтоварів:

"Зобов'язати директорів харчоторгів і промторгів встановити у часі від 15 до 17 годин продаж у крамницях тільки для жидівського населення, в годинах від 7 до 15 і 17-18 – для арійського населення" [75].

16 липня були уведені нові правила для жителів міст. Кожен дорослий зобов'язаний був мати при собі посвідчення особи з фотографією, так звану кенкарту з даними про місце проживання, роботи, особисті прикмети, з відбитками пальців. Великими літерами вказувалася національність. Євреям видавалась жовта карта з літерою J., українцям, полякам – сіро-зеленого кольору з літерами U., P.

Згідно з новими посвідченнями, уведення яких було водночас поголовною реєстрацією, усім міським мешканцям видавалися харчові картки. Нова влада на перших порах зберегла у Львові, Тернополі, Станіславі існуючі домоуправи, стару структуру торгів-

лі, але почали урядувати нові люди – фольксдойчі, поляки, українці, майже одразу були відсторонені євреї.

У середині липня воєнна адміністрація оприлюднила низку розпоряджень про конфіскацію рухомого майна "комісарів, радянських урядовців", які втекли, а також євреїв, яких почали переселяти в окремі мешканцеві дільниці, ізолюючи від "арійського" населення. Почалася ціла епопея складання описів, нагляду за майном, свавілля есесівців і поліції, яка претендувала на майно. Дрібні урядовці на містах мали звітуватися про описане майно перед військовими, а згодом цивільними німецькими адміністративними органами.

З серпня, після приєднання Галичини до генерал-губернаторства, запроваджується німецьке законодавство, чинне там з кінця 1939 р. Широко оприлюднювалися розпорядження, спрямовані на придушення всіх проявів спротиву та дій проти німецьких властей.

Так, на основі розпорядження генерал-губернатора від 31 жовтня 1939 р. у Галичині була видана низка місцевих розпоряджень про злочини, які каралися смертю: спротив німецькій владі в генерал-губернаторстві, саботаж, заклик до непокори владі, демонстрації. Смертна кара очікувала й тих, хто знав, але не повідомив про передбачуваний злочин [75].

Найдошкульніше по населенню вдарили розпорядження про обмеження продажу харчових товарів, промислових товарів, заборону селянам вільно продавати картоплю, інші овочі, хліб. Витіснення з економічного життя євреїв вдарило і по "арійському" населенню.

Перед місцевим населенням, особливо міським, вже з зими 1941-1942 рр. постала проблема елементарного фізичного виживання. Голод, холод дошкуляли однаково і "арійцям", і "неарійцям".

У грудні 1941 р. спеціальним "Розпорядком", ч.3 "Про розподіл товарів у роздрібній торгівлі", встановлювалися норми продуктів на одну особу за харчовою карткою: "Хліба – 2 кг в тиждень, м'яса без костей – 200 гр. у тиждень (або м'ясні вироби); товарів: масло, смалець, олія – 100 гр. у тиждень, кондитерські вироби, цукор – 400 гр. у тиждень, молоко 1/2 літра денно; мука, крупа, макарони – 500 гр. на 10 днів.

Жидівське населення одержує половину наведених кількостей" [77].

Єврейське населення фактично було приречене на вимирання ще й тому, що для нього були встановлені жорсткі обмеження перебування на ринках. Єврей не міг купити харчів в українців та поляків, бо селянам вже з листопада заборонено було продавати "картоплю на власну руку" (тобто самим). Міщанам, які мали власні городи, щоб завезти картоплю, потрібний був "спеціальний дозвіл". Звична торгівля з євреями, через євреїв була порушена.

У серпні встановлюються офіційні ціни на продукти харчування, починаються жорстокі переслідування єдиного джерела виживання – чорного ринку. Євреїв звинувачують у перекупництві, спекуляції, що нібито заважало владі налагодити постачання. Починається елементарний голод. "Арійське" населення, крім німців з Райху, змушене було вдаватися до незнаної багатьом міщанам дрібної торгівлі, небезпечних виїздів на села, щоб обміняти якісь речі на харчі. Додавалася ще й незвідана галичанами навіть у радянські часи необхідність пристосуватись до "диких" форм обміну.

Оскільки євреї, а їх чисельність була ще на весну 1942 р. значною, фактично вилучалися з торгівлі, "неарійське" населення, щоб прожити змушене було користуватися чорним ринком. Євреїв виставляли винуватцями існування цього ринку, де вони були злісні перекупники і спекулянти.

Львів'янин Іван Гнідець згадував: "Селяни потребували свої продукти виміняти, або на гроші, або на товари, яких потребували і не могли купити відкрито. Селяни карток не діставали, хоч були дуже бідні. Їхнім прожитком ніхто не турбувався. Ще узимку 1941 р. селяни приносили до міст, особливо до Львова, на продаж молоко, масло, сир, яйця, і міщани могли щось купити, виміняти. Та німецька жандармерія, усякі військові, фольксдойчі чатували на передмістях і відбирали в людей їхнє добро, а декого тягли до криміналу. Це довело до того, що в короткім часі з села нічого до міста ніхто відкрито не приносив на продаж. В місті люди ховалися від жандармів. Звичайно, сам бачив, бо сидів в арешті на постерунку, відібрані продукти залишалися в кухнях жандармерії".

На ґрунті цього дикого обміну виникали етнічні конфліктні ситуації. Українських селян проклинали поляки-міщани. Поляків боялися й проклинали селяни. У протоколах "переслуховування" української поліції зустрічаються такі факти. 25 травня 1942 р. вістун Шіпаш Михайло "запровадив на перший комісаріат кількох

людей. Серед них Розалію Мороз, Дудка Михайла, Вілмана Якоба". Розалія Мороз принесла у Львів зі Скнилова (приміське село) молоко для пані Головацької, яка давала їй лушпиння для корови. Але на вул. Бартоша якийсь пан дуже просив її продати хоч трохи молока, бо має хвору дитину. Згодилася на літру. Зайшли у браму, її вдарили по голові, забрали молоко. Розалія втратила свідомість. Свідок Дудко Михайло чув, як з дверей помешкання виглянув Вілман Якоб й казав: "Бій кабанє, дай ім наукі, бо ім юш конєц прийдзє". (Бий свиню, провчи її, бо їм вже кінець приходить). Якоб Вілман все заперечував й скаржився на Дудка, який його "мальтретує", а Розалія, мабуть, носить молоко жидам. Свідок Синюта А. подав, що бачив Розалію кілька разів, що вона носила молоко пані Головацькій, жидам ніколи". У протоколі записано, що за 3 години знайшли злодія Бучка Івана [78].

Водночас українців і поляків Галичини консолідували спільні проблеми голоду, боротьби за виживання, спільні нові обов'язки. Так, з грудня 1941 р. починається "добровільний" (насправді ж примусовий) збір теплого одягу, зимового взуття для потреб німецького війська. Взимку 1942 р. міщани повинні були здати велосипеди, лещетарське спорядження. З селян починають здирати обов'язкові поставки – "контингенти".

Оскільки "добровільно" їхати до Німеччини на роботу зголошувалися одиниці, почали практикуватися систематичні облави – "лапанки". На базарах, під час свят виловлювали молодь й вивозили у Німеччину.

18 травня 1942 р. німецький уряд видав наказ про "обов'язкову державну працю". Передбачалась спеціальна розверстка, за якою німецькі відділи праці повинні були скеровувати у Німеччину відповідну кількість робітників. Але відділи "державної праці" не могли впоратись з цим завданням й справа мобілізації робочої сили була передана до рук німецької поліції (жандармерії).

У спеціальному наказі коменданта жандармерії № 2429/42 дистрикту Галичина були регламентовані всі дії жандармерії. Окремим пунктом зазначалося: "З найбільшою енергією потрібно провести затримання (фактично ж виловити. – *Ж.К.)* робітників у Тернополі, Бережанах, Чорткові, Львові – районі, Кам'янці-Струмиловій, Рава-Руській. У цих пунктах кількість робітників не відповідає визначеному контингенту".

З Яворова на Львівщині у 1942 р. було вивезено у Німеччину 2500 осіб, з Городка – 2569. Всього по Львівській області до 160 тисяч [79].

Пані Ванда Биковська згадувала слова польської пісеньки, яку чи то хтось привіз з Варшави, чи зродилася вона у Львові. Стиха наспівували її не лише поляки: міське населення практично все говорило польською мовою.

Dla Polaków pivo, grzanki
W noc areszty, w dzień lapanki
A dla njemców – konjak "Aljanž".
Przegra wojne glupi malarz.

(Для поляків пиво і грінки.
В ніч арешти, вдень "лапанки",
А для німців – коньяк "Альянж".
Програє війну дурний маляр").

Львів'яни прекрасно розуміли: дурний маляр – Гітлер, котрий до війни пробував заробити на життя, працюючи художником.

З жовтня 1943 р. у Галичині був запроваджений надзвичайний стан, надзвичайні суди. Розстріли (іноді повішання) часто відбувалися публічно. У списках розстріляних чи повішених поряд стояли прізвища і українців, і поляків.

Але було те, що й суттєво роз'єднувало. Нікуди не щезли давні національні протистояння. У німецьких судах для місцевого населення часто урядували поляки, були перекладачами, часто адвокатами, служили у кримінальній поліції.

Німці ставили переважно поляків на чолі конфіскованих підприємств, колишніх польських фільварків, якими навіть за Совєтів часто поряд з функціонерами зі Сходу керували українці-галичани.

Серед поляків було багато прибульців з Познаньщини, колишніх осадників. Взимку 1942 р. починають призначати їх на посади у пожежних командах, лісництвах, медичних установах. Це породжувало недовіру, страх, протистояння.

У Галичині німці заборонили як полякам, так і українцям будь-яке політичне життя. Українці не могли відродити навіть знище-

ну більшовиками "Просвіту". Було лише дозволено, за прикладом генерал-губернаторства, у липні-серпні 1941 р., створення так званих допомогових комітетів українців, поляків, навіть євреїв [80].

Українські і польські допомогові комітети були закладами соціального забезпечення населення, взаємодопомоги, опіки над хворими, літніми людьми, сиротами. Вони організовували громадські служби охорони здоров'я, намагалися представляти інтереси робітників, які виїжджали у Німеччину. Займалися комітети й організацією початкової та професійної освіти.

Особливо активно працював Український центральний допомоговий комітет у Кракові, до якого німці ставилися нейтрально, розраховуючи, що зростання діяльності українців буде противагою впливові більш організованих і численніших тут поляків. У Львові український крайовий допомоговий комітет мав координувати роботу місцевих комітетів, але його діяльність суперечила німецьким планам, і в лютому 1942 р. був відданий наказ про приєднання Українського крайового допомогового комітету до Українського центрального допомогового комітету у Кракові.

Дії єврейського допомогового комітету були вже навесні 1942 р. паралізовані владою.

Була ще одна напівтаємна сфера взаємного поборювання, конфронтації, яку німці задіяли у Галичині, – українська допомогова поліція.

Її підрозділи почали створюватися після 1 серпня 1941 р. Так, у Львові й окрузі було створено 10 комісаріатів, де працювали 195 осіб. З лютого 1942 р. їх кількість поступово була збільшена до 600. У всій східній Галичині на 1944 р. було 2 тисячі поліцаїв. Згідно з "приписами" "поліцисти мали повнити вуличну і стежну службу", а також "...залагоджувати поліційні обставини, якщо се не порушує справ горожан німців. Поліцистам не вільно на вулиці курити. До склепів (крамниць. – *Ж.К.)* входити з інших причин, як службових, не вільно. Не вільно з іншими особами (на службі. – *Ж.К.)* розмовляти, хіба лиш в службових справах". Поліцаї мали "коритися командам" шуцполіції (поліції безпеки), СС [81].

У поліцію зголошувалися різні люди. Одні хотіли заробити й нажитися, інші – влади над людьми. Йшли у поліцію, і щоб просто елементарно вижити, врятуватися від вивезення у Німеччину.

Члени ОУН – за завданням своїх організацій, а згодом і учасники польського підпілля з мішаних родин [83].

Численні прохання про "уділення помочі" свідчать про марність багатьох надій на матеріальну винагороду. Характерне прохання поліциста В.Крука від 4 грудня 1942 р. про 300 злотих "помочі", "бо брат смертельно хворий на нирки, має на утриманні жінку, троє дітей, нашого 68-літнього батька. Мусить ще йому посилати помимо тяжкого життя у Львові 150 зл. В теперішню пору з малоземельної господарки ніяких грошей роздобути не можна, бо всей продукт більше як у 100% віддається на контингент. В останній загальній контрибуції забрали батькові передостанню корову" [82].

З 1942 р. саме на українських поліцаїв було покладено збирання штрафів. З березня цього ж року німці почали масово використовувати українських поліцаїв не лише в єврейських акціях, а й у боротьбі з "бандитами".

Документи української поліції свідчать, що вже починаючи з кінця 1941 р. зростає кількість службових провин, за які накладалися стягнення: "недозволена торгівля", "торгівля з жидами", "відсутність на службі без поважних причин". З березня 1942 р. з'являються "спеціальні накази" про розшуки поліцистів-втікачів. Можна вважати, що кількість втікачів і службових порушень зросла після того, як поліцаїв почали використовувати у переселенні євреїв для охорони гетто.

В умовах переважання польського і єврейського населення у містах українські поліцаї часто кидалися в очі. Українська поліція суціль ототожнювалася поляками і євреями з есесівцями, гестапо. Формувався образ ближчого ворога, українського поліцая, бо це був свій, галичанин, його можна було проклинати, лаяти, часом безкарно, тоді як навіть словесний спротив німцям майже завжди мав тяжкі наслідки.

Німці не зуміли навести "новий порядок" у Галичині. Населення швидко збагнуло суть расової політики й протиставило їй свою ментальність, свою волю до життя, соціальні інтереси.

На початку 1942 р. ситуація у Галичині починає виходити з-під німецького контролю. Німецькі донесення фіксують масове незадоволення населення, посилення впливу націоналістів серед українців, активізацію польського підпілля, різні форми контактів "арійського" населення з євреями.

Починає заявляти про себе і радянське підпілля. Його акти диверсій, саботажу спрямовуються не лише проти німців, а й проти українських націоналістів [84].

На початку 1943 р. польський уряд в еміграції відкрито заявляє про своє право на західні українські землі. Польські організації опору (аналогічно, як на Волині і Холмщині) починають свою війну проти українців [85].

У Галичині ці події відбувалися на тлі зростаючого свавілля німців, зубожіння, незахищеності "арійського" населення і винищення "неарійського" населення.

У вересні 1943 р. у розмові з німецьким чиновником, який фактично "м'яко" допитував Митрополита Андрея Шептицького, його брат Климентій Шептицький нарахував 7 видів "банд" (термінологія німецького функціонера, йшлося про зростання нестабільного становища в Галичині, про протистояння різних груп, про фактичну українсько-польську громадянську війну), які діють у Східній Галичині:

"1) Колишні солдати польської армії з 1939 р., які втекли в ліси й гори;

2) Колишні солдати радянської армії, розбитої німецькими військами;

3) Частини колишніх румунських військ, які дезертирували й живуть поза законом;

4) Банди українських націоналістів, однаково ворожі як до Німеччини, так і до Польщі і Росії;

5) Євреї, яким вдалося сховатися від заходів, що проводилися;

6) Бандити у прямому смислі слова: злодії, грабіжники, уголовні елементи з пунктів уголовного права;

7) Червоні партизани, добре озброєні та організовані з радіусом дії від російського кордону України до Карпат".

Характерна примітка до німецького донесення: "Згідно з отриманою інформацією перші три групи не створюють значних банд. Євреї, хоч їх і досить багато й поводять вони себе агресивно, не становлять небезпеки. Банди кримінальних елементів існують з 1921 р., але тепер вони стали агресивнішими ніж раніше.

Єдиною реальною небезпекою (для німців. – *Ж.К.)* є червоні партизани. Згідно з інформацією з надійного, але неофіційного

джерела вони утворюють армію у складі 6 тисяч під командуванням радянського генерала і мають важку піхотну зброю” [86].

Місцеве населення щодня у місті й у селі відчувало наслідки “діяльності” різних сил, груп. Фактично протистояли сила влади зброї, сліпої машини людиновбивства і сила людського життя, людської солідарності. Перша сила паралізує населення голодом, фізичним і моральним терором. Друга сила, що виступала проти неї, не була єдиною. Українці-галичани боролись за свою землю як проти німців, так і проти більшовиків, які поверталися; поляки – як проти німців так і проти українців, бо вважали Галичину частиною Польської держави, і проти більшовиків. Радянські партизани поборювали й німців, і українських та польських націоналістів. У цьому пеклі життя “арійського” населення наражалося на щоденну небезпеку.

Євреї в масі своїй були поза цією боротьбою. Їхнє життя здавалося було цілком залежне від сліпого молоха, пекельної машини нищення. Масові форми морального спротиву і саботажу, як і поодинокі спроби збройного захисту, не були успішні.

2.3. Урухомлення машини нищення

З перших днів німецької окупації галичани дізналися, що їхні сусіди-євреї є "неарійцями". Доля неарійського населення визначалася реалізацією німецького плану винищення. Його здійснення в Галичині спочатку відбувалося в двох напрямах.

Вояки вермахту, спеціальні айнзацгрупи, зондеркоманди розстрілювали євреїв. 22 червня у Сокалі було вбито 11 осіб, 25 червня у Горохові – 180, 27-28 у Кам'янці-Струмиловій, Нижанковичах 180 і 18 (всі міста на Львівщині). 30 червня зондеркоманда ...розстріляла у Сокалі 183 "єврейських комуністів" [87].

У наступні місяці впродовж 1941–1943 рр. розстріли проводились систематично й організовано по усій території Галичини.

Поряд із цим були задіяні масові пропагандистські і організаційні заходи для залучення місцевого населення, насамперед українців, до антиєврейських виступів. Приводом для таких виступів у перші дні окупації стали розстріли в'язнів у тюрмах НКВС в останні дні червня, коли Червона армія вже відступала.

Лише у Львові було знайдено тіла величезної кількості в'язнів зі слідами знущань, за різними джерелами від 3 до 10 тисяч. Трупи жертв були виявлені у тюрмах інших міст: Дрогобича, Борислава, Самбора, Жовкви, Миколаєва, Тернополя [88]. Ті, хто вбивав, катував, встигли втекти, більшість галицьких євреїв залишились. Їх, що були переважно осторонь політики, звинуватили у вбивствах, масовому співробітництві з більшовиками.

У перші дні окупації німці повідкривали подвір'я тюрем і не лише дозволили, а й змушували місцевих українців і поляків розшукувати серед вбитих своїх родичів і знайомих. Вигляд понівечених тіл приголомшував свідомість. Німці закликали до помсти винуватцям – євреям і організовували цю "помсту". Почалися "стихійні" погроми, які чинили підбурювані окупантами місцеві мешканці.

В процесі цієї організованої "помсти" пекельні режисери-фашисти кожному народу Галичини відводили визначену заздалегідь роль.

У "Донесенні про події в СРСР" начальника поліції безпеки і служби безпеки (СД) від 2 липня 1941 р. повідомлялося: "...Згідно з

наказом ...само собою зрозуміло, що акції "чистки" мають стосуватися в першу чергу більшовиків та євреїв. Що ж стосується польської інтелігенції і т.п., то можна буде сказати наше слово пізніше, хіба що в поодиноких випадках через небезпеку потрібно негайно вжити невідкладних заходів.

Само собою зрозуміло також і те, що акції "чистки" не обов'язково підлягають ті польські особи, які особливо важливі як ініціативний елемент (звичайно, обмежено, відповідно до локально зумовлених відносин) як для погромів, так і як інформатори.

Ця ударна тактика стосується, звичайно ж, і інших подібних випадків.

Штаб айнзацгрупи прибув до Львова 1.07. у 05 год. ранку. Місце осідку – централя НКВС. Начальник айнзацгрупи Б (спецгрупи Б) сповіщає, що 25.06.1941 у Львові було криваво придушено повстання українців енкаведистами. Близько 3000 осіб розстріляно НКВС. В'язниця горить. У місті ще залишилося менше як 20% української інтелігенції" [89].

У звіті від 16 липня 1941 р. стверджувалося: "Більшовики перед їхнім відходом разом з місцевими євреями замордували певну кількість українців.

При мордуванні росіяни та євреї діяли надзвичайно жахливо. На порядку денному були різноманітні калічення жертв.

Євреї, які, відповідно до своїх посад, поряд з господарським пануванням займали також службові посади та складали більшовицьку міліцію, брали постійну участь у цих жахіттях" [90].

Німецька пропаганда провокувала населення. Вояки айнзацгруп зганяли євреїв у тюремні подвір'я, змушували витягати з підвалів, напівзасипаних ям трупи. На них нацьковували прибулих з околиць міст, сіл родичів загиблих, а то й просто перехожих. Німці фотографували жертв совєтів, розлючений натовп, євреїв, котрі витягали трупи. Попри проголошені заборони демонстрацій і скупчень людей у прифронтових містах німецька окупаційна влада дозволила розлюченим юрбам, грабіжникам кілька днів вештатись по вулицях, знущатися над "неарійським" населенням, грабувати, вбивати.

Спогади очевидців подій суперечливі щодо кількості жертв, тривалості погромів, участі у погромах різних верств місцевого населення. Трагічно переплелися дійсні факти про закатованих сове-

тами українців і чутки про них, факти про забитих під час погромів євреїв і чутки про них.

Німці намагалися спрямувати цілком природний гнів населення на євреїв. Почуття обурення звірствами НКВС, радянською владою, і без того наявні, вміло підігрівалися і спрямовувалися. З німецькою методичністю і ґрунтовністю вояки айнзацгруп, не витрачаючи часу на пошуки, знаходили в'язниці, а там – замордованих НКВС. Був пущений поголос, що це виключно українці, замордовані євреями, про замордованих поляків майже не згадали, а про євреїв – і поготів.

Так, жорстокі вбивства чинилися у совєтських тюрмах буквально в останні дні перед відступом, але вбивали ув'язнених незалежно від національності. Про це знали, але далеко не всі. Знали ті, хто побував у тюрмах, знали деякі родичі ув'язнених. Ось спогади Владислава Залізного, в'язня львівських Бригідок, які через роки оприлюднив його сусід Євген Наконечний. Він назавжди запам'ятав розповідь батька, якому після виходу з тюрми виговорився Владислав.

"Зразу ж після бомбардування з тюрми втекло більше десятка жінок. Дві з них прибігли до нашої брами. Залізний (в'язень з Бригідок. – *Ж.К.)* привів їх у підвал. Жінок приголубили, нагодували, переодягнули. Колишня господиня будинку – Вайсман – завела їх до себе, щоб вони могли помитися. Втікачки, польки за національністю, розповіли, що в жіноче крило тюрми, скориставшись нагодою (охорона десь сховалась від бомбардувань), проник відчайдушної сміливості чоловік, знайшов на пульті ключі і волаючи "Сара, де ти?" – повідмикав жіночі камери. Старожили Львова знають про цей випадок, але майже ніхто не відає, що залізні двері не чудом відчиняються. Їх відчинив єврей у пошуках своєї ув'язненої дружини. Ось чому жінкам вдалось вийти. Ті з них, хто зумів відбігти подалі, врятувались, більшість же з них – селянки, що слабо орієнтувалися в місті, поховалися в найближчих до тюрми під'їздах. Охорона, опам'ятавшись, виловила їх і одразу ж на подвір'ї Бригідок цих бідолашних жінок розстріляли" [91].

В'язень іншої львівської тюрми Богдан Казанівський згадував, що у неділю 22 червня, попри бомбардування, ще був й обід і чай, але з вечора почали виводити до підвалів, стріляли. У понеділок, вівторок перестали давати їсти. Всі молились, розстріли продов-

жувалися. У вівторок вночі тюрма спустіла від охоронців, але 25-го вони повернулися й розстріли продовжувалися. У суботу 28 червня охоронці з НКВС повтікали й в'язням вдалося дістатися на волю. Таких було не більше 600 з 12 тис., не рахуючи тих, хто втік з понеділка на вівторок. "Я нашвидкуруч зібрав групу понад 20 в'язнів, які походили з дальніх околиць, міста не знали і попровадив їх через Казимирівську якоюсь вулицею до Єзуїтського городу. Місто немов вимерло, ні живої душі на вулицях. Дехто з відважних виглядав через вікно. Одна жидівська родина стояла у брамі і пропонувала нам сховатися у пивниці. Ми подякували, але я повів групу до Єзуїтського городу" [92].

Львів'янин Є.Наконечний (був у 1941 р. підлітком) пише: "Як усяка влада німці (особливо на початку) бажали мати хоча б якусь видимість підтримки місцевого населення. Вирішили зіграти на юдофобстві. Ще у 1939 р., коли у місцевостях західної України, які в ході воєнних дій були зайняті німецькими військами (пізніше згідно з таємним договором Молотова-Ріббентропа німці відступили), з метою приниження єврейської людності у центрах міст і містечок відбувалися типово німецькі спектаклі – знущання над беззбройними. На ринок, тобто у центрі міста, гестапівці зганяли євреїв і змушували їх голими руками замітати бруківку. Так потішалися, демонструючи охайність "вищої раси" і ницість брудних євреїв.

Це ж саме євреї зробили на львівському Ринку у липні 1941 р. Євреї руками мусили збирати з площі навмисне розсипане скло і всяке сміття.

Принизливе для людської гідності знущання на Ринку меркне перед злісною провокацією, яку вчинило гестапо щодо розстріляних політв'язнів. До львівських тюрем пригнали молодих євреїв – чоловіків і жінок, яких схопили просто на вулиці, або забрали з будинків, де жили заможні львів'яни, і наказали їм виносити трупи. Липень – гарячий літній місяць. Трупи хутко розкладалися, сопух був неймовірний. Євреї голими руками, без санітарних пов'язок на обличчі, без рукавиць зносили на подвір'я з камер і підвалів людські останки. До тюрем прибули родичі та близькі помордованих, щоб забрати своїх і належно, за звичаєм, поховати. Гестаповці підбурювали родичів загиблих фізично розправитися з Богу духу винними євреями, що були на території тюрем. Заздалегідь приготували металеві палиці. В окупаційних газетах писалося, що політв'язнів

мордували "жиди-комісари". Дехто з родичів помордованих, божеволіючи від горя, брався за палиці...

Другого або третього липня я йшов до знайомих, що мешкали біля теперішнього кінотеатру ім. Б.Хмельницького. На вулиці стояла валка сільських підвод із трупами. Селяни приїхали забирати своїх загиблих. Сморід від розкладених трупів Замарстинівської тюрми був таким сильним, що трамвай, який їздив цим маршрутом, припинив свої рейси. Знайомі розповідали, що в тюрмі побувала комісія Міжнародного Червоного Хреста з Швейцарії і американські кореспонденти (на той час між США та Німеччиною ще не було стану війни). Комісія ходила в протигазах. Найстрашніше вражало, що немало жертв було по-садистськи понівечено: виколені очі, відрізані язики, руки, ноги, у жінок – груди і т.д. У тюрмі на Лонцького знайшли священика, розіп'ятого на стіні. Коли, затуливши хустинкою носа, я підійшов ближче, то почув страшенний лемент. То кричали не родичі помордованих, як я спершу подумав, а євреї, яких погромники били нещадно, до смерті. Били куди попало, хто впав, того копали ногами. Видовище було жахливе.

Хто з цивільного населення під гестапівським керівництвом розпочав у липні 1941 р. єврейський погром? У ті часи їх легко впізнавали за одягом. Львівське шумовиння було польськомовне. Не для того я стверджую це, щоб вигородити українців, звалюючи вину на поляків. Серед погромників були й окремі українці (особливо родичі помордованих в'язнів), але загальний тон задавало польськомовне шумовиння. Користуючись потуранням і прямим заохочуванням гестапівців, люмпен виявив свої кримінальні інстинкти, а попри це займався грабіжництвом. Ніхто з добропорядних, нормальних громадян як польської, так і української національності у єврейському погромі участі не брав. Погромників засуджували з морального, релігійного і політичного боку. Їх зневажали.

До нашого будинку теж залетіли погромники – кілька нетверезих злодюг із Клепарівського передмістя. Користуючись потуранням влади, хотіли щось грабанути. Мій батько з двома молодими чоловіками – Штарком та Блязером просто їх вигнали. Сусідка Фріда Ребіш та інші старші мешканці будинку згадали при нагоді польський погром євреїв 1918 р. за прихильність до Західноукраїнської Народної Республіки, який теж зчинили кримінальники. Галицькі євреї десятиліттями спостерігали за українськими полі-

тичними лідерами і знали, що вони достатньо розумні, аби не розпочинати взаємошкідливих свар із народом Старого Закону, і тому поставилися до новоутвореної української держави (ЗУНР) прихильно" [93].

Посадника з Жовкви Івана Цюрюпайловича не можна вважати особливим прихильником євреїв. Ось що він пише. 28 червня 1941 р. у місті ховали замордованих у тюрмах. "По вечірні, як люди виходили на ринок коло "Народного Базару", якийсь німецький підстаршина намовив одного хлопця, щоби той бив надходячого молодого жидка. Цей хлопець вдарив жида в ніс, аж кров йому з носа полялася, а німець з-за пазухи витягнув фотоапарат і зробив знімку. Люди поставали по боках та й сміються, як у цирку. Я на це надійшов і крикнув до людей: "Гей, люди! Не бачите, яка тут пропаганда твориться. Німець намовляє дурного, щоби той бив жида, а сам фотографує, щоби світові показати, як українці б'ють жидів". Люди враз порозходилися. Більше на такі провокації німців ніхто не давався зловити. Під сам вечір заїхало коло домів німецьке тягарове авто, на якім сидів скривавлений жидок Хаїм Шльосер, "чудотворець", як його всі в місті звали. Мали забрати на те авто також одного українця-шофера, який намагався зарізати одного жида, свого сусіда, але люди не допустили до виконання погрози, та зараз повідомили про це посадника. Посадник мав від німців інструкції, що всі судові справи полагоджує сам, але там, де вже була людська кров, мав передати справу німецькій жандармерії. Це був одинокий випадок, який трапився на самім початку і він був "моментом" для всіх, що мали взаємні особисті порахунки. Як ця справа скінчилась – не знаю, але я певний, що німці того шофера за три дні пустили на волю" [94].

Цей приклад відбиває ситуацію безпорадності так званої української влади, загального безвладдя в умовах потурання німецьких військових кримінальним вчинкам, коли це стосувалося місцевого населення, особливо євреїв.

Схожі за сценарієм провокації були в інших містах окупованої Галичини – Тернополі, Бродах, Дрогобичі, Самборі. Погромів не було у містах, які окупували угорські війська: Станіславі, Коломиї, Городенці, а також там, де цьому запобігли інтелігенція, священики – у Янові, у Винниках й інших містечках.

На зміну уявній українській державності, яка супроводжувалася швидше безвладдям української влади, заборонами і провокаціями воєнного переходового командування вже з половини липня приходить цивільна німецька адміністрація, яка остаточно утвердилася після прилучення Галичини до генерал-губернаторства. Якщо у липні айнзацгрупами, погромниками було знищено близько 20 тис. євреїв, то у серпні – 2 тис. 650, у вересні – понад тисяча.

Нова влада утвердилась і поставила на місце "зарозумілих українців", задокументувавши їхню "ініціативу" у погромах євреїв.

Погроми більше не провокувалися, навіть заборонялися, натомість щодо євреїв німці впроваджують комплекс дій, який визначають військо-стратегічним терміном "акція".

Одночасно чисельне єврейське населення починають нещадно грабувати, морити голодом, знесилювати непосильною працею. "Акції" і комплекс інших фізичних, моральних, інтелектуальних, духовних тортур охоплювали усіх євреїв як спільноту, визначали долю кожної родини, кожної особистості від старих до немовлят.

Антиєврейські закони, які були чинними в генерал-губернаторстві були поширені і на п'ятий дистрикт – Галичину. Видавалися спеціальні розпорядження місцевої влади. Їхній зміст, оприлюднення та запровадження відображають етапи масового винищення єврейського населення. Впровадження різних форм дискримінації, виділення євреїв через уведення спеціальних відзнак, реєстраційних документів, встановлення обмежених норм харчування, щоб спричинити голод, позбавлення медичної допомоги, заборона доступу на "чорний ринок", де можна було придбати хоч якісь харчі й ліки, примусова праця, організація трудових таборів, селекція населення, поетапне нищення старих, хворих, дітей, жінок, а тоді й працездатних чоловіків, все це чітко побудований, послідовний ланцюг. Так, у вересні "Зарядженням про управління місцевих тижневих торгів у Львові" (місті із населенням понад 300 тис., з яких більше 130 тис. євреїв. – *Ж.К.)* встановлювалися спеціальні 8 місць для торгівлі для "арійців" (вказувалося конкретно, де саме) і лише одне місце для євреїв – на Замарстинові [95].

Ще одним "розпорядком" № 21 "З негайним діланням заборонено жидівському населенню вступ на ринки в часі від 6 годин перед полуднем і до 12 годин пополудні. Жидам вільно купувати лише від 12 до 14 год". За порушення приписів – "покара покупців і про-

давців гривнею 7 тис. зл., а у випадку нестягальності арешт до 3 місяців" [96].

Жорстокі обмеження євреїв у пересуванні спочатку по території краю, потім міст, містечок були запроваджені вже з другої половини липня. З вересня–жовтня 1941 р. почали створювати спеціальні єврейські квартали – гетто, й примусово виселяти євреїв туди.

У другій половині 1942–1943 р. починається ліквідація гетто, поголовне знищення. До кінця липня 1944 р. були ліквідовані, знищені останні табори праці, концентраційні табори, зокрема, Янівський у Львові, де утримували в'язнів різних національностей, але євреїв – найбільше [97].

Німці намагалися чинити розправи над євреями за апробованою у Західній Європі і Польщі практикою. Наприкінці липня 1941 р. почали створювати юденрати.

В окупованій Галичині перший юденрат було створено у Тернополі. Хоч на чолі був поставлений тернополянин доктор Ліппе, фактичними керівниками стали надісланий з Варшави офіцер єврейської поліції порядку Нірстенберг, поліцаї єврейської поліції Ш.Кофлер, А.Ваксман [98].

Були створені юденрати у Станіславі, Львові.

Про створення юденрату у Львові було повідомлено розпорядженням воєнного коменданта та старости міста у газеті "Українські щоденні вісті" 26 липня 1941 р.:

"Постанова управи м.Львова від 22.VII.1941.

§ 1. Зорганізувати жидівську громаду м. Львова.

§ 2. Затвердити тимчасове правління жидівської віросповідної громади у складі: (подані прізвища й адреси місця проживання. – *Ж.К.)*.

§ 3. На потреби жидівської громади призначити будинок по вул. Старотандитній, 2а.

§ 4. Дозволити жидівській громаді наложити на членів громади податок, який призначається на цілі організації громади та фінансування установ.

§ 5. Встановити такий тимчасовий обсяг діяльності жидівської громади: 1) Ведення метрик; 2) Ведення евіденції (реєстрації сучасного стану. – *Ж.К.)* жидівського населення; 3) Ведення шпиталів, поліклінік і санітарних установ для потреб жидівського насе-

лення; 4) Організація соціальної безпеки, дешевих кухонь, апровізації" [99].

Діяльність юденратів у Галичині фактично не вивчена. По-різному згадують про них євреї, українці, поляки, котрі пережили війну. Спільним у цих спогадах можна вважати певні сподівання на легітимність, можливості організації, представництва євреїв перед владою, що добре вписувалося в єврейську ментальність, яка ще зберегла історичну пам'ять про кагал як форму єврейського єднання.

Повідомлення про створення хоч якогось єврейського управління викликало певні надії. Так, у Львові юденрату обіцяли автономію у питаннях керівництва життям євреїв міста. Реальність незабаром виявилась. Юденрати та їхні члени стали знаряддям у руках німців, за висловом Д.Кахане, "виконавчим органом гітлерівського апарату управління завойованою територією серед євреїв, виконавцем репресивних розпоряджень СС і гестапо" [100].

При юденратах створювалася єврейська поліція порядку. Саме через юденрати, єврейську поліцію німці стягали податки, контрибуції, а найстрашніше – замовлення на людські контингенти: певну кількість людей для виконання різних робот до таборів, для "переселень", а фактично – знищення.

Ф.Фрідман згадував про львівський юденрат. "В липні місяці німці приступили до організації єврейської громади, яку організували як інструмент німецької політики проти єврейського населення... Людей, які числилися за єврейською громадою, можна поділити на дві категорії: на людей наївних і на людей-негідників. Наприклад до числа наївних людей можна віднести доктора Парнаса, керівника єврейської громади. Це був старий адвокат, людина дуже обмежена, яка мислила категоріями часів Австро-Угорщини. Він дивився на німців як на людей культурних, вірив у порядок і легальність, і в цьому виявлялась його наївність. Такі люди думали, що німці дадуть їм можливість влаштувати єврейське господарче життя і єврейське культурне життя, вважали, що вони, перебуваючи в єврейській громаді, виконують народний обов'язок.

У Львові було багато євреїв, котрі вірили, що гетто, як легальна територія захистить їх від безконечних переслідувань, що в гетто вони знайдуть якийсь елементарний спокій" [101].

З кінця липня 1941 р. німецька влада почала методично грабувати "неарійське" населення. Обкладали великими грошовими контрибуціями, забирали цінні речі з єврейських квартир. Щоб посіяти страх, забезпечити збір цінностей, арештовували, брали в заручники членів юденратів, відомих, шанованих людей.

Частішають масові облави, арешти, вивезення у трудові табори. Спочатку це робили військові підрозділи, які формально розшукували червоноармійців, комісарів. З серпня діють спеціальні підрозділи СД, СС.

Облави стають звичним явищем і для "арійського", і особливо для "неарійського" населення.

З березня 1942 р. почалися спеціальні облави на євреїв. Їх забирали в трудові табори, насильно зганяли у гетто або просто вивозили на розстріл. Особливо жорстокими, страхітливими для населення були облави у містах. Проводились вони німецькою поліцією, солдатами команд "зондердінст" за незбагненною, всупереч німецькій методичності, періодичністю.

Спогади галичан – львів'ян, тернополян, мешканців менших міст – різняться лише деталями. Сутність залишається незмінною. Серед білого дня, іноді увечері, рідше вночі будинки, вулиці, частіше базари оточувала колона критих автомашин, з усіх боків замикали кільце молодчики "зондердінсту". З березня 1942 р. для створення живоплоту, замкнення кільця ("перстня" – як казали у Галичині) почали залучати українську допомогову поліцію.

На пропускних воротах замкненого кільця ставали гестапівці. Люди кидалися всібіч. Страшна паніка. Перевірялися документи або проводилась звичайна селекція. Найгірше було євреям. До них, бувало, долучали й "арійців", які, на думку есесівців, виглядали як євреї. У спогадах галичан – українців, поляків, котрі пережили війну зустрічаються факти арештів, знущань над місцевими "арійцями", котрі зовні були схожими на євреїв. Чоловіків, бувало, змушували роздягатися, щоб перевірити, чи він обрізаний, жінкам було особливо важко, доводилося іноді шукати свідків "арійської приналежності". Євреїв конвоювали в окремі автомашини. Поляків та українців часто зразу ж вивозили до поїздів, а там до Райху [102].

Такі "лапанки" завжди супроводжувалися грабуванням. Від солдатів "зондердінсту", навіть від есесівців можна було відкупитися грошима, цінностями. Щоправда, бували випадки, коли, взявши

хабара у нещасної жертви, її все одно розстрілювали або запихали в машину.

Архівні документи, спогади очевидців подій дають підстави вважати, що євреїв нова влада в цей час прагнула передусім пограбувати, йшлося не лише про будинки, гроші, коштовності, а й про звичайний домашній скарб, одяг, взуття.

Ф.Фрідман згадує: "Рівночасно в липні 1941 р. (у Львові. – *Ж.К.)* німці почали викидати євреїв з будинків. Ця акція мала організований характер. Вони виділили кілька вулиць для німців, наприклад: Софії, Дворницького, Жихинська, Снопківська. Крім того були індивідуальні акції, коли якомусь німцеві подобалось помешкання" [103].

Пані Ірена Ч. з Бережан розповідала, як сусіди-євреї тайкома заносили цінні речі на переховування в будинки поляків та українців. Її родичі ще по війні цілий рік зберігали "два зачинених пуделька" (шкатулки. – *Ж.К.)*, які принесла сусідка Ляйнертова. Їхня родина переховалася, й нині пані Ірена має срібний перстень, який подарувала її бабці донька Лайнертів Роза, коли бабця вертала Лайнертам їхні "пуделька" у 1945 році.

Жахливою сторінкою історії планового й стихійного винищення євреїв стало переселення у гетто.

Галицьке населення взагалі та більшість євреїв зокрема спочатку сприйняли цей захід влади з полегшенням. Гадали, що тут, в гетто, євреї знайдуть певний захист, зможуть організувати власне життя. Цьому сприяла історична пам'ять про єврейські квартали, які існували у містах і містечках Галичини.

Для гетто виділялися міські околиці, або огороджувалась ділянка, де були якісь бараки, склади, старі будівлі. Євреям дозволяли брати з собою лише найнеобхідніше, більшість майна залишалася новій владі.

У менших містах, як Дрогобич, Зборів, Жовква, Борислав, переселення відбувалося відносно швидко. Євреї без особливого спротиву збиралися у вказані місця.

У багатьох маленьких містечках, де більшу частину населення складали євреї, створення єврейського кварталу, "мешканцевої дільниці", гетто було справою формальною. Гетто ставав власний будинок, з якого людина боялася вийти на вулицю, бо там чекала небезпека, могли вдарити, зневажити, пограбувати, вбити. У всіх

випадках створення гетто, переселення до гетто супроводжувалися насильством, пограбуванням, селекцією переселюваних. Фактично це був початок організованого знищення єврейського населення.

Розпорядження влади про створення гетто фактично вдарило по всьому населенню. Ось типове розпорядження про створення гетто на Тернопільщині: "§ 2. Всі жиди до 30 листопада 1941 р. мають змінити місце проживання, замешкавши в одній з жидівських округ; § 3. Жиди, що протидіють приписам § 2, караються карою смерті, карається і той, хто дає жидам притулок, харчує їх. Нежиди, які не покидають жидівської округи замешкання, караються карою 1000 зл., або 3 місяцями арешту" [104].

У Львові переселення до гетто тривало з листопада 1941 р. по квітень 1942 р., супроводжувалося насильством, подвійним, а то й потрійним пограбуванням. Тут запроваджуване німцями переселення євреїв наштовхнулося на пасивний опір місцевого населення – українців та поляків. Для гетто був виділений заселений не лише євреями, переважно бідними, а й такими ж злидарями або середнього достатку українцями й поляками. Це була околиця у районі вулиць Замарстинів, Знесіння, відділена залізничною колією від інших міських дільниць. Десятки років тут мешкали 25 тис. людей, які мали свої будиночки, городчики. Майже третина з них євреї. Було тут усього 250 одно- і двоповерхових і 50 три- і чотириповерхових будинки. А переселитися сюди мали більше як 136 тис. євреїв із різних міських дільниць.

6 листопада 1941 р. губернатор Ляш і староста міста Куят видали розпорядження про створення "жидівської мешканцевої дільниці і обов'язкове переселення до неї протягом місяця усіх львівських євреїв".

З німецькою ґрунтовністю був розроблений план переселення.

Майже кожну єврейську родину перевіряли есесівці. Забирали коштовності, цінні речі, часто навіть постіль, одяг, гроші.

У Львові пропускний пункт у гетто був під залізничним мостом на вулиці Полтвяній. Тут відбирали й сортували не лише майно. Тут сортували людей. Здорових, сильних – пропускали; старих, дітей, або з якихось есесівських міркувань і молодих, часом з однієї родини, не пропускали. Їх відводили на збірні пункти, або зразу ж вантажили у машини й вивозили до Янівського табору, або на розстріл на так звані "Піски" у районі околиці Лисиничі [105].

Новій владі до грудня 1941 р. так і не вдалося реалізувати переселення львівських євреїв.

У Львівському обласному архіві збереглися вісім розпоряджень стосовно переселення євреїв і виселення “арійського” населення.

Так, розпорядженням № 56 від 28 лютого 1942 р. староста міста німець Куят повідомляв:

“§ 1. Як мешканцеву дільницю приділяю жидам і жидівкам м. Львова дотеперішнє їхнє місцезамешкання, оскільки їм досі не приділено приміщень в частях міста, призначених на жидівські мешканцеві дільниці”. Цим же розпорядженням фактично починалася сувора ізоляція вже переселених. Встановлювалася смертна кара за перехід границь вже існуючої мешканцевої дільниці.

Львів оголошувався “місцем замешкання тільки тих жидів, які в дні правосильності цього розпорядку мали у Львові стале місце замешкання” [106]. Це означало якщо не неминучу смерть, то жорстоке переслідування тих євреїв, які різними способами перебралися до Львова у надії загубитися у великому місті.

15 червня 1942 р. “арійське” населення спеціальним розпорядженням ще раз зобов’язувалося “опорожнити жидівську мешканцеву дільницю”.

Врешті справу переселення і виселення євреїв від цивільної адміністрації перебрали поліція безпеки, СС і СД. Про це писав у своєму звіті у 1943 р. начальник СС і поліції дистрикту Г.Катцман: “Оскільки міська адміністрація Львова не змогла змусити єврейське населення переселитися у єврейський квартал, проблема була вирішена силами, підпорядкованими начальнику СС і поліції” [107].

Катцман помилявся, проблема переселення не вирішувалася. Була пущена у хід машина масового винищення євреїв, а разом з ними і “арійців”, які сміли противитися, допомагати мордованим. Були оприлюднені нові розпорядження про смертну кару для тих, хто “безправно переховує, харчує жидів чи перешкоджає акції виселення”, уведені надзвичайні суди.

Німецька влада не могла вирішити ще одну проблему. Серед євреїв було багато фахівців, ремісників. У перші місяці окупації їм дозволяли працювати, вбиваючи таким чином двох зайців: використовуючи практично безплатну робочу силу для потреб військової господарки і прикриваючи справжні наміри щодо євреїв.

Протягом липня – серпня 1941 р. у Галичині були створені 9 великих таборів примусової праці – у Львові, Куровичах, Якторові, Ляшках, Дрогобичі, Винниках, Острові, Плугові, Бориславі. У вересні – жовтні з'явилися нові табори.

Г.Катцман доповідав начальству:

"...15 жовтня 1941 р. почалося будівництво таборів вздовж шосейних доріг південного району фронту. Протягом кількох тижнів було побудовано 7 таборів на 4000 євреїв, а згодом ще 8 таких таборів на 20 тис. в'язнів" [108].

У таборах були і представники інших національностей, але у 1941-1942 рр. переважали євреї.

Майже у кожному повітовому місті, містечку, на власний розсуд чи за наказом згори німецькі урядовці створювали більші і менші єврейські робочі команди, які щодня майже без їжі працювали 12-14 годин. Іноді 20-30 осіб охороняли 2-3 есесівці або поліцаї єврейської поліції порядку.

Найстрашнішим й найбільшим табором був Янівський у Львові. Тут в'язні працювали з 6 ранку до 5-6 вечора у таборових майстернях, на залізниці, на будовах, у санітарних бригадах, які очищали міські вулиці, каналізацію, річище міської річки Полтви, яка виносила з міста каналізаційні стоки [109].

В'язнів морили голодом. Харчування було таким, що через 2-3 місяці перебування у таборі люди діставали дистрофію й фактично не могли працювати. Тоді їх страчували у сумнознаному таборі-урочищі "Долина смерті" або вивозили за межі табору й страчували там.

У таборах смерті була страшенна сваволя есесівців. Водночас тут діяла взаємодопомога, солідарність "арійського" і "неарійського" населення. Були і зв'язки із зовнішнім світом. Це уможливлювало поодинокі втечі, підтримувало дух в'язнів, вселяло надію [110].

Але вже з весни 1942 р. влада заборонила наймати єврейську робочу силу. Були розпущені біржі праці, вилучалися довідки про працевлаштування у тих євреїв, які їх мали, проводилася тотальна перевірка усіх працедавців і працюючих євреїв.

В лютому 1942 р. губернатор дистрикту Ляш не зміг зібрати з євреїв Львова нової контрибуції. До того ж виявилися страшенні зловживання при розподілі єврейського майна. Ляша було заарештовано, а потім розстріляно. По Львову пішов поголос, що Ляш

нібито був проти тотального знищення євреїв. Новий губернатор Карл Вехтер і новий староста Львова Геллер фактично передали усі єврейські справи поліції СС [111].

У березні–квітні 1942 р. по всій Галичині були проведені акції масового винищення євреїв. Людей хапали в гетто, на робочих місцях, у різних майстернях, на будівництві. До участі у виявленні, транспортуванні євреїв, охороні тимчасових збірних пунктів німці почали залучати як єврейську поліцію порядку, так і допоміжну українську поліцію. Масові вбивства здійснювали зондеркоманди СС, шуцполіція, військові з вермахту.

Особливо небезпечними були поліцаї з німецької служби безпеки та есесівці – вихідці з Сілезії, фольксдойчі з Познаньщини. Вони знали польську мову, були фанатичними ворогами євреїв. У Львові їхні підрозділи розташовувались на вулиці Замкненій (про це пам’ятає Є.Наконечний).

Старі дрогобичани й донині здригаються, згадуючи гестапівця Соботу, котрий походив із Сілезії, добре знав польську, приманював дітей ласкавою мовою, цукерками, а потім стріляв або розбивав їхні голівки об стіни чи бруківку.

Керували розстрілами садисти-фахівці, які очолювали спеціальні підрозділи. Так, у Рава-Руську, Городок, Жовкву виїжджали команди під керівництвом оберштурмфюрера Гільдербранда, коменданта Янівського табору, оберштурмфюрера СС Вільгауза, оберштурмфюрера Рокита. У Станіславі масове знищення євреїв почалося після прилучення Галичини до дистрикту. З початку серпня його організували прибулі у місто: начальник гестапо Крігер зі співробітниками Шоттом, Гаутом, Брандтом, Міллером, Маурером, Гріном [112].

Чинили розправи і українські поліцаї. Деякі формально виконували накази німців, були й такі, які зводили порахунки. Про це свідчать документи архівів, спогади як євреїв, так і українців, поляків. Свідок Фоерман зі Станіслава згадував: “...відкритими машинами нас вивозили на цвинтар. Там були гестапівці і українська поліція. По ходу акції, я впевнився, що у них це не вперше. Безперервно привозили нові групи. Встановили кулемет. Четверо стріляли. Два німці і два українці. Ті, що стріляли, мінялися місцями, у вільний час їли бутерброди” [113].

Десятки вщерть забитих нещасними вагонів скеровувалися у табір смерті Белзець. Багатьох, переважно жінок, дітей, старих, розстрілювали на околицях міст і містечок. Знищували і робітників, ремісників.

Катцман писав у звіті: "Єврейські біржі праці були розпущені, усі довідки про працевлаштування, видані фірмами й офіційними роботодавцями, визнані недійсними і повинні були засвідчуватися заново поліцією" [114].

Акції тривали майже 2 роки. Для євреїв Львова найстрашнішою за масштабами і жорстокістю була серпнева акція 1942 р. У серпні 1942 р. у Галичину приїхав райхскомісар Гіммлер. До його приїзду місцева влада провела єврейську акцію. Лише у Львові було виловлено, арештовано 55 тисяч євреїв [115]. Місто завмерло від жаху. Під охороною шуцполіції, СС євреїв доставляли у відкритих вантажних машинах, на площадках трамваїв, а то і великими колонами пішки на збірні пункти, на розстріли у піщані кар'єри біля Янівського табору, поблизу сіл Лисиничі, містечка Винники.

Вже з літа 1942 р. німці починають знищувати юденрати і єврейську поліцію.

Влітку 1942 р. масові акції припинились. Німці поширювали чутки, що кількість євреїв зменшилась, вивезено "непродуктивні елементи", стало більше житлового простору, а підприємствам потрібна робоча сила. Вірогідним здавалося, що німці – люди практичні, орієнтуються в основному на економічні потреби, які не мають нічого спільного з ідеологічним неприйняттям євреїв. Багато хто з євреїв, українців, поляків вірили в це. Євреї шукали роботу, їх охоче наймали "арійці", поляки, українці. Масово виникали ремісничі майстерні: швейні, шевські, механічні, слюсарські, збирання і переробки промислових відходів. Однак надії були марними.

У першій половині 1943 р. були проведені останні акції з ліквідації гетто. Г.Катцман доповідав: "Проведення акцій було пов'язане з величезними труднощами й тому, що євреї усіма можливими способами намагалися уникнути евакуації (так в СС іменували масове вивезення для знищення. – *Ж.К.).* Вони намагалися не лише тікати й ховатися у найнепередбачуваних місцях, таких як каналізація, комини, навіть вигрібні ями, а й забарикаду-

ватися у катакомбах, пивницях, коморах, викопаних бункерах, на горищах, у стодолах тощо.

Зі зменшенням кількості євреїв зростав їх опір. Для самозахисту вдавалися вони до будь-якої зброї. Євреї купували цю зброю за величезні суми у італійських солдат[1]...

...У відповідь на зростаюче число донесень, що євреї озброюються, в останні тижні червня 1943 р. були застосовані найрішучі заходи до ліквідації єврейського бандитизму, ліквідації єврейського кварталу у Львові...

Щоб запобігти втрат німецьких солдат, діяли особливо жорстоко. Було висаджено в повітря, спалено кілька будинків. Вражаючим результатом цієї акції був той факт, що замість 12 тис., про яких нам було відомо, було спіймано 20 тис." [116].

До кінця 1943 р. більшість євреїв Галичини була винищена. Німці не лише поголовно вбивали євреїв. Знищувалися їхні святині, матеріальна пам'ять, руйнувалися синагоги, цвинтарі. Не один хідник, двір у галицьких містах були вимощені надгробними плитами-пам'ятниками [117].

Мастилом для машини тотального нищення слугувала німцям витончена політика соціальної диференціації. Євреїв ділили на "потрібних", привілейованих фахівців: лікарів, інженерів, ремісників, і "непотрібних". Потрібними, і це декларувалося, були робітники військових і цивільних підприємств, які працювали на армію, або підприємств, що належали безпосередньо німцям, рідше фольксдойчам.

Певними привілеями користувались члени юденратів. Особливі функції, а отже деякі права, мали поліцаї єврейської поліції безпеки. Абсолютно непотрібними, непривілейованими були старі, жінки, діти. До них долучалися особи вільних професій: вчителі, адвокати, журналісти, торгівці. Чи не першими гинули сільські євреї.

Багато, особливо асимільованих євреїв розшукували і знаходили можливості придбати "арійські" документи. У 1941 р. були ще надії, що євреїв-християн, німці не чіпатимуть. Деякі євреї (переважно у містах) зголошуються до хрещення у католицькі костьоли і греко-католицькі церкви.

[1] Докладніше організація опору буде розглянута в розділі "Політичні та воєнні організації українців та поляків".

Були й такі, які не витримували наруги, приниження, розуміли, що далі на них чекатиме лише смерть, і вдавалися до самогубства. Серед інтелігенції частими були випадки отруєння ціанистим калієм, кидалися під автомобілі, поїзди, на дроти огорожі у гетто. Бувало, коли до самогубства вдавалися цілі родини або лише батьки, надійно, як гадалося, примістивши дитину, бо тільки так був шанс її порятувати. Основна маса була беззахисна перед німецькою політикою, абсолютно чужою, глибоко ворожою єврейській традиції, де шанувалися дитинство й старість, освіта й наука, єврейській ментальності, яка згуртовувала людей, підтримувала слабшого.

У гетто, у родинах, переважно асимільованих, котрим пощастило уникнути переселення, батьки вчили дітей, як поводитись, щоб не виявити свого єврейства. Ганка Грінберг, яка пережила Голокост, писала, що завдячує тому, що вижила, багато у чому своїй вчительці у гетто. Та мудра жінка вчила їх... брехати. "Загадувала дивитися їй уважно у вічі, не відводити погляд й повторювати: не є жидом, не є жидівкою". Батьки вчили дітей християнських молитов, нормам поведінки, традиціям, звичаям українців та поляків. У багатьох міських єврейських дітей фактично не було проблем з польською мовою, у сільських – з українською. Це збільшувало шанси вижити [118].

Але антисемітська пропаганда, деетнізуюча за своєю суттю політика німців навіть в умовах міст, де проживала до того незначна кількість євреїв, переважно асимільованих, не перетворила "неарійське" населення в безлику масу істот, для яких такою природною була б боротьба за фізичне виживання. Сталося навпаки, хоч були випадки і зради, і підступу. Відроджувалась, міцніла єврейська етнічність. Українців і поляків дивували (іноді сердили, але й частіше захоплювали) приклади єврейської родинної, общинної солідарності, взаємодопомоги в останній смертний час. Ось коли виявився вплив хасидів: "Ми терпимо господню кару за наші гріхи". Не одного гестапівця у таборах смерті на збірних пунктах доводила до лютого шалу внутрішня свобода, велич духу напівживих євреїв у лапсердаках, з пейсами і бородами.

Звичайно, були євреї, які засуджували покірність долі. Стелла Кренцбах, яка мала "арійські" документи, пізніше згадувала: "Бачила, як женуть жидів... Я затуляла рота, щоб не крикнути їм: "Кинь-

теся і вбийте тих кілька поліцаїв, вас переважаюча більшість, згинете і так, але як герої, а не як раби!" [119].

Та годі було зупинити рух планової, державної, підпертої силою зброї політики "остаточного розв'язання єврейського питання".

За два роки німецького "нового порядку" на території дистрикту за приблизними підрахунками (хоча яке значення мають приблизні, а то й точні підрахунки, коли йдеться про людське життя, життя нації) було винищено 500 тис. євреїв.

Німецький молох виявився безсилим проти єврейської етнічності. Євреї залишалися євреями. Про це свідчать не лише відроджений сьогодні єврейський дух, єврейська спільнота, врешті єврейська держава, а й спогади галичан – українців й поляків, які не стали "арійцями", не піддавалися антисемітській пропаганді. У безодні німецького пекла вони вміли різними формами свого етнічного "Я" заперечити расову політику: своє "арійство" і "неарійство" євреїв.

Нічого нового німці у Галичині не запровадили, всі пропагандистські прийоми, форми, методи були вже випробувані в окупованих європейських країнах, у генерал-губернаторстві.

Широко використовувались друковані видання, плакати, афіші, брошури, книжки. Галичани згадують кінохроніку, фільми про єврейських багатіїв і "нещасних німців", про "злочинних" євреїв-терористів. Згадують львів'яни антисемітську виставку, яка примандрувала до Львова з Кракова у квітні 1943 р. Охочих відвідувати її було мало.

Антиєврейські статті, інформації друкувалися у місцевій пресі, німецьких газетах генерал-губернаторства, які розповсюджувалися у Галичині. Були передачі по радіо.

Основний зміст антисемітської пропаганди: євреї – визискувачі, спекулянти. Вони створили, заполонили чорний ринок і це дезорганізує діяльність німецької влади, обмежує постачання міського населення продуктами харчування. Євреї здавна не вміють і не хочуть утримувати свої будинки, житла у чистоті, вони загрожують місцевим "арійцям", бо завжди поширюють пошесті, хвороби. Євреї прагнуть заволодіти всім світом, збудувати комунізм, контролювати світові економіку, фінанси. Вони розв'язали війну, щоб утвердити своє панування. Євреї – організатори усяких протидержавних, протиправних рухів, ексцесів. Вони небезпечні, бо

дезорганізують громадське життя “арійців”. Євреї завжди шукали легкого життя, вони не люблять і не вміють працювати.

У Галичині цей стандартний пропагандистський набір доповнювався ще звинуваченням євреїв у служінні Совєтам, їх виставляли кровопивцями-комуністами. Особливого значення надавали екскурсам в історію. Євреї завжди “шкодили” українцям, полякам.

Поляків та українців закликали розірвати будь-які контакти з єврейським населенням. Євреїв переконували, що переселення у гетто врятує їх від ексцесів з боку місцевих “арійців”, а сумлінна праця збереже життя того, хто працює, і його родини, забезпечить належні умови.

Найбільш використовуваними у Галичині у 1941 р. і на початку 1942 р. були афіші й плакати. Так, вже буквально у перші години вступу німців до Львова на стінах будинків, афішних тумбах були розклеєні афіші, розкидані листівки, де повідомлялось, що жидокомуністичний уряд Москви порушив угоду, розв’язав війну, що жиди з НКВС розстріляли у тюрмах українців та поляків [120].

У грудні з’явилися плакати, які застерігали населення проти контактів з євреями, бо вони поширюють плямистий тиф. Один з таких плакатів особливо запам’ятався львів’янам. На темному тлі виступає бородате обличчя єврея в капелюсі, від піднятих рук розповзаються білі великі воші. Угорі – українською чи польською мовою “Стережися перед плямистим тифом”, внизу – “Уникай жидів” [121].

У Галичині під час війни виходили українські, польські, німецькі газети. У Кракові в 1941-1942 рр. виходив орган юденрату “Gazeta Żydowska” польською мовою. Серед галичан вона була мало поширена.

Аналіз тематики публікацій про євреїв свідчить, що у польських та українських виданнях до 40% матеріалів від загальної кількості публікації про євреїв стосуються “світового жидівства”, “жидокомуни” взагалі. Сюди ж можна віднести передруки з видань Райху – промов Гітлера, Геббельса, коментарів до них, інших пропагандистських матеріалів про так зване “розв’язання єврейського питання”. 22% – це інформаційні повідомлення місцевої влади. Розпорядження про правила переміщення усього населення і євреїв (обмеження), обов’язкове ношення євреями відповідних відзнак, про створення єврейських кварталів, віросповідних громад, про

видачу харчових карток, норми продуктів на картки, обов'язкову реєстрацію як "арійського", так і "неарійського" населення, правила торгівлі (обмеження доступу євреям на ринки, у крамниці), виділення спеціальних трамваїв, крамниць для євреїв (1941 р.). Більшість розпоряджень супроводжувалися обов'язковою інформацією про наслідки за невиконання тих чи інших приписів: переважно смертна кара, рідше грошовий штраф, ув'язнення.

За липень–грудень 1941 і січень–лютий 1942 р. 8% матеріалів – це публікації, в яких євреїв прямо звинувачують у протидії "новому порядку", підтримці комуністів, засиллі у торгівлі, опануванні вільними професіями на шкоду українцям, полякам. В українських газетах – у підтримці поляків, комуністів, у польських – в асиміляції, у спекуляції, витісненні поляків з торгівлі, медицини, адвокатури, спекуляції. Впадає у вічі незначна кількість, майже відсутність публікацій про участь галицьких євреїв у репресивних заходах Совєтської влади.

Чи забезпечувала місцева преса бажану німцями антиєврейську пропаганду? Враховуючи кількість розпоряджень місцевої влади щодо євреїв, смертні вироки "арійським" міщанам і селянам за допомогу євреям, зростання репресій німців проти поляків та українців, можна вважати, що ні.

У лютому 1941 р. співробітник відділу пропаганди дистрикту доповідав генерал-губернатору "...методи і способи виселення євреїв далеко не сприяли повазі населення до німецької влади. Взагалі потрібно визнати, що діяльність різних закладів так катастрофічно вплинула на роботу відділу пропаганди, що дуже важко, а часто й неможливо домагатися бажаних спокійних настроїв серед населення" [122].

Навесні і влітку 1943 р. "прес-шеф регірунг" (пресовий уряд) генерал-губернаторства наказав розпочати у пресі антисемітську кампанію. У газеті "Краківські вісті" [123], польських виданнях генерал-губернаторства з'явилися статті проти євреїв.

У газетах Східної Галичини кількість публікацій про євреїв взагалі та "викривального" змісту зокрема не збільшилася. В українських "Львівських вістях" впадає у вічі збільшення брехливо-оптимістичних матеріалів про "арійців", вивезених до Німеччини, агітаційних статей за вступ до дивізії СС-Галичина, до української допомогової поліції. Євреї згадуються в контексті зі злочинами

“Рузвельта перед людством”, підтримки воєнної машини “американськими жидами”. Але навіть описи масових жертв більшовицького терору у Вінниці, висновки зарубіжних експертів подаються без характерного для 1941 р. “жертви жидокомуністів”. Про євреїв у цих матеріалах немає жодної згадки.

В газеті “Львівські вісті” 1 січня 1943 р. з’являється маленька замітка “Фільма на службі пропаганди здоров’я”. Йдеться про плямистий тиф, епідемія якого знову розгорялась, у газеті пояснювали, що “бруд – основна причина хвороби ...в першій мірі це стосується жидівського населення, яке примусово відвошивлюється і стрижеться...”. І далі: “Плямистий тиф для жидів не страшний, бо лише 10% захворювань проміж них є смертельні, тоді коли смертність арійського населення складає 40–50%”. Це була така брехня, що і нині старенькі галичани сміються, плачуть і лаються.

Водночас дворічна масована німецька “арієзація” населення, різні форми антисемітської пропаганди, а найголовніше репресії проти євреїв змоделювали серед дітей, молоді ставлення до євреїв як людей поза громадським життям.

Були серед українців і поляків люди, яких називали шмальцовники (sžmalcownik), донощики. Їх боялися не лише євреї, а й ті, які в будь-який спосіб допомагали нещасним. “Шмальцовники”, так би мовити, професійно вишукували євреїв на вулицях міст і містечок, розпізнавши, вимагали викуп або ж відразу здавали гестапо чи поліції, за що отримували винагороду грошима або продуктами. “Шмальцовники”, донощики буквально полювали за євреями.

Діти фіксували увагу на появі євреїв на вулицях, боялися контактів з ними. З дитячою безпосередністю, мстивістю доносили дорослим про будь-які факти, пов’язані з євреями [123 а].

Нацистська пропаганда, концентрація громадської думки на євреях робили свою чорну справу.

Пані Надія М. зі Зборова розповідала, що бабуся, котра пальцем ніколи не торкнулась коханих онуків, дошкульно побила її з братом, коли почула, як дражнили вони однокласника товстенького, неповороткого хлопчика-еврея, сина міського годинникаря, викрикуючи: “Жидик, жидик, зрони пір’ячко, злети на стріх!” Було це десь у 1960 році. Вони, не замислюючись називали у своєму третьому класі так того Льоню, бо мали на увазі аж ні яку не національність, а гороб’ячу лякливу натуру Льончика. (Жидиками на Галичи-

ні часто називають горобців. – *Ж.К.)* Коли Надія підросла, бабуся розповіла їй, як сама, підліток у роки війни, колись у юрбі таких же підлітків кричала чорному, брудному, в якомусь лахмітті хлопцеві, який звідкись узявся на їхній вулиці: "Жид! Жид!" Надійшов німець, хлопець почав тікати. Німець вистрелив, хлопчина впав. Була тоді зима і білий сніг враз став яскраво червоним під головою хлопця. Перелякані дітиська заклякли, тоді німець стрелив і по них. Лише тоді вони кинулися урозтіч.

Інший спогад. Єврейському хлопчикові Лєшеку Аллерганду, онукові відомого єврейського діяча, було у 1942 р. 10 років. Народився і виріс у Львові. У ту зиму вони з матір'ю шукали притулку. Мати залишила його у сквері біля вокзалу з опікункою, "люблячою мене дівчиною Ганею". Раптом звідкись з'явилися підлітки, почали викрикувати "Жид, жид!" Навколо них почав громадитися натовп, полетіло каміння. З натовпу до Гані з Лєшиком приєдналася мати. Всі троє почали вибиратися зі скверу. Гурт хлопчаків за ними. Хтось спровадив українського поліцая. З ближчого постерунку надійшов вартовий німецький солдат. "Нас вели вулицею до Янівської, а там вже відомо що. А люди дивилися на нас з байдужою цікавістю. Німецький солдат повернув на постерунок. Мама з Ганею почали просити поліцаїв. Мама втиснула одному обручку й якісь гроші. Переважила хіба Ганя, своїми сльозами, українською мовою. Поліцаї раптово зникли, а ми кинулися між вагонами залізничної станції" [124].

Чи не найбільшим злом впливу німецької антисемітської пропаганди на українців і поляків, підкріпленим фізичним нищенням євреїв, був страх, почуття "своя сорочка ближча до тіла".

Чи не типовою у цьому плані можна вважати поведінку Івана Цюрюпайловича. Народився в 1892 р. у Жовкві. Пережив усі попередні влади. Був вояком УГА, активним громадським діячем. Тяжкою працею доробився власної пекарні. Батько п'яти дітей. Під час перших совєтів за порадою доброзичливих офіцерів "добровільно віддав пекарню державі" і не був вивезений до Сибіру. Після приходу німців організував похорон замордованих у тюрмі жовківчан. Згадує, що знав двох "жидів-різників", котрі мордували людей, але мовчав. З доручення ОУН десь півтора року був посадником Жовкви, одночасно мав власну пекарню. Бачив, що німці робили з

євреями. Особисто радив двом євреям, які працювали у млині, де брав борошно, тікати.

Вже в еміграції на 72 р. життя писав: "В 1942 р. якийсь час жиди мешкали по своїх давніх домах. Я мав з ними багато мороки. Вони ще літом підходили вечором юрбами під мою пекарню за хлібом. Хтось з моїх людей передавав жидам хліб, хоча я заборонив. Сусід доніс на мене до української поліції і комісар звернув мені увагу, що було таке донесення. Я дуже переживав, бо СС-командо видало мені документ, де було зазначено, що за доказами на мене неправильності в обороті з продуктом я буду покараний розстрілом. Я був щасливий, що жидів скоро забрали в гетто і нікому було підходити під пекарню. Часто траплялося, що жиди, яким удалося втекти з залізничного транспорту, скривалися в моїм обійстю і я мусів робити обшук. Що українську поліцію не можна було легковажити, переконався я скоро з їх неукраїнської поведінки" [125].

Зростало число "арійців", які пов'язували свої власні біди, нещастя, репресії влади саме з євреями. Були і протилежні наслідки: глухий опір, прямий спротив, усвідомлення зла нелюдяності німецького "остаточного розв'язання єврейського питання".

Розділ 3

НАСИЛЬСТВО. СПІВЧУТТЯ. БАЙДУЖІСТЬ. ОРГАНІЗОВАНА ДОПОМОГА

3.1. Пасивний спротив "новому порядку"

За роки окупації фашистами був задіяний механізм масового нищення євреїв в усіх країнах Європи. У Східній Галичині врятувалося лише 2% єврейського населення. Німецька машина смерті працювала увесь час окупації.

Щоденна, щогодинна загроза для життя, масові пограбування, політичні, етнічні незгоди між українцями і поляками породжували відстороненість: "виселяють жидів, нас це не стосується, забороняють торгувати жидам, але не українцям і полякам".

Сотні тисяч арештів. Молодих людей розстрілювали на вулиці без жодної причини. "Для селян встановлено систему рабства, а поза тим сільську молодь арештовують і змушують до виїзду в Німеччину, у селян забирають фактично все, що виробляють. Впроваджено смертне покарання за продаж, або купівлю чогось безпосередньо від виробника" – так змалював ситуацію в Східній Галичині Митрополит Андрей Шептицький у листі до Папи Пія XII [126].

Повсюдно був страх. Страх, який з німецькою пунктуальністю вже з перших днів окупації нова влада вбивала в голови населення. Страх заборон, розстрілу, вивезення до Райху. Страх, з допомогою якого нова влада урядувала усі роки окупації. Страх за себе, за дітей, за родину. Він психологічно паралізував, виснажував, породжував тупу байдужість не те, що до єврея – до одноплемінника.

Багато місцевих поляків і українців дбали лише про власні інтереси: на першому плані – суто фізичне виживання, а тоді й політичні, соціальні, національні цілі.

Антиєврейська пропаганда на тлі боротьби за кусень хліба, на тлі страху робила свою чорну справу, спливали, згадувались історичні кривди: "Єврейські лихварі, купці, корчмарі нас визискували. Євреї займали наші робочі місця. Хай тепер спробують!"

Але попри це населення Галичини, яке за 40 років пережило чотири влади, особливо жорстоку – радянську у 1939–1940 р., – виявило інтуїтивний спротив німецькій расистській політиці.

Етнічне єство галичан, українців, поляків, довга історія спільного життя на одній землі зумовлювали стихійний опір політиці нової влади щодо євреїв, новій владі взагалі. Дії цього спротиву були ситуаційні, іноді характерні для окремого міста, містечка, села. У переважній більшості стихійні, неорганізовані. Спротив по-різному виявляли окремі соціальні групи – інтелігенція, міські ремісники, робітники, селяни, представники місцевої влади, української допомогової поліції, священики й монахи, власники підприємств – працедавці.

Я вже згадувала зрив упродовж багатьох місяців німецьких планів переселення євреїв Львова до гетто і масові порушення заборон на переміщення євреїв. У серпні 1943 р. афіша (виявлено лише українською мовою) повідомляла:

"Пересторога ...З певного приводу поновно вказується на заборону приймати жидів до будинків і мешкань нежидівської людності. Той, хто свідомо надає жидам притулок, харчує, або переховує жидів поза жидівською мешканцевою дільницею, буде згідно з § 3 поліційного розпорядження вищого командувача СС і поліції в генерал-губернаторстві про утворення жидівських мешканцевих дільниць з 10.XI.1941 р. покараний смертю.

Згідно з цим же приписом застосовуватимуться заходи поліційної безпеки проти того, хто, довідавшись про безправне перебування жида поза його мешканцевою дільницею, не повідомить про це поліцію. Зокрема, відповідає кожен домовласник, домоправитель, підприємець, власник мешкання і підприємства за те, щоб жиди не могли знайти притулку в будинках чи частинах будинків, які їм підлягають.

Усі повідомлення про безправне перебування жидів слід негайно робити до найближчої поліційної установи. Якщо внаслідок їх буде затриманий жид, то за це може бути надана на заяву винагорода, розмір якої встановлює командувач СС і поліції" [127].

“Пересторога” була оприлюднена у Львові, коли уже було майже ліквідовано гетто.

Чому з 1943 р. німці почали широко згадувати про можливості отримати нагороду за донос, видачу євреїв? До цього ж домінували заборони і репресії – смертна кара, в’язниця.

Документи свідчать, що галичани саботували німецькі розпорядження про заборону наймати євреїв на роботу. Так, у березні–квітні 1942 р. з’являються кілька “оповіщень”, “розпоряджень”.

18 квітня 1942 р. оголошується: “Виникає потреба знову звернути увагу на постанову генерал-губернатора дистрикту Галичина від 13.III.1942 р. про використання жидів до праці, за яким наймати жидів до праці у приватних варстатах (майстернях. – *Ж.К.*), фірмах нежидівського населення заборонено й карається. Заборона поширюється на будь-яке піднаймання й розміщення жидів в будинках і мешканнях нежидівської людності” [128].

З червня 1943 р. командувач поліції та СС Ганс Катцман так характеризує поведінку місцевого населення: “Коли в ході подальших перевірок євреїв арештовували, більшість працедавців намагалася захистити євреїв. Часто це робилося способами, які не можна визначити інакше, як ганебні. До часу, коли головний начальник СС знову втрутився у розв’язання єврейського питання, видав 10.XI.1942 р. указ про створення єврейських кварталів, 254989 євреїв було вже евакуйовано чи переміщено. Проведення акції було пов’язано з великими труднощами” [129].

Про “ганебну поведінку” місцевих працедавців згадується й в одному з донесень сотника української допомогової поліції Л.Огоновського. Він пише, що його підрозділу перешкоджали транспортувати євреїв “члени організації ТОТ (будівельна компанія. – *Ж.К.*)”, “намагалися навіть з застосуванням сили видирати жидів”, “з’являлися працедавці затриманих, приносили листи з шуцполіції з дозволом звільнити жидів” [130].

Розпорядження німецької влади про обмеження торгівлі, взагалі і торгівлі з євреями зокрема ігнорували навіть українські поліцаї. Про це свідчать спогади В.Гери, Ірини М., Віри Т., а також накази і розпорядження по українській поліції. Так, у розпалі антиєврейських акцій у червні 1942 р. Петрик Микола, Олесько Роман з третього комісаріату були покарані “службовим арештом”

"за грубе порушення службових обов'язків, недозволену торгівлю з жидами".

Не лише пересічні обивателі не сприймали німецького ставлення до євреїв, ігноруючи заборони, вишукуючи можливості обійти їх, але й представники місцевої української влади заявляли про свої законні права на урядування євреями як співгромадянами.

Посадник міста Коломиї, де до війни було більше євреїв, ніж українців і поляків, згадував: "Найгірше було з жидами. Вони були зовсім вийняті з-під права і я не мав до них ніякого урядового стосунку. Хоч до часу організування гетто жили вони нарівні з іншими громадянами у місті, що за нього, за порядок у ньому я відповідав. Спочатку я вважав своїм обов'язком опікуватися ними так само, як і іншими громадянами міста Коломиї, та дуже швидко, так сказати б, дістав по пальцях.

В Коломиї була так звана "Бавкомпанія", цебто будівельна сотня, що виконувала різні роботи на залізниці. Щоденно до тієї роботи приходив відділ жидів. Одного дня прийшли до мене представники жидів і жалувалися, що наставники побивають їх лопатами при роботі. Вислухавши уважно їх спори, я їм порадив не виходити на роботу. Коли ж вони у своєму безправному становищі побоялися того, я їм наказав покликатися на мою заборону. Так вони і зробили. За якийсь час прийшов до мене старшина з тієї сотні жадати пояснення. Спокійно й ділово, як самозрозумілу річ, я йому пояснив, що не можна висилати людей туди, де їх б'ють. У відповідь він заперечив мені права виступати в обороні жидів, мовляв, вони не підлягають посадникові, тільки німецькій комендатурі. Дзвонив крайсгауптманові за підтвердженням. З того часу мої урядові стосунки з жидівською громадою Коломиї припинилися" [131].

Михайло Хамула з Глинян (містечко поблизу Львова*. – Ж.К.)* власник невеликого килимарського закладу, член міської управи згадував, як у серпні 1941 р. до нього звернувся "старшина юденрату Арон Гохберг".

Розповів, що німці щодня забирають 25–30 людей "до праці на шляху, а ввечері вертає половина", що деякі господарі-українці зголошуються до німців, і ті виділили їм євреїв-робітників. Гохберг попросив, щоб Хамула взяв до килимарської фабрики євреїв на роботу. "Я, – пише Хамула, – робітників не потребував, бо мав фахові сили, але згодився взяти 25 робітників. Платили їм мало, але

щодня давали хліб і молоко, гестапо їх не чіпало до кінця грудня. А потім усіх євреїв з Глинян почали кудись вивозити". М.Хамула згадує: "Я їздив у Куровичі", де "закватерували гестапівці і звідти рядили глинянськими жидами", щоб "оборонити своїх жидів", але нічого не міг вдіяти [132].

Німецька адміністрація від самого початку задіяла ряд наказів, розпоряджень про єврейське майно. Його облік повинні були вести спеціальні "мешканцеві уряди" українських управ, відділи юденрату, які були підзвітні німецьким органам. Суворо заборонялося присвоєння меблів, інших речей без спеціальних дозволів.

Реальність була далека від виконання розпоряджень, наказів. Відбувалося звичайне пограбування, яке чинили насамперед німці, а звинувачували й жорстоко карали насамперед місцевих урядовців.

Ось документ, який ілюструє типову ситуацію. Двоє службовців 28 квітня 1942 р. пишуть доповідну записку в домоуправу № 33 м. Львова. "Вранці з'явилося четверо, одягнених у форму гестапівців, і вимагали, щоб їм видали різні меблі, які залишились після жидів і мешканців, які виїхали з більшовиками... Домоуправитель і бухгалтер приневолені були піти з ними у помешкання, звідки були вивезені меблі". Домоуправитель Паук Богдан і бухгалтер Краус Станіслава склали список меблів і речей, які належали Гольдфарбу Хаїму, Гольдман Раї, Ленце Геласі та іншим [133].

Ось інший документ, який стосується типової ситуації, пов'язаної зі створенням гетто у Львові. Березень 1942 р., "переселення" євреїв у розпалі. Німецька влада використовує для його проведення українську допомогову поліцію, єврейську поліцію порядку. Ні "арійці" з території "жидівської мешканцевої дільниці", ні євреї з "арійських дільниць" не спішать переселятися, а серед тих, які вже переселились, траплялись конфлікти.

20 березня 1942 р. десятник п'ятого комісаріату Король Володимир розбирався в "авантурі" (скандалі. – *Ж.К.)* по вул. Жовківській 56 (єврейський квартал. – *Ж.К.).* У протоколах "переслухування" він записує: "Михалина Курач, замітачка прийшла до свого дому й побачила непорядок біля клозету, казала прибрати, а жиди не хотіли. Один жид вийшов з помешкання і сказав: "Чекайте, українці, ми вас ще будемо купати в крові". Тоді Курач взяла лопату й вдарила його. На той час, надійшли чотири поліцаї з Орднугндінст

(єврейська поліція. – *Ж.К.)* і сказали: "Це вже не твоє, це наша дільниця". На що Курач їм відповіла: "Ту ще немає гета, мені вільно ту прийти". ...Тоді один з них вдарив мене гумовою палицею по голові", – записав В.Король скаргу жінки.

В.Король опитав свідків: Нікеруй Йохана, Нікеруй Людмилу, Нікеруй Євстахія, які були сусідами Курач М., і встановив, що "Михалина Курач знана авантурниця (скандалістка. – *Ж.К.)*, її мешкання згідно з приписами дісталося Ляндесманові Соломонові з жидівського Вонунгсамту (служби житла. – *Ж.К.*) ордером число 124747/9 з дня 21.XI.1941 р. Відомостей тих уділив мені Фрухтер Ізраїль з жидівського Вонунгсамту".

21 березня 1942 р. той же Король В. записав свідчення Шаргеля Даніеля, "затрудненого у жидівському Орднунгдінсті", "уроджений 21.1.1925 р. у Вільні, замешканий у Львові по вул. Пелтевній 19, мойжешової жидівської народності по званню приватний урядовець". Шаргель повідомляв, що "був на четвертому комісаріаті жидівської поліції, до них зголосилася женщина і сказала, що на вул. Жовківській страшна авантура, що колишня властителька дому є її причиною". "Він пішов туди й побачив, що жінка з лопатою в руках кричить, що всіх позабиває, не міг її успокоїти, послав повідомити на свій комісаріат й до комісаріату української поліції попросити о поміч. Між тим жінка вибила шибу, кричала що не хоче, щоб мешкали в її домі, що заб'є всіх, хто вийде з мешкання. Прийшли з української поліції, але її цілковито не успокоїли, йому не дали сказати слова, бо нічого не хотіли чути" [134].

Про орієнтацію українських управ, інтелігенції на трактування євреїв як співгромадян у перші місяці окупації свідчать і матеріали місцевої преси. 10 серпня 1941 р. у газеті "Львівські вісті" надруковане у розділі "Міська хроніка" дивне для серпня 1941 р. з огляду на становище євреїв повідомлення під заголовком "Порушники закону". Репортер пише: "Ізак Пфеффер з Божничої 5 ходив після 8 вечора, Юзек Рожек розважався після 10 вечора. Пані Матильда Пачковська, забувши про тверді ціни, правила на ринку за 1 кг солонини 60 крб. Усіма заопікувалась поліція порядку" [135]. Репортер згадує "на рівних" цих винних у порушенні розпоряджень про комендантську годину й ціни на ринках, як можна судити з прізвищ, поляка, українку, єврея.

20 серпня 1941 р. Станіславська газета "Українське слово" опублікувала на першій сторінці українською та німецькою мовами інформацію "Розстріл у Станіславові": "Служба безпеки повідомляє, що поляк Франтішек Гаєвський 14 серпня 1941 р. на вулиці бив жидівку, представляючи себе за німця, що належить до гестапо. Слідство в його особі виявило, що Гаєвський зробив це в добре обдуманий спосіб. Щоб охоронити населення від таких нечистих елементів і рівночасно запобігти подібним випадкам у майбутньому. Гаєвського 18 серпня 1941 р. розстріляли" [136]. Текст повідомлення наприкінці серпня, на початку вересня передрукували чи не усі ще не закриті українські газети: "Львівські вісті", "Воля Покуття", "Золочівські вісті".

Цілком можливо, цей матеріал був опублікований за вказівкою німецької влади, щоб застерегти від спроб видавати себе за гестапівців. Але навіть і в такому випадку в очах пересічного українця чи поляка він виглядав як застереження не накидатися на євреїв, а у єврея створював ілюзорне почуття захищеності.

В газеті "Українські щоденні вісті" 16 липня 1941 р. після розпорядження про уведення обов'язкових відзнак для євреїв була надрукована велика стаття львів'янина професора Івана Гладиловича, члена УНДО, цілком толерантного до євреїв до війни. За радянської влади був скромним робітником друкарні, переховувався. Стаття називалася "Жиди – бацила розкладу". Гладилович схвалює "зарядження" уряду про уведення для євреїв обов'язкових відзнак. Блакитна сіоністська зірка нагадує йому "часи всевладного панування у нас п'ятираменної червоної зорі". Відзнака "унеможливить вибранцям Ізраїлю скривати своє расове обличчя, як і теж свої інстинкти у групі українців, поляків чи москалів".

"Бацилу розкладу" він вбачає у тому, що "...хоч поляки, з їх "легкодухим ендецьким антисемітизмом", закликали "з трибун і амвонів до бойкоту жидівства", самі "по вуха сиділи в жидівських кишенях, купували в жидівських крамницях, читали жидівські газети, ходили до жидівських театрів", українці "були з жидами за пан-брат", знову ж ходили до "жида-крамаря", "шинкаря" і "не одна наша міська пані, що голосно обурювалася на жидівську розпусту і належала навіть до дуже релігійних установ, посилала свою доню до жидівської кравчині..."

Змалювавши картину етнічного взаємопроникнення часів "небіжки Польщі", звинувативши водночас євреїв у тому, що навіть на антисемітизмі вони заробляли і робили "каносові інтереси", Гладилович пише далі: "Переможна німецька армія й багатостраждальний український народ не шукають помсти й відплати й своєю постановою забезпечують жидам не тільки змогу фізично жити, але й зберегти повністю свою національно-расову релігійну й культурну окремішність. Але втискатися в наше фізичне, духовне життя ні в якому разі і ні під якими умовами жидам ми не дозволимо". Далі він пише, що українська громада вітає "зарядження" влади і "зі свого боку доложить всіх сил, щоб започаткована ізоляція (відосібнення) жидів у Львові відбулося в порядку і якнайшвидшому часі при повнім збереженні поваги влади і достоїнства українського народу" [137].

З жовтня 1941 р. посилюється антиєврейська пропаганда як спосіб вказати винного у катастрофічному погіршенні матеріального становища місцевого населення. У газеті "Львівські вісті" 5 грудня 1941 р. з'являється стаття "Жидівська деструкція у побудові нового життя" за формою явно антисемітська, напевне запланована відділом пропаганди губернатора. Статтю у скороченому чи повному викладі передрукували інші українські, не закриті на той час газети: "Українське слово" (Станіслав), "Воля Покуття" (Коломия). Стаття анонімна.

Сутність "жидівської деструкції" автор не визначає, але чітко називає "протиприродні і протисуспільні діяння" українців, як наслідок цієї деструкції. Які ж ці "діяння"? "Сільське населення, яке найбільше натерпілося від большевизму, відстає у доставці контингентів і не спішиться з поміччю тим, що борються не на життя, а на смерть з його найгіршим ворогом – большевизмом". Дістається й міщанам. Йдеться, правда, про "міське шумовиння", яке "починає надавати трохи не всьому громадянству тон, про те, як треба улаштувати своє особисте життя", "грає сьогодні ролю порадника, вчителя, а навіть організатора спекулянського чи паскарського (перекупницького. – *Ж.К.)* ремесла в місті і на селі" [138].

Далі більше... вже не лише "міське шумовиння", а й "у окремих одиниць, а навіть серед загалу відживають у цій повені спекуляції і контрабанди старі, чисто жидівські звички наживатися і збагачуватися коштом других".

Газета закликає до бажаної для неї, але відсутньої в суспільстві поведінки: 1) "негайна ліквідація усякого контакту з жидами, 2) негайна всенародна боротьба зі спекуляцією, яка є головною причиною контакту і примирення в нашому народі з жидівством, 3) негайно розпочати широку масову щоденну національно-виховну роботу серед усіх верств нашого народу, яка має зліквідувати всі сліди протинародного та протисуспільного зіпсуття у нашому народі" [139].

В коломийській газеті "Воля Покуття" 26 листопада 1941 р. анонімний автор у статті "Жидівство" пише про "примирливість польського громадянства з жидівством. Бо поляки й жиди, які з собою живуть і тепер не інакше, як жили за часів бувшої Польщі, цим своїм співжиттям і дальше демонструють свою антиукраїнськість. Але дивує нас, що деякі українці вслід за поляками не перестали і досі розкланюватися на вулицях і публічних місцях з жидами" [140].

29 листопада 1941 р. у тій же самій газеті була передрукована стаття "Жидівська деструкція у побудові нового життя". У коментарі анонімний автор, засуджуючи "арійське населення Галичини" за "загальну примирливість до жидівства", змальовує реальні настрої: "Жид, здерши той сам мішок пшениці, здертий для нього українцем, розповідає селянинові по-приятельськи "правдиві політичні денні новини", які цей селянин, вернувши з міста домів, свідомо чи не свідомо пускає по цілому селі. І бувало вже не раз так, що селяни зі страху не сплять цілу ніч, а потім рано кидають роботу і по 10 км йдуть до міста, щоб з українських джерел довідатись, чи дійсно більшовики відібрали Київ і маширують на Галичину... Тепер жиди ширять страх у селах, що з українцями буде те саме, що тепер є з жидами – мовляв жидами німці розчинили, а українцями собі замісять хліб" [141].

Німецькі репресії, газетна пропаганда (газети, щоправда, читали переважно в містах) не могли водночас розірвати десятиріччями формовані економічні, торговельні, людські зв'язки місцевого населення. Євреї, які завжди шукали і продавців, і покупців, були витіснені з життя, зігнані в гетто. Селяни, саботуючи здачу контингентів, самі шукали і знаходили покупців-євреїв.

11 квітня 1942 р. у газеті "Львівські вісті" опублікована невеличка замітка "Зло громаді": "На жаль, сільське населення продовжує допомагати жидам, таким чином воно робить зле громаді, а також

собі своїм нелояльним ставленням. Сільські жителі за допомогою своєї спритності постачають членам жидівських громад всі види харчів у необхідній кількості. Вони проникають в мерзотні будинки жидів, де продають хліб, масло, птицю, картоплю та інше. Разом з грошима вони переносять з цих будинків паразитів і мікроби захворювань, які потім розповсюджуються по селах.

Сільське населення необхідно відрізати від жидів, відучити від звички допомагати жидам у той час, коли широкі арійські маси до мінімуму скорочують свої потреби в ім'я найвищої мети. Жидам не можна дозволити розкошувати за гроші, які вони здерли з арійського населення лихварством та експлуатацією".

Німецька і пронімецька пропаганда не мала, однак, суттєвого успіху. Навіть коли селяни вірили, що "світове жидівство" – зло, погоджувались, що "жидокомуна" чинила страшні злочини, не могли зрозуміти що діється з "нашими жидами"? Львів'янка Ю.Юник згадувала: "Правда, що мали зло на комуножидів. Вивозили людей, арештовували за Совєтів. Читали в газетах про те, що жиди хочуть заволодіти усім світом. Були й у нас, які раділи, що жидів вивезуть на Схід, змусять робити на українців. Але то якось не в'язалося зі знайомими, своїми жидами. Коли побачили ті морди, почули про "Піски" (місце розстрілу євреїв на околиці Львова. – *Ж.К.)*, противилася душа, кров стигла в жилах від страху й жалю".

Про співчуття до євреїв пише львів'янин С.Витвицький: "Верхом безправ'я і нелюдськості було ставлення до євреїв. Пам'ятаю, як їх перевозили вантажівками у супроводі німців з автоматами напоготові. Серед них без розбору: жінок, дітей, старих. Інтелігенція засуджувала злочинну поведінку німців вповні. За всі роки німецької окупації я не зустрічав українця чи українку, які б схвалювали гітлерівську антигуманну поведінку. При цьому було ясно, що нас чекає, якщо не така сама доля, як євреїв, то дуже схожа" [142].

Багато інтелігентів, які працювали в різних установах (часто далеко не за фахом, щоб якось прожити, утримувати родину), намагалися використовувати будь-які можливості подати можливу допомогу колишнім колегам, сусідам.

Стихійний спротив чинили навіть ті люди, яких німецька влада залучила до охорони громадського порядку.

Українська допомогова поліція була створена у серпні 1941 р. після ліквідації української міліції, утвореної ОУН.

Документи свідчать, що німці почали використовувати українську поліцію для пильнування трудових таборів, гетто з березня 1942 р. Тих функцій поліцаї якнайбільше не хотіли виконувати.

Німці не довіряли допомоговій поліції. Тому самостійно підрозділи української поліції у єврейських акціях не використовувалися. Їх прилучали до німецької поліції. Перед кожною акцією був обов'язковий інструктаж, після акції обов'язкові звіти про використання набоїв, випадки підкупу. На основі звітів підлеглих писалися звіти командирів підрозділів і зведені звіти до команди німецької поліції. Звіти рядових і командирів писалися українською, зведені – німецькою мовами [143].

З березня по серпень 1942 р. українських поліцаїв, як і єврейську службу порядку, залучали до акцій вибірково, як допоміжну силу переважно у Львові, повітових містах.

У звіті від 23 березня 1942 р. читаємо "Акція тривала від 8 до 18 годин. Чинних 22 українських поліцистів, 12 – німецьких, 40 – жидівської порядкової служби. Територіально поділено комісаріат на 4 райони, де діяли відділи під проводом німецьких поліцистів. Збірний пункт знаходився по вулиці Марії Магдалини 8.

Доставлено до збірниці при вул. Замарстинівська 160 осіб. Цілковите виселення жидів з 6 комісаріату ще не закінчено. Особливих випадків не було. Акція від сторони жидівської порядкової служби була перепроваджена мляво. Занотовано випадки що жид, член порядкової служби ч. 494, відбирав від допроводжених жидів кореспонденцію і віддалився в цілі доручення. Свідок вістун Король. Керівник комісаріату української поліції Коратницький" [144].

Серед документів впадає у вічі велика кількість доносів один на одного, на єврейських, навіть, на німецьких поліцаїв [145].

Документи дозволяють вважати, що з часом німці, не довіряючи українським поліцаям, намагалися не використовувати їх за місцем служби. Так, поліцаї переміщувалися з комісаріату в комісаріат, з міста у місто. В акціях завжди брали участь у 2-3 рази більше німецьких поліцаїв, ніж українських.

Ось наказ № 2 "по УП (українській поліції. – *Ж.К.)* ". (Збережено правопис оригіналу):

"Із сьогоднішнього дня українська поліція м. Львова бере безпосередню участь у виселенні жидів. На ці цілі заряджую, що

1. Дня 13 серпня 1942 р. розпічнеться акція о год. 13.30 в слідуючих комісаріатах:

а) 1 комісаріат – 12 власних людей і допомога 22 німецьких поліцистів та 6 з другого комісаріату;

б) 3 комісаріат – 11 власних людей і допомога 22 німецьких поліцистів та 6 з другого комісаріату,

в) 4 комісаріат – 12 власних людей і допомога 22 поліцистів та 6 з шостого комісаріату;

г) 5 комісаріат – 11 власних людей та допомога 22 німецьких поліцистів і 6 з шостого комісаріату.

Акція тріває аж до відкликання. Керівники комісаріатів приготовлять на 13.30 докладні пляни після уділених їм вказівок. Число зловлених жидів, зужиття зброї і перекупства голосити до 2 годинни починаючи від 15.30. Грошові суми та інші предмети, вручені титулом підкупства надсилати до команди УП від 14.VIII до 7.30.

II. Дня 14 серпня початок акції о 4 год. 30 хв. Акцію провадять комісар по уложеним згори планам при помозі власних людей і 30 німецьких поліцистів за винятком 6 комісаріату" [146].

Ось типові звіти після акції.

"Я, поліційний кандидат Теодорович Ю., в часі жидівської акції вистрілив 5 набоїв до жидів, котрі скривалися на даху. Вбитих та ранених не було. 8 жидів з даху забрано і відправлено на перший комісаріат УП".

Аналогічних, чи майже аналогічних звітів, збереглися десятки [147].

У звіті сотника М.Огоновського чи не відкритим текстом (збережено правопис оригіналу – Ж.К.) українські поліцаї звинувачуються у саботажі:

"На приказ з дня 9 серпня 1942 р. мав я службу як старшина при стійках повнення надзвичайної служби при жидівській акції від години 1.30 дня 10.8.1942. Збірка о 13.30. На збірку крім 1, 2, 6 комісаріату інші поліцисти позапізнювалися. Шофери не були на означену годину в гаражі, а були на команді, о чім мені ніхто не сказав. Я зарядив о год. 1.30 алярм (тривогу. *– Ж.К.) для шоферів, і потім зголосив дижурному старшині, що шофери не явилися в*

гаражі до служби, і щойно від нього довідався, що шофери собі преспокійно сидять на команді. Тогди я цофнув для шоферів алярм і зазвав їх до гаражу.

З 30 поліцистів, що повернули з Рава-Руської явилося до служби 22, бо 3 були в цивільнім убранні і належать до школи, 3 оправдані хоробою (Данилюк, Юржин, Заброцький), а 2 (Назарко і Тимчишин) не зголосилися до служби без ніякого оправдання...

З 22 поліцистів з відділу руху стануло до служби лише 17, оправдав свою неприсутність поліцист 6 комісаріату Гембайло хоробою (потовчений автом), а про неприсутність решти з 4 поліцаїв не зложив ніхто оправдання. Так отже до служби замість 27 і 22 то разом 49 поліцистів мав я лише 22 і 17 то разом 39 поліцистів.

З тої причини осаджено пости не по 3, а по 2 поліцисти в тих місцях, де се була можливість, а у важних місцях обсаджено однак по 3 поліцисти. Пости обсаджено усі 16" [148].

Українські поліцаї охороняли певні ділянки гетто у Львові, Рава-Руській, інших містах. В.Гера, В.Макарів, М.Петрашек згадують, що навіть після суворої заборони виходу з гетто для євреїв, входу – для українців та поляків, кому потрібно було міг і прийти і вийти, а це був для євреїв зв'язок зі світом, можливості отримати харч, ліки.

Наведені факти стихійного спротиву галичан винищенню євреїв німецькою владою спростовують думки про демонстративну байдужість, підкреслене схвалення з боку місцевого населення. Звичайно, це не зупинило рух машини нищення, але створювало умови для порятунку одиниць, десятків, сотень.

3.2. Політичні та воєнні організації українців та поляків. Зброя в гетто

Нелегальні політичні організації, як і воєнні, формувалися переважно за етнічним принципом. Радянські підпільні угруповання складались із представників різних народів, в основному СРСР. У підрозділах УПА були нечисленні італійці, євреї, угорці.

Програми, дії різних організацій визначалися і їхніми довоєнними цілями і обставинами окупації. На поведінку населення вони могли впливати лише за допомогою усної – "шептаної", частково друкованої, меншою мірою радіопропаганди. Українські, польські, радянські організації діяли за однакових умов жорстокого німецького терору, але в різній етнополітичній ситуації.

За польськими і радянськими організаціями стояли їхні держави. Відданість поляків своїй державі, вперта боротьба за її відновлення були очевидні. Зберігати вірність своїй державі, знищувати загарбників – така мета виключала витрати зусиль на визначення політичної лінії, пропагандистські гасла, на внутрішню консолідацію. Їхні організаційні підпільні структури існували ще з часів захоплення Західної України радянськими військами. Вони отримували солідну матеріальну, ідеологічну допомогу і від еміграційного польського уряду і від англо-американських союзників.

Становище українців було складнішим. Українські організації, загальновизнані в Галичині більшістю населення, як-от "Просвіта", "Українське національно-демократичне об'єднання", були розпущені, фактично знищені за радянської влади. Не дозволили відновити їх і за німецької влади. Реально у Галичині діяли підпільні організації, переважно ОУН(б). Перед українцями виникла проблема вироблення стратегії і тактики в умовах різкої зміни одного тоталітарного режиму на інший. Мета українських організацій та їхніх провідників в окупованій Галичині полягала в обороні українських інтересів як від нацистів, так і від СРСР. Деякі українські провідники вирішили стати на бік гітлерівської тоталітарної системи, хоч усвідомлювали її сутність та небезпеку, аби поборювати радянську. Таку позицію зайняли майже всі українські організації на території Німеччини, які з тактичних міркувань співпрацюва-

ли з німцями. Ця співпраця велася на рівні швидше політичних, воєнних угруповань. Її гіркі плоди в Галичині дозріли вже в липні–серпні 1941 р., коли були поховані будь-які сподівання на українську державність.

Потрібно враховувати, що після безпосередніх контактів з радянською владою на час літа 1941 р. значна частина дорослого населення Галичини була лояльна щодо німців, налаштована на співпрацю, як за часів Австро-Угорщини.

Якісні і кількісні прояви співпраці змінювалися в 1941-1944 р., але незмінним для більшості галичан залишалося визнання комуністичної Москви найголовнішим ворогом. Суть була не в ідеологічних, соціальних настановах, суть була в етнічності. Галичани, організації як легальні, так і підпільні, відстоювали своє українство, своє право на незалежність, державу. Що в українському колабораціонізмі переважали етнічні мотиви – дійшов висновку американський історик Д.Армстронг, порівнюючи різні колабораціонізми у Східній Європі [149].

Змінювалася ситуація. Ні перемога Райху, ні перемога СРСР не залишали ніяких надій. Поразки німців на фронтах активізували діяльність польських організацій, які прагнули утверджувати в Галичині втрачені у 1939–1941 рр. позиції польської держави.

Без урахування цих обставин не можна говорити, як про етнічну позицію українців взагалі, так і про ставлення різних організацій до євреїв зокрема.

Спільним для всіх українських та польських організацій було те, що до 1939–1942 рр. жодна з них (як до речі і єврейські, крім групи сіоністів – прибічників В.Жаботинського) не бачила у діях німців загрози євреям як етносу. Не бачили цієї загрози і більшість єврейських організацій Англії, Америки, Східної Європи.

Можна вважати ілюстрацією до сказаного факт, описаний жовківчанином І.Цюрюпайловичем: “Одного разу приїхав до Жовкви поїзд з жидами. Вагони були не зачинені, і у них шахісти грали у шахи. Це були бельгійські жиди, яким німці казали, що везуть їх на прип’ятські болота, на плянтаційні роботи. Місцевих жидів, які працювали на станції, дуже здивувало, що ті їдуть на смерть до Бельзця у відкритих вагонах, ще й завзято грають у шахи. Коли жиди зрозуміли, куди і по що вони їдуть, то за містом, де потяг їхав повільніше, почали вискакувати з вагонів і ховатися у збіжжі. Нім-

ці почали по них стріляти зі скорострілів і автоматів. Багатьом удалося втекти" [150]. Було це влітку 1942 р.

У Галичині досить швидко зорієнтувались у справжніх намірах німців щодо євреїв, хоч перші спроби організації якоїсь допомоги були пов'язані не так з корінними євреями, як з євреями-біженцями. У вересні 1941 р. її спробувала налагодити традиційна українська організація Крайовий допомоговий комітет на чолі з адвокатом Костем Паньківським. Надавалася допомога біженцям, у тому числі і євреям – осиротілим дітям. Оскільки біженців-євреїв з корінної Польщі було набагато більше, почали шукати контактів з поляками, та й євреї тягнулися до польських організацій [151].

Спробою координації допомоги євреям було об'єднання зусиль українського та польського допомогових комітетів. Так, у серпні 1941 р. за ініціативою Українського крайового допомогового комітету у Львові була створена українсько-польсько-єврейська Рада для допомоги полоненим, ув'язненим. У листопаді 1941 р. Рада вислала до німецької влади меморандум про можливі негативні наслідки запровадження гетто у Львові, виникнення епідемії в місті і в краї у зв'язку зі скупченням великої кількості людей на незначній території. Це був єдиний спільний виступ організацій українців, євреїв і поляків, який викликав лише репресії німців [152].

Після ліквідації Українського крайового комітету у березні 1942 р. та посилення репресивних заходів з боку німецької адміністрації реальна допомога євреям здійснювалася підпільними організаціями українців та поляків, які діяли самостійно.

Найбільш організованою, впливовою була у Галичині організація українських націоналістів-бандерівців.

На основі неопублікованих та опублікованих документів, праць, статей, виступів керівників позиції проводу ОУН(б) ставлення до євреїв її рядових членів будуть розглянуті у п'ятому розділі.

Позицію ОУН як політичної організації щодо євреїв не можна розглядати незалежно від європейського соціально-політичного контексту, особливо центральних і східних теренів, наявності поширених ідеологічних тез про єврейське походження марксизму, провідну роль єврейства у реалізації цієї доктрини у СРСР, "загрози" євреїв для цілого світу.

Загальна європейська міжнаціональна ворожнеча, ненависть, котра супроводжувала пошуки багатьма народами економічної,

соціальної, адміністративної незалежності, мала у Східній Галичині свою специфіку. Міське населення в Галичині, тобто найбільш освічене, дієздатне, складалося у переважній більшості з євреїв і поляків. Українці, в їх числі і члени ОУН(б), мали вкрай обмежені можливості набути політичну, соціальну, фахову культуру. За десятиріччя своєї діяльності ОУН пережила фізичне винищення проводу (вбивство Коновальця, страти за вироками польських судів), наслідки морального ідеологічного розкладу. Питання про єврейство як спільноту виникло в ОУН лише у передчасі війни. Збереглися фрагменти документів, які свідчать, що якоїсь чіткої позиції щодо євреїв саме у Галичині ОУН(б) не мала. (Докладніше у п'ятому розділі).

У 1943-44 рр. посилюється німецький терор і масова пропаганда проти націоналістів як з боку німців, так і з боку радянських структур.

Типовими звинуваченнями німецької пропаганди були: "Кремлівські жиди стоять у зв'язку з ОУН, яка нібито воює проти більшовизму; в проводі ОУН сидять агенти Москви, що отримують і використовують накази кровожадного Сталіна і його жидівських опричників". Місцеве населення застерігали, що "жидо-більшовизм... пробує відсунути свою загибель саме з їхньою допомогою" [153].

Радянська пропаганда, яка набирала силу, виставляла боротьбу ОУН за "самостійну соборну Україну" як пронімецьку, фашистську діяльність. "Бандера прибув на Україну в німецькій тачанці" [154].

За роки війни українське націоналістичне підпілля не видало жодного прямого політичного документа, заяви, які засуджували б винищення євреїв як етносу. Але ж ні радянське підпілля, ні окремі партизанські загони не видали жодних заяв із засудженням єврейських погромів, знищення євреїв. Перший офіційний осуд з боку польських організацій належить до 1943 р.

До речі, немає серед документів ОУН і прямих вказівок щодо захисту українців від вивезення до Німеччини, крім закликів не їхати до Райху, не співробітничати з німцями.

Чи свідчить це, що провідники місцевих загонів ОУН, пізніше боївок УПА, не прагнули організувати допомогу євреям, яких масово нищили?

За реальних обставин німецької окупації в антиєврейських акціях вирішальну роль відігравали не політичні постанови проводу,

а дії, так би мовити, "польових командирів" – керівників місцевих підрозділів ОУН. Особливо це стосується Галичини, де на їхню поведінку впливала пам'ять про євреїв-вояків Української Галицької Армії, реальні факти минулого плідного сусідства, жахливі картини насильства над колишніми співучнями, або навіть незнайомими, безборонними жінками, дітьми через те, що вони були євреї.

Це не виключає, що серед членів ОУН, вояків УПА, як і у будь-яких воєнізованих формуваннях, були й антисемітськи налаштовані садисти, некрофіли, ґвалтівники і просто бездумні дезорієнтовані люди. Можливо, один такий здезорієнтований, хворий душею, каявся Митрополиту Шептицькому на сповіді, що за одну ніч вбив 75 чоловік [155].

Діяльність ОУН була глибоко законспірованою, і багато вказівок і розпоряджень передавалося усно. Потрібно враховувати і те, що в повоєнні роки, коли підпілля інших народів, зокрема поляків, почало упорядковувати, публікувати матеріали про свою діяльність – ОУН, УПА продовжували підпільну боротьбу проти більшовиків і навіть в еміграції не розкривали багато фактів.

Що ж ми все-таки знаємо? Розрізнені факти.

У липні – першій половині серпня 1941 р. у Львові Українська міліція, яку очолював член проводу ОУН І.Равлик, виступила в обороні місцевих євреїв та поляків. Іван Равлик ще у квітні 1941 р. увійшов до складу "спеціальної сімки" розвідки ОУН, добре знав ситуацію у Галичині [156].

Івана Равлика разом з родиною розстріляли німці, міліцію розпустили.

Про дії української міліції свідчать спогади Б.Казанівського, М.Петрашека, В.Макаріва. За кілька днів були організовані охорона, а згодом і переховування євреїв – колишніх старшин з Української Галицької Армії. Перепроваджено у підпільні схованки єврейських лікарів, фахівців. Про одного з них, стоматолога Я.Наса, який відмовився рятуватися, бо вважав за необхідне бути зі своїм народом, згадує Я.Дашкевич [157].

У вересні–серпні 1941 р. почалася розбудова мережі ОУН в українській поліції. Цим займався Іван Климів (псевдо Легенда). Серед інших завдань: організація допомоги євреям і недопущення участі поліцаїв у протиєврейських акціях. Б.Казанівський згадував: "Одного разу я був у товаристві заступника комісара другого комі-

саріату поліції хорунжого А.М., ми обговорювали діяльність сітки ОУН серед української поліції. А.М. поставив питання Климіву, що робити, щоб німці не використовували української поліції до протижидівських акцій.

– Українська поліція, – почав Климів, – мусить найменше виявляти себе в таких акціях. Ми не маємо жодного інтересу в тому, щоб нищити жидів, бо після жидів прийде на чергу українське населення. Ми заопікувалися кількома жидами старшинами з УГА, лікарями й іншими фахівцями, які хотіли ділити долю з нашим рухом у підпіллі, але їх небагато.

Даю доручення, що у протижидівській акції не сміє взяти участь ні один член ОУН. В цій справі вкоротці отримаєте інструкцію на письмі" [158].

Провідники ОУН у Львові збиралися вийти на контакт з комендантом допомогової поліції майором Пітулаєм, який мав зв'язок з польським підпіллям.

Про технічну групу інформації і пропаганди, до якої залучили кількох євреїв, які обслуговували друкарню в бункері, друкували підпільну літературу, свідчать спогади кількох осіб: Б.Казанівського, М.Петрашека, В.Макаріва.

Збереглася пам'ять про організацію, що надавала євреям фальшиві документи. Це була цілком легальна гуртівня для торгівлі будівельними матеріалами – "Галіціан Ферра". Розташовувалася вона на розі вулиць Вірменської і Гродзінських у Львові. Її власниками були члени ОУН А.Маланяк, В.Величко, Я.Бернардин. Останній мав зв'язки з міською управою. До гуртівні приходили люди, називали пароль, віддавали фотографії для оформлення документів. Часто фотографії приносив адвокат Візінгер, якого вважали євреєм, хоч мав "арійські" документи [159].

Про виготовлення ОУН документів для євреїв свідчать і донесення німецької служби безпеки СД: "Сьогодні точно встановлено, що рух Бандери забезпечує фальшивими паспортами не тільки своїх членів, а й також євреїв" [160].

Через торговий та комунальний відділи міської управи у Львові, їхніх працівників В.Богачевського, О.Терлецького і Я.Бернардина налагодили збір коштів для організації допомоги євреям. Збирали гроші, цінності, щоб допомогти єврейський громаді сплатити контрибуцію 20 млн. рублів у кінці липня 1941 р. [161].

У допомозі брали участь і члени українських кооперативних організацій, відновлених у липні 1941 р., які або очолювалися представниками ОУН, або контролювалися ними.

Через члена ОУН (псевдо Федько) за вказівками І.Климіва була організована допомогова група для євреїв-музикантів, художників, освітлювачів, акторів в Оперному театрі. Їй допомагав директор театру Володимир Блавацький. Активними членами були художник Василь Федоришин, професор музики Ю.Криж, працівник літературно-мистецького журналу "Наші дні" Ю.Косач [162].

Одним з перехованих (під прізвищем Грузденко) був художник зі Східної України, Семен Грузберг [163].

Викладач школи української поліції у Львові (псевдо Олек) отримував гроші і вказівки про потрібні документи від В.Лобая – кур'єра проводу ОУН. З фальшивими документами він легально їздив до Берліну, Відня. В.Макарів передав Олеку від Лобая бланки з написом "Німецький інститут для іноземців при Берлінському університеті", з вказівкою "то для жидів, яких потрібно вивезти до Румунії". Прізвище В.Лобая В.Макарів дізнався вже після його арешту пізньої осени 1942 р. [164]. Факт діяльності В.Лобая як кур'єра ОУН, його арешт підтверджується донесенням начальника німецької поліції Львова [165].

Звичайно, факти зі спогадів окремих осіб потребують перевірки. Ніякими документами безпосередньо їх не можна підтвердити, бо скоріше всього документів не було. Опосередковано реальність цих фактів засвідчують німецькі донесення.

Збереглися судові справи німецького суду для місцевого населення, де оскаржені звинувачують українських поліцаїв у тому, що вони знали про переховування євреїв і не арештовували, не доносили про них (детальніше у наступному розділі).

22 травня 1942 р. начальник поліції безпеки і СД доносив у Берлін: "Фінансування руху Бандери йде у великій мірі з Галичини. Встановлено, що серед тих, хто вносить кошти, є і євреї, часто їх змушують давати гроші" [166].

У вересні–листопаді 1942 р. німці завдали страшного удару по ОУН. В Галичині почалися арешти. Були заарештовані І.Климів, В.Лобай, багато інших [167].

Про зв'язки Греко-Католицької церкви й ОУН опосередковано може свідчити й факт арешту монаха-студита Йозефа Петерса,

німця за походженням. Він був заарештований 11 грудня 1942 р. Як писалося у німецькому донесенні, Петерс "здійснював ворожу діяльність разом з українськими колами і не доносив згідно зі своїм обов'язком про існування антинімецької організації (група Бандери)". Після арешту Петерса в резиденції Св.Юра в монастирях були проведені повальні обшуки. Шукали схованки євреїв [167а].

Є факти, які свідчать, що організована допомога євреям не припинялася у 1942-43 рр., коли посилюються репресії окупантів проти українців та поляків.

З кінця 1942 р. у Львові на розі вулиць Сикстутської (нині Дорошенка) і Костюшка почав працювати фотосалон, який став центром передачі харчів, документів у гетто, підготовки місць для переховування навіть за межами Львова. Салон належав сину відомого вченого і поета академіка В.Щурата – Степану. Разом з правником Д.Фіголем, фотографом Я.Савкою вони отримали дозвіл від німецької адміністрації на відкриття салону. Там бувало багато людей. У темних кімнатах працювали два євреї. Салон часто відвідували гестапівці, деяких з них легко було підкупити [168]. Співвласники салону мали родини і дотримувалися суворої конспірації. Після війни були репресовані.

М.Петрашек згадував, що у Львові у торговому відділі міської управи фактично всі роки окупації були люди (пам'ятає Михайла Греська), через яких для євреїв робилися "арійські" документи. (Сам М.Гресько розповідав про це М.Феллеру ще тоді, коли про таке було небезпечно говорити). Були спеціальні провідники, які виводили євреїв з міста й передавали іншим, котрі відпроваджували їх далі в Румунію. У Львові був такий пункт передачі в будиночку на околиці парку Погулянка. Про існування таких провідників згадують В.Гураль із Сокаля, Е.Барнич зі Львова.

У Дрогобичі пам'ятають про службовця торгового відділу Тадея Войтка, який був одним з провідників з міста євреїв з фальшивими документами.

Такі факти частково підтверджують і спогади відомого члена ОУН З.Книша про так звану "суху границю" між Сяном і Бугом, якою опікувалися члени ОУН: Василь Мазер у Сокалі, Ю.Кармазин у Куті. Сам він опікувався ділянкою, де сходилися три кордони – український, мадярський, словацький [169].

У Перемишлянах завдяки членам ОУН врятувалися багато євреїв. Називають різні цифри від 35 до 1500. Організатором переховування можна вважати Володимира Заплатинського, до зими 1942 р. легального працівника Арбайтсамту (згодом на нелегальному становищі). Активну допомогу подавали Ткачук (ім'я не вдалося встановити), заступник німецького коменданта Субара, селяни Іван Чабан, Роман Галюн й інші ще невідомі нині. Серед євреїв, котрі пережили війну, про це свідчать Клемен Голлер (живе у Німеччині), Іда Карчак з братом Рубіном (живуть у США), Фаїна Ляхер (згодом сестра Марія, була заступницею настоятельки Святопокровського жіночого монастиря студійського уставу у Перемишлянах), Леопольд Козловський (живе у Польщі) [170].

Існують, на жаль, малозадокументовані факти допомоги євреям з боку Української Повстанської Армії.

Ця допомога, як і наявність євреїв у підрозділах УПА, була глибоко законспірована з огляду на страх перед радянськими партизанами, гестапо, німецькою поліцією, перед власними зрадниками, боївками польських Армії Крайової та Армії Людової.

В 1953 р. автор першої книжки про УПА П.Мірчук писав: "Окрему сторінку історії УПА становить велика та жертвенна праця для українського народу в рядах УПА жидівських лікарів. І вони самі, і командування УПА вважали їх рівноправними громадянами України. Так, наприклад, лікарі-жиди, як доктор Максимович (др. Кляйн) і др. Кум (обидва зі Стрия) відомі своїми псевдами і, головне, своєю жертвенною працею не тільки в старшинській школі, але майже всім старшинам УПА – Захід. З приходом більшовиків всім їм дано вільну руку для повороту до легального життя, з чого частина їх скористала (і тому заскоро ще писати докладніше про цю сторінку), та багато лікарів-жидів залишилася-таки в УПА і в підбільшовицькій дійсності" [171].

Не так давно оприлюднено спогади співробітниці Міністерства закордонних справ Ізраїлю Стелли Кренцбах "Живу ще завдяки УПА", опубліковані після війни в Ізраїлі, а в Україні лише у 1993 р. [172].

Вона народилася в Болехові, в родині рабина, який "жив у приязних відносинах з місцевим греко-католицьким деканом", з дитинства приятелювала з донькою пароха Олею, вчилася в українській гімназії, потім у Львівському університеті. В червні 1939 р.

одержала диплом. 28 вересня мала відплисти до батьків, які виїхали раніше до Палестини.

Пережила Стелла перших совєтів, врятувалася від арешту, переховувалась в Олі, яка перебралася до Львова. Коли прийшли німці, жила за фальшивими "арійськими" документами, працювала кравчинею. 7 листопада 1943 р. через Олю, яка була зв'язана з ОУН, вступає до УПА. До липня 1944 р. підрозділ базувався у лісах Львівщини. Стелла закінчила шестимісячний санітарний курс, "який провадили двоє лікарів-жидів і один українець. У нашій бригаді нарахувала я тоді 12 жидів, з цього 8 лікарів". Стелла залишилася в рядах УПА і після приходу Червоної армії в містечку Рожнятові потрапила у камеру смертників. Її визволили повстанці з УПА. 1 жовтня 1946 р., пройшовши з тяжкими боями і пригодами Карпати, разом з іншими вояками опинилась вона в англійській зоні Австрії. Потім дісталася до Ізраїлю.

З "Літопису УПА" бачимо, що майже в кожному підрозділі були один-два єврейські лікарі, фельдшери, фармацевти [173]. Німці, боївки поляків жорстоко розправлялися з євреями, яких виявляли в УПА, як і з українцями.

У Львові ще з осені 1941 р., коли лише починалося переселення у гетто, організували вивезення з міста у Великі Мости і Сокаль великої групи студентів-медиків, лікарів-євреїв. (У Великих Мостах була легальна українська старшинська школа, закрита у 1942 р.)

У 1942 р. євреїв-лікарів викуповували, викрадали з гетто. Про це згадують Г.Білецька, В.Биковська, родичі яких вчилися або працювали разом з євреями до війни. Про те, що в УПА переховувалися або й воювали не лише єврейські медики, свідчать спогади С.Стефанюк.

Старенький фармацевт І.М. (прізвища просив не називати) з Івано-Франківська молодим хлопцем працював в аптеці. Через нього господар передавав для "хлопців" ліки. Як же здивувався і перелякався, коли весною 1943 р. на умовлене місце прийшла молода пара: "гарно вдягнена панна з кавалером". То були його колишня сусідка єврейка, "красна як рожа" білява Мірка й однокласник єврей Едвард. Восени 1942 р. всіх євреїв переселили до гетто. З того часу нічого не знав про них. І раптом така зустріч. Приходили ще двічі. По війні чув, що Мірка вийшла заміж за поляка зі Станіс-

лавова Марека, сина лікаря, й перебралась до Америки, а Едвард, казали, опинився в Ізраїлі.

З половини 1943 р. УПА починає фактично контролювати українську поліцію, залізничну та лісову охорону, членів комісії по здачі "контингентів". Це полегшило безпечне виведення євреїв до Угорщини, Румунії, переховування у селах, особливо у Карпатах. В районі Чорного лісу УПА починає контролювати й провідників євреїв, розправляючись з тими з них, хто звинувачувався в пограбуванні, видачі євреїв. Про це згадували коломийчанка Ольга М., івано-франківець І.М., називали навіть якогось Івана Білевича, якого стратила служба безпеки УПА, бо він видав євреїв, яких переводив. По селах пішов поголос, що "хлопці" страчують усіх, хто "нажидився" (нажився на євреях. – *Ж.К.)*.

Мозаїка фактів про допомогу євреям політичними і воєнними організаціями українців не дозволяє ще відтворити повну картину. Однак можна дійти висновку, що в багатьох випадках до місцевих євреїв ставились як до співгромадян, доля яких викликала глибоке співчуття, що наприкінці 1941 – у червні 1942 рр. було розпочато створення мережі для організації допомоги євреям.

Була допомога євреям і з боку польських організацій. На їхню діяльність впливало ще й те, що євреї проживали переважно у містах і містечках, де кількість поляків суттєво переважала над українцями. Міські євреї традиційно мали більші зв'язки з поляками як представниками державного народу. Багато євреїв були членами польських партій. В 1939-41 рр. ці зв'язки послабли, але не зникли.

На Галичину меншою мірою поширювався вплив крайніх правих профашистських польських організацій. У спогадах поляків-галичан майже не фіксується схвалення дій нацистів, які вирішують "єврейське питання" на користь полякам, що подекуди мало місце у корінній Польщі.

Представники народно та демократичної партій, які очолювали Делегатуру (орган польського уряду в еміграції на території Польщі) засуджували знищення євреїв. При штабі створених Делегатурою загонів Армії Крайової діяв єврейський сектор під керівництвом Т.Вогінського, який допомагав євреям у переховуванні, але ця допомога була організована переважно у корінній Польщі.

Не можна забувати про антисемітські настрої в Армії Крайовій, зокрема, на територіях, приєднаних до СРСР у 1939 р. Тут євреїв

трактували як прорадянські елементи, що ускладнювало надання їм організованої допомоги.

Йозеф Д. із Сокалю розповідав, що вояки Армії Крайової, серед яких він провів майже півтора роки, ненавиділи як євреїв, так і українців. Українців, як висловився, "було за що", а євреїв не терпіли, бо були переконані, що ті розіп'яли Христа. Трималися народовського довоєнного гасла: "Жидам, циганам, дияволам не місце у Польщі". Особливо злими були молоді хлопці. Донині пам'ятає співанку, популярну серед них:

Ach Polsko kochana,
Masz ludu miliony
Jeszcze Žydami
Kraj twój zapelniony.
Powstań orle bialy
bij Žydow szponami.
Žeby nie byly
naszymi panami.

(О, Польща кохана,
маєш людей мільйони
ще й євреями
твій край заповнений.
Повстань Орле білий.
Бий євреїв ломаками,
щоб не були
нашими панами).

Той же пан Йозеф розповідав про страх, нехіть до комуністів як радянських, так і польських. Але не усі ненавиділи. Діяли за ситуацією, криючись один від одного. Восени 1943 р. на його, п'ятнадцятирічного підлітка, очах командир Сірий відпустив заарештованих двох українських дівчат, одна з яких дуже виглядала на єврейку, які казали, що тікали на захід від більшовиків. Йому ж командир наказав мовчати [174].

Польські комуністи й ліві соціалісти створили підпільну організацію "Армія Людова". Вона також прагнула допомагати єврейському населенню. Але її підрозділи почали діяти в 1943 – на початку 1944 рр., коли більшість євреїв вже була винищена.

Найбільш реальну допомогу євреям подавала створена 4 грудня 1942 р. "Жегота". Офіційно її затвердила Делегатура на основі вже діючого комітету допомоги євреям. Цей комітет був створений влітку 1942 р. з ініціативи двох польок – Ванди Краєвської-Філіповічевої та Софії Коссак-Штуцької. Остання походила з Волині. Вона добре знала умови життя і українців, і євреїв, і поляків у Західній Україні.

"Жегота" існувала в Польщі до січня 1945 року. До її складу у 1942 р. увійшли представники демократичних партій, група католицьких організацій, Фонд відродження Польщі, Бунд, шість сіоністських організацій, які утворили єврейський народний комітет. Офіційна назва організації – Рада допомоги євреям. Її центральний комітет очолювали Й.Грабельний, з 1944 р. Р.Яблоньський. Членами були Ф.Арчинський, В.Хомсова, С.Добровольський, Л.Вайнер, П.Гаєвський, Є.Гіжова, М.Гохберг-Маріанська, Є.Матус, П.Одродзінські, А.Островський, Т.Рек, І.Сендирова, С.Сендляк, Т.Северин, В.Войцік [175].

"Жегота" була єдиною організацією, що рятувала євреїв в Європі, котра підтримувалась урядом в еміграції, мала свою програму, розгалужену організаційну мережу.

В основному її діяльність була зосереджена на території корінної Польщі, особливо у Варшаві, де було врятовано 12 тис. євреїв. Відділи "Жеготи" були і у генерал-губернаторстві, найбільший – у Кракові. На Галичині – у Львові.

Використовувались різні форми допомоги євреям: переховування, збір для них грошей, одягу, харчів, виготовлення фальшивих документів, організація розміщення євреїв, яким вдалося втекти з гетто і таборів. Налагоджували й контакти з євреями, які перебували в гетто, таборах, передавали ліки, їжу, організовували виведення дітей, жінок.

"Жегота" вела усну й друковану пропаганду. Її представники агітували серед молоді, прихожан костьолів, випускали листівки. Члени відділів "Жеготи" виявляли факти злочинності місцевого населення проти євреїв, іноді самостійно боролися з ними, збирали відомості про винищення євреїв.

Представники "Жеготи" були при штабі Армії Крайової і брали участь у передачі інформації про "єврейські акції" гітлерівців до Лондонського уряду.

У Галичині представники польських організацій в основному виходили на контакт з євреями гетто, які організовували опір фашистам. Ініціаторами таких контактів були євреї, колишні члени Польської партії соціалістичної, серед них члени польської студентської організації "Жицє" А.Ерліх, А.Вакст, А.Горвиц. Навесні 1942 р. вони поширювали підпільну літературу, радіоновини з Лондону, Москви. Восени 1942 р. у Львівському гетто вже з'явились видання Армії Крайової [176].

Львівське відділення "Жеготи" очолювала Владислава Хомсова (1881-1966), "відома активістка польських демократичних організацій у Львові". Вже з перших днів фашистської окупації вона допомагала знайомим євреям. З власної ініціативи, ще у дні сумних подій збирання грошей для виплати євреями контрибуції у серпні 1941 року почала збирати гроші, коштовності у фонд допомоги євреям.

До складу Ради "Жеготи" входили представники польського підпілля А.Островський, В.Філіпковський, Я.Рисінка, сестри Ортолянські, З.Арцишевський. Члени Ради через вірних людей організували для євреїв фальшиві документи, допомагали переправляти їх в інші міста Галичини й корінної Польщі, знаходили для єврейських дітей родини, місця у костелах, монастирях.

Пані Ядвіга Павлік, Ванда Биковська пам'ятають, як під час Служби Божої в костелі добре знайомі між собою люди пошепки передавали один одному, у який день, куди принести харчі, одяг, гроші для євреїв. Місцями згромадження принесеного були Катедра, костьоли Св.Ельжбети, Св.Вінцента. Приносили, хто що міг. Часто більшість не знала куди, як і кому потрапить принесене [177].

Не відомо, чи прагнення єврейських підпільників використати можливості допомоги різних організацій, чи добре організована робота німецької таємної поліції, чи сліпий випадок призвів до провалу задуманої операції вже в самому її початку [178].

Наприкінці 1942 р. у Бродівському гетто колишній офіцер Війська польського Самуель Вайлер організовує групу молоді. Бродівські підпільники намагалися зв'язатися через активіста Армії Крайової Тадея Жака з польським підпіллям.

Але організувати спільний бойовий виступ не пощастило. Навесні 1943 р. були встановлені контакти з організацією львівської "Жеготи" й підпіллям львівського гетто. Для єврейських втікачів з

гетто – молодих, боєздатних чоловіків у Бродах, Львові готували перевалочні бази, схованки в лісах під Бродами. Але вирватися пощастило лише небагатьом, які провели у квітні 1943 р. ряд вдалих виступів проти німців. Представники Армії Крайової не забезпечили потрібної організації, а активісти "Жеготи" не мали можливості зібрати значні суми грошей для купівлі зброї і переправляння її до Бродівського гетто [179].

Під час переходу в'язнів Янівського табору і Львівського гетто з одного місця роботи на інше представники польського підпілля переправили до табору і гетто трохи зброї, грошей. Але це лише ускладнило загальну ситуацію. Почастішали акти індивідуального терору з боку доведених до відчаю людей. Німці посилили репресії.

У квітні–травні 1943 р. було знищено тисячі в'язнів у Янівському таборі, мешканців гетто. Члени "Жеготи" врятували окремих людей. Так, пощастило вивести з табору й за фальшивими документами переправити у Краків М.Боруховича [180].

Втікачі потребували допомоги, воювати могли лише молоді чоловіки. Поодинці, іноді групами, вони приєднувались, за згодою командування, до партизанських загонів, підпільних боївок, переважно польських.

Професор Я.Хонігсман, посилаючись на фонд 203 Центрального Архіву у Варшаві, книжку Єжи Венгерського "У Львівській Армії Крайовій" описав факти участі єврейських втікачів з Янівського табору, Жовківського гетто у партизанському загоні "Стжала".

Загін діяв на Перемишлянщині. Базою було польське село Ганачівка. Восени 1943 р. загін прийняв євреїв Т.Шуля, В.Блюменталя, А.Польдека, Л.Кляймана, котрі походили переважно з навколишніх місцевостей. Під впливом радянських партизан-розвідників, які залишились відомими під псевдонімами Васька, Федір, Геннадій, загін активізував дії. Реакція німців була невідворотною. Вже в лютому 1944 р. загін був майже знищений польовою поліцією, жандармерією, постраждало й місцеве населення. Не лише у селі Ганачівка, а й у сусідньому Станимир були проведені численні облави, розстріляні заручники.

У складі 40 групи Армії Крайової, яка базувалася в околицях Львова, діяла окрема єврейська група. Її очолював Фрідріх Штауб

(псевдо Млот), народжений у Перемишлянах, один з небагатьох, які врятувалися з розбитого загону "Стжала".

У квітні 1944 р. група єврейських партизан нараховувала понад 100 осіб. Про долю групи відомо лише те, що наприкінці квітня 1944 р. більшість бійців полягла у нерівному бою з німецькими карателями [181].

Польське підпілля поширювало усну, меншою мірою друковану інформацію про масове знищення євреїв у таборах смерті Белзець, Треблінка, про повстання у Варшавському гетто.

Не відомо, якими каналами дійшла і поширювалася листівка-звернення останніх бійців Варшавського гетто: "Беріться за зброю! Здобувайте її будь-якими засобами! Знищуйте зрадників у власних рядах... Порятунок тільки в ваших руках... Ваші зусилля треба з'єднать із зусиллями всіх борців проти фашизму... Проривайтесь на з'єднання з радянськими партизанами. Ідіть лісами на схід, і ви зустрінете друзів, які навчать вас, як помститися фашизму за все горе, яке він приніс на цю землю. Тільки зі зброєю в руках, знищуючи фашистів, ви зможете стати вільними людьми" [182].

Різні джерела: німецькі донесення, опубліковані й усні спогади учасників подій дають підставу вважати, що в 1942-43 рр. у Галичині спостерігалися як поодинокі, так і групові втечі євреїв з таборів, гетто. Вижити, знайти підтримку харчами, одягом, зброєю вони могли у польських, українських загонах опору. З 1943 р. – й у радянських партизанських загонах. У цих випадках справа ускладнювалась тим, що командири й члени цих загонів перебували під сильним впливом сталінської пропаганди й вбачали у євреях, як і у всіх, хто воював у лісах Галичини, націоналістів і зрадників Батьківщини, а то й агентів гестапо. Євреїв детально перевіряли, змушували здобувати зброю, часто необстріляних кидали у бій.

В цей час становище євреїв, які залишалися живими, ускладнювала жорстока боротьба чотирьох сил: німецької, польської, радянської, української. Боївки армій Крайової та Людової вбивали євреїв, які були в УПА. Вояки УПА вбивали тих, що були з поляками. Німці за те, що були євреями, а до того ж з "бандитами".

Не пощастило організувати допомогу розрізненим групам, котрі вчинили відчайдушний збройний опір під час червневої акції 1943 р. у Львівському гетто.

Чи не типову ситуацію ілюструє судова справа Розалії Сурми, римо-католички, матері двох дітей, неписьменної. У селі Верхоли Кам'янка-Струмилівського повіту вона переховувала євреїв. 22 жовтня 1943 р. "бандити" (так за німецькою термінологією називалися всі, хто чинив опір владі) вбили місцевого лісничого. Тепер важко встановити, люди з якої організації були: УПА, Армії Крайової, Армії Людової, радянських партизан. Наслідки – облава. З дому Розалії до лісу тікають троє. Одного вбили. Місцевий війт пізнав єврея з сусіднього села. Стратили всю родину Сурми [183].

В селі Козова на Тернопільщині у вересні 1944 р. вночі "хлопці з лісу" (так називали УПА) напали на німецький підрозділ. У відповідь німці перетрясли все село. У трьох хатах: двох польських і одній українській – знайшли євреїв. Розстріляли господарів з сім'ями і євреїв [184].

Не буде перебільшенням вважати, що у Галичині більшість євреїв рятували звичайні люди, які часто не належали до жодної організації. Були серед них і українці, і поляки, яких пов'язували з євреями десятиліття не завжди безпроблемного спільного проживання на одній землі.

3.3. Позиції церкви і костьолу. Велич Митрополита Андрея Шептицького

Оберегом людської душі, моральною опорою були для галичан релігія, церква, костьол.

Звичайно, костьоли і церкви не могли і не були цілковито поза політикою. Між різними конфесіями були і догматичні відмінності. Але спільним знаменником можна вважати прищеплення віруючим норм і правил життя, поведінки, плекання образу Божого в людині. Етнічна та соціальна політика радянської і німецької влад різко, брутально порушила традиційний вплив релігії, похитнула гармонію між людиною і Богом, державою і людиною, етнічними спільнотами, навіть між близькими, рідними людьми. Атеїстично-комуністична, расистська пропаганди були хоч і порізному, але спрямовані на нищення церкви або принаймні підпорядкування її державі. Насаджувалися голий прагматизм, фанатизм, раціоналізм.

Яку ж роль відіграла релігія у житті галичан у найтяжчі роки, коли життя, дане Богом, перестало бути цінністю, а вбивство стало звичним, буденним явищем?

Разом з євреями гітлерівці знищували і їхню релігію, синагоги, рабинів.

Християнські церкви так відкрито і брутально не нищилися.

У Галичині церква і костьол, більшість пастирів виступили в обороні євреїв. Форми цієї оборони були різні.

Потрібно враховувати, що Галичина не була якимось островом. Галицькі християнські церкви були підпорядковані Ватикану, який не мав чітко визначеної позиції щодо євреїв.

У 1937 р. Папа Пій XI видав енцикліку "З великою тривогою", де заперечив тези про "расу", "чистоту крові" як несумісні з християнською вірою. На основі духовної єдності католиків з патріархом Авраамом у 1938 р. була засуджена участь католиків у антисемітських рухах.

Папа Пій XII, який був обраний на престол у 1939 р., обмежився обережними висловлюваннями симпатій до жертв несправедливості, закликав до більш гуманного ведення війни. Ватикан, з огля-

ду на те, що католики воювали проти католиків, зайняв позицію нейтралітету. Починаючи з 1942 р., Папська канцелярія регулярно отримувала інформацію про нищення євреїв (серед них були й євреї-католики. – *Ж.К.).* В січні 1943 р. президент польського уряду в еміграції Владислав Радкевич закликав Папу засудити нацистські насильства в Польщі взагалі, а зокрема, подати допомогу євреям. Папа Пій XII не виступив, не порушив мовчанки. У Ватикані були переконані, що поразка Німеччини призведе до швидкого поширення комунізму в Європі. А російський більшовизм вважався страшнішим, ніж фашизм.

Та в окупованих німцями районах на повну потужність вже працювала машина нищення як євреїв – тотально, так і християн – вибірково.

Незалежні від Риму католицькі церкви Австрії, Чехії, Фінляндії, Італії і Польщі також не виступили відкрито, офіційно проти нацизму, як людиновбивства.

Папські нунції в Угорщині, Словаччині, Румунії від свого імені загрожували місцевим німецьким властям засудженням Папи. Католицькі монастирі, окремі священнослужителі на власну руку буквально щодня вирішували, як діяти.

У Східній Галичині переховували євреїв у монастирях сестер Шариток. У Львівській Катедрі знаходили притулок окремі жінки, іноді діти. Католицькі святі отці, бувало, й хрестили євреїв, організовували місця для переховування у своїх прихожан. Особливо підкреслювали богоугодність хрещення, навернення єврейських дітей [185].

Провід Греко-Католицької церкви здавна активно формував у священиків толерантне ставлення до представників інших конфесій, успішно протидіяв різним проявам зла, в тому числі й у вигляді міжетнічних конфронтацій.

За часів Польщі не один греко-католицький парох терпів сам або разом з родиною від знущань місцевої влади, поліції. Після приходу більшовиків нагромаджені роками етнічні образи, особисті порахунки до поляків рвалися назовні. Пересічні українці спочатку зловтішно раділи, коли совєти арештовували польських урядовців, поліцаїв: "Нарешті, відплата за наші поневіряння". Гаряча молодь готова була мститися. А священики в церквах закликали до спокою. У містечку Перемишляни отець Еміліан Ковч усім своїм авто-

ритетом стримував вірних, щоб не допустити "нехристиянських і негідних вчинків шануючого себе народу". Мало того, він організував допомогу осиротілим польським дітям та їх збіднілим матерям, які просто боялися вийти за поріг хати, сподіваючись помсти українців за вчинки своїх чоловіків.

Радикально настроєні молоді хлопці, часто члени ОУН, приходили до нього протестувати, бо ще відраховували польські нагаї на своїх плечах. Але отець Ковч стояв на своєму, переконуючи не лише їх, а й своїх власних бунтівних дітей: "Зрозумійте, що інакше боротьба у війні, а що інакше – помста на безборонних дітях чи збіднілих матерях".

З приходом німців у Галичину повернулася частина виселених совєтами поляків, арештованих польських поліцаїв. У Перемишлянах до о. Ковча прийшла польська делегація, щоб передати на його руки подяку українцям за шляхетність і людяність під час їхньої відсутності, "яка повинна бути зразком для інших, в тому числі і для самих поляків" [186].

Навіть у страшному 1943 р., коли розгорялося польсько-українське протистояння, фактично війна, в умовах діючої німецької окупації і очікуваної радянської "митрополит Шептицький, – як записано в німецькому донесенні, – зв'язувався з польськими єпископами. Було домовлено, що в одну з неділь з усіх церковних кафедр галицьким віруючим будуть зачитані листи, які закликали українців і поляків до спокою. Листи Шептицького були прочитані у церквах, а польські єпископи своєї обіцянки не дотримали і не видали ніякого звернення" [187].

Глава Греко-Католицької церкви Митрополит Андрей Шептицький все своє життя приніс на олтар служінню Богові, просвітництву дорогого йому народу, його добробутові. Шептицький був взірцем толерантного ставлення до інших конфесій, знання мов, звичаїв, історії народів Галичини. Митрополит знав іврит і їдиш, підтримував приязні стосунки з релігійним єврейським проводом.

Не лише парохи, а й багато звичайних вірних знали, що Шептицький до свят посилав привітання вірним усіх конфесій, євреям – на івриті, посилав єврейським громадам гроші на святочні подарунки бідним. Коли Митрополит приїздив у якесь галицьке місто чи містечко, його урочисто зустрічали українська громада зі священиком, Рабин, старшини єврейської громади. В одному з

листів Крайовій Сіоністській організації Галичини у Львові Митрополит Шептицький писав: "Я завжди був прибічником ідеї відродження єврейського народу. Сіонізм є реальна ідея, побудована на основі найвищої людської етики. Дякуючи сіонізму єврейство стає ближче нам. Моя симпатія на вашому боці, і я із задоволенням констатую розвиток сіонізму" [188].

Як і багатьох галицьких громадських, церковних діячів, Митрополита турбували доля єврейського народу, його пригніченість, антисемітські прояви серед поляків та українців. Звичайно, були у Галичині свої проблеми у церковному житті, але це не позначалося на сутності позитивного впливу Греко-Католицької церкви на міжетнічні взаємини, політичну толерантність. Церква за радянської влади досить потерпіла, але в основному збереглася її структура, продовжували діяти монастирі. Священики користувалися в народі незаперечним авторитетом.

У роки німецької окупації напівпаралізований Митрополит Шептицький не лише виступив в імені своєї церкви проти німецької расистської політики, а й очолив акцію морального співчуття та рятування євреїв від неминучої смерті.

Один з парадоксів нинішньої політизованої історії полягає у тому, що Митрополита Шептицького звинувачували радянські історики, звинувачують і ізраїльські у співробітництві з німцями. Найчастіше ставлять йому в провину привітання "побідоносній німецькій армії", "подяку за визволення від більшовизму". Закидають А.Шептицькому і те, що значно вже по смерті зробили з нього "рятівника євреїв", "забувають лише вияснити, чому він це робив...". Виявляється, що Митрополит мав чи не єдині цілі: навернення євреїв як складову "грандіозної унійної програми" [189].

Так, було таке вітання німцям. Так, Митрополит Шептицький мав надії на українську державу. 5 липня 1941 р. у газеті "Українські щоденні вісті" було опубліковане Слово Митрополита "До духовенства і вірних архієпархії".

"З волі всемогучого і всемилостивого Бога починається нова епоха нашої Батьківщини.

Побідоносну німецьку армію, що зайняла майже цілий край, вітаємо з радістю і вдячністю за освободження від ворога.

В тій важній історичній хвилині взиваю Вас, отці і браття, до вдячності для Бога, вірності для його церкви, послуху до влади і усильної праці для добра Батьківщини.

Усі, що почуваються українцями і хотять працювати для добра України, нехай забудуть про які-небудь партійні роздори, нехай працюють в єдності і згоді над відбудовою так дуже знищенного большевиками нашого економічного, просвітнього і культурного життя. Тоді в Бозі надія, що на підвалинах солідарности і усильної праці всіх українців повстане соборна Україна не тільки як велике слово і ідея, але як живий, життєздатний, здоровий, могутній державний організм, побудований жертвою життя одних та муравлиною працею, залізними зусиллями і трудом других" [190].

Звертають увагу на "побідоносну німецьку армію", на необхідність послуху владі. А основне в короткому посланні – надія. Надія на соборну українську державу, задля якої як "живого, життєздатного, здорового, могутнього державного організму" потрібно злагоди, праці, забуття партійних роздорів.

В ім'я цієї надії, у контексті тогочасної пропаганди, взаємних претензій, антисемітських екскурсів в історію, коли "жиди", а тепер ще "жидокомуністи" – причина усього зла, Андрей Шептицький у посланні "Як будувати рідну хату" звертається і до українців, і до неукраїнців із закликом до злагоди, порозуміння.

"По нашій думці гірше роздразнюють пристрасті, коли порушується питання чи болячки з історії. ...Мені здається, що ті, які бажають порозуміння і злагоди (не з'єдинення, а тільки порозуміння), мусять про минувшину не згадувати, – навіть тоді, коли не хотять її простити".

29–31 серпня 1942 р., у листі до Папи Пія XII Митрополит Андрей Шептицький писав: "Уряд запровадив небачений режим терору і корупції, який день по дню стає все тяжчим, незносильнішим... Щонайменше рік немає дня, коли б не чинилися найогидніші злочини, вбивства, злодійства і грабунки, конфіскації і насильства. Першими жертвами є євреї, кількість вбитих євреїв у нашому малому краї вже з певністю перевищила 200 тис. Спочатку влада соромилася таких актів нелюдської несправедливості, намагалася запевнити документами, що ці вбивства чинять місцеве населення або міліціонери. З часом стали вбивати євреїв на вулицях на очах усіх мешканців і без тіні сорому. Звичайно, велика кількість хрис-

тиян, не тільки хрещених євреїв, але й "арійців", як вони кажуть, стала жертвою безпідставних убивств.

Всі ми передбачаємо що система терору буде посилюватися, обернеться набагато більшим насильством проти українських і польських християн".

Митрополит Андрей Шептицький пише про безмежну деморалізацію, якій піддаються прості і слабі люди. Вони навчаються злодійству, злочину людиновбивства, втрачають почуття справедливості й людяності [191].

Людська душа прагне опори. Це розумів А.Шептицький. Ще у 1935 р. у розмові з кореспондентом польської газети "Tygodnik ilustrowany" Радзмінським він сказав: "Католицька церква, якої човен пливе по нечувано розбурханим хвилям життя ХХ в. мусить боротися за стан свого посідання і власне тому не раз лежить в інтересах церкви, щоб не осуджуючи всього, що має якийсь зв'язок з націоналізмом, (в інтерв'ю йшлося про українсько-польські взаємини. – *Ж.К.)*, притягти до себе та приєднати його визнанців. Осудження націоналізму церквою та її поодинокими представниками виключало б можливість будь-якого порозуміння". Митрополит зауважив, що "фашизм без сумніву зближений до новітньої єресі, а все-таки Ватикан підтримує добрі зв'язки з його творцем Мусоліні" [192].

В ім'я порятунку людської душі, життя як Божого дару Митрополит Шептицький вдається до єдино можливих у цих умовах засобів.

Це відкриті, легальні пастирські послання до священиків і вірних, а також таємні акції рятування людей, які найбільше терпіли – євреїв.

9 жовтня 1941 р., коли стала очевидною політика нацистів щодо місцевого населення, особливо євреїв, Митрополит звернувся до священиків єпархії з Посланням "Про злочин чоловіковбивства", доручаючи "Всечесному духовенству часто представляти вірним злобу... гріха... чоловіковбивства". Він наголошує, що воєнні часи і людська кров, яка ллється на фронтах, може легко зробити християн байдужими "на той страшний злочин, який є руїною християнської любови поміж людьми і крайнім упадком християнської культури народу... І коли не маємо мости голосно протестувати проти таких злочинів у пресі та голосом обурення п'ятнувати [за-

суджувати – Ж.К.] той злочин і голосом обурення відстрашувати перед його сповненням наших вірних, а передовсім нашу молодь, то тим усильніше, тим частіше і тим більше рішучо мусить підноситися той голос з християнської проповідальниці. Нехай усі християни розуміють, що хто має руки, сплямлені людською неповинною кров'ю, той має на чолі п'ятно Каїна і є проклятим поміж своїми братами".

У невеликому за обсягом тексті пастирського листа жодного слова про євреїв. Однак священикам і пастві зрозумілою мовою митрополит вказував на конечність до "вірності Божим Законам". "Нехай пам'ятають про те, що будучність нашого народу зависить від вірности, з якою будемо сповняти Божі Закони, нехай пам'ятають, що не тільки великі злочини, як чоловікоубійство, стягають Божу кару на весь народ, але й менші злочини, що є все-таки тяжкими гріхами перед Господом Богом, можуть заважати на суді справедливости Всевишнього, в якого руках є доля народів" [192а].

Вже з 1941 р. на Архієпархіальних соборах (АЄП) Греко-Католицької церкви з ініціативи Митрополита були запроваджені обговорення з метою широкої популяризації серед священиків, а через них серед вірних сутності і змісту Божих заповідей. До кожного з таких соборів Митрополит звертався з посланням. Вони публікувалися у часописі "Львівські Архієпархіальні відомості", в українських газетах "Львівські вісті", "Краківські вісті", "Рідна земля" у скороченому, а деякі у повному обсязі.

21 листопада 1942 р. було опубліковане послання, яке стосувалося п'ятої Божої заповіді "Не убий!".

Митрополит вважав за потрібне фактично повторити зміст попередніх "Послань", пов'язуючи їх з "часами", які переживало "суспільство".

"Христова церква не перестає пригадувати вірним їхні християнські обов'язки, а між ними перше місце займає обов'язок заховувати заповіді Божі. Бувають одначе часи, в яких суспільство особливим способом потребує, щоб вірним той обов'язок торжественно і сильно пригадати. По нашому глибокому переконанні, настали саме такі часи, – часи, в яких люди забувають на Божий Закон, в яких множаться гріхи, сповнювані прилюдно і голосно без достатнього спротиву зі сторони християн. Таке потоптання святости Божого Закону, таке заперечування всесвітньому Богові на-

лежної йому чести, що в першу чергу полягає на послусі для його пресвятої волі, є великим нещастям для людей і великою небезпекою. Бо за потоптанням Божого Закону може наступити і наступає Божа кара, – найбільше зло і нещастя для людства.

Спостерігаючи і поміж вірними Богом поручених нам єпархій прояви такого відступлення від Божого Закону, зі страху про вічне і дочасне добро дорогого нам народу, ми не перестаємо шукати успішних орудників, щоб народові заєдно пригадувати його обов'язки супроти Бога. В цій то цілі ми предложили на скликаному нами АЄП соборові як предмет нарад і рішень цілий ряд декретів про Божий Закон.

АЄП собор з 1941 р. радив над трьома першими Божими заповідями і над деякими предметами, що відносяться до четвертої заповіді. АЄП собор з 1942 р. продовжуючи працю, почату в 1941 р. в шістьох урочистих сесіях, які досі відбулися ухвалив цілий ряд правил, що відносяться до четвертої Божої заповіді.

...Очікуючи хвилі, в якій логічним порядком предмету дійдемо до обговорювання п'ятої заповіді, ми вже від року кілька разів в коротких посланнях звертали увагу всечесного духовенства і дорогого нам народу на превелику вагу заховування святого закону любові ближнього і на крайню суспільну і всенародну небезпеку переступу п'ятої заповіді: "Не убий!" ".

Митрополит зовсім не випадково наголошує на величі Божих чеснот, любові до ближнього, протиставляючи їх мерзенному злочину чоловіковбивства. Андрей Шептицький пов'язує любов до ближнього, спасіння душі й пошанування, непорушення святості людського життя.

"...На першому місці предоставимо короткими словами вагу, святість і велич Божого Закону, що велить любити ближніх, як себе самих, а тому світлому образові з неба, себто представленні Божої чесноти, любові протиставимо мерзенний злочин чоловіковбивства, що є прямим і найкрайнішим противенством того небесного і пресвятого обов'язку людей, яким можуть собі запевнити і дочасне щастя і вічне спасіння в небі.

А правдива любов обнимає всіх ближніх. Годиться в правді своїх близьких більш, а дальших, чужих менше любити, але християнською любов'ю треба усіх ближніх обнимати. У Старому Завіті було сказано: люби твого ближнього, а ненавиди твого ворога. А Хрис-

тос сказав нам: "Любіть наших ворогів і моліться за тих, що переслідують вас, щоб Ви стали синами Вашого Вітця, що на небесах, котрий своєму сонцю велить сходити на добрих і на злих, і посилає долю на праведних і неправедних" /Матв. V, 45/. Тому то пресвятої всеобнимаючої християнської любови ближнього для Бога найгірше відрікається і в собі її нищить той, хто допускається страшного мерзенного злочину проти п'ятої заповіді Божої: "Не убий!" Чоловіковбивник виключає себе з тої Божої суспільности, з тої родини, якою по замірам Божим має бути людство. Тяжким гріхом проти суспільности людей чоловіковбивник відділяється від суспільности людей і стягає на себе велику Божу кару у вічності та страшне Боже прокляття на цьому світі.

...Цей суд Божої науки громом прокляття спадає на всіх, що топтаючи святість Божого Закону, проливають неповинну кров і самі себе відчужують від людського суспільства, нехтуючи те, що в тому суспільстві є найбільшою людською святістю, цебто людське життя.

П'ятно прокляття, яким назначений чоловіковбивник, є лише зовнішнім знаком того, що через тяжкий гріх спадає на нещасну душу. В темній душі чоловіковбивника здійснюється те, що з такою силою описано в псальмі. Його провина переростає його голову і як великий тягар, вона тяжча понад його сили. Рана його душі смердить та гниє в його гниючому та ходячому ще по світі трупі. Він погордив благословенством Божого Закону та воно віддалилося від нього" [193].

Критика Митрополита Шептицького пряма і безкомпромісна. В умовах німецької цензури, розтління свідомості отруйною пропагандою він не боїться прямо вказувати українцям на їхні язви, їхнє зло.

Митрополит називає і засуджує тогочасні вбивства: політичне, дітовбивство, вбивство брата-громадянина.

Тонкий знавець людської душі, він застерігає: "Дивним способом обманюють себе і людей, що політичне вбивство не вважають гріхом, наче би політика звільняє чоловіка з обов'язку Божого Закону та оправдувала злочин противний людській природі". "...Навіть тоді, коли ті ненависті і ворожнечі не доведені ще до крайніх проявів душогубства, є вони всенародним нещастям, та шкодять народові більше, ніж найзавзятіші вороги. Не треба Україні інших

ворогів, коли самі українці українцям ворогами, що себе взаємно ненавидять і навіть не встидаються тої ненависті".

Андрей Шептицький закликає пастирів і вірних брати участь у наверненні злочинців на стезю праведності. Повторними нагадуваннями, розривом усяких зв'язків, бойкотом родини – всі повинні дати зрозуміти злочинцеві, що бачать у ньому небезпеку для громади, джерело зарази, яке загрожує заразити оточуючих. Священики повинні докладати усіх зусиль, щоб навертати злочинця до покаяння.

У квітні 1943 р., коли Галичину починають заливати брудні води війни усіх проти всіх, стають жахливим буденним явищем масові єврейські акції, до Шептицького звернулися редакції газети "Львівські вісті" і тижневика "Рідна земля" з проханням подати статтю чи побажання читачам до Великодніх номерів.

Коротка відповідь Митрополита замість статті не була опублікована у "Львівських вістях". Текст побажання, опублікований у "Львівському єпархіальному віснику":

"Просите мене статтю до святочних чисел "Львівські вісті" та "Рідна земля". В обставинах, які переживали тих кілька днів перед святами (у квітні 1943 р. відбулась заключна "акція" по ліквідації львівського гетто. – *Ж.К.*), це просто неможливо написати щось приличного. Тому вибачайте за ту відмову, яку я хотів би по змозі зробити якнайчемнішою. Але з другого боку, мушу це признати, Ваше бажання представляється мені, як пропозиція з багатьох оглядів дуже бажана. Бо ніколи більше, як у воєнних часах, в яких живемо, не треба людині зичливості людей, як тепер. А на зичливість можна заслужити тільки сердечною зичливістю із свого боку. В часі війни навіть між тими, що не воюють, або й тими, що їх ніщо не ділить, нагромаджуються такі небувалі кількості непорозумінь, спорів, ворожнечі, часом навіть ненависті, що не пізнається цього світу і людей, яких зналося добре ще кілька літ тому. Люди діляться, люди всюди собою зайняті, не мають часу для ближнього, не мають з чого дати йому хоч добре слово, усі стали нервові, роздражнення нервів прибирає форми неврастенії, істерії і суспільне, чи може радше товариське життя стає подібне до того принципіяльного "bellum omnia contra omnes" ("війна всіх проти всіх". – *Ж.К.)*, наслідком якого проста зичливість і християнська любов до ближнього стає товаром дуже рідким, дорожчим від масла чи сала".

Митрополит Андрей бажає вірним "Віри, Надії, Любові". Звертаючись до читачів "Львівських вістей", він наголошував: "Дві чесноти Віра і Надія, як богословські чесноти вимагають християнського доповнення Любові. Але у громадянському значенні, як суспільні і товариські чесноти, вони вимагають доповнення чеснотою і суспільної любові, які треба б хіба назвати громадянською солідарністю, єдністю, ревністю та самообороною перед розкладовими елементами, що розбивають народ на багаточисленні і просто ворожі собі фракції і партії".

Чи впливали на долю населення Галичини пастирські послання Митрополита Шептицького? Чи зупинили вони нацистську машину нищення, чи уберегли від гріха людиновбивства? Ні, не зупинили, але загальмували її пекельний рух.

В умовах німецького тоталітаризму, цензури чи міг Митрополит писати окремо про євреїв, українців, поляків, німців? – Не міг. Але його послання – звернення до українців, щоб шанували вони свою людяність, а через неї і людяність інших людей.

Особистий водій Митрополита А.Шептицького Іван Гірний (проживає нині у Нью-Йорку) під час візиту у Львів у 1997 р. згадував, що Послання "Не убий!" мало вплив на віруючих. Як доказ він наводить факт з розповіді Генерального секретаря громадського комітету солідарності з євреями колишнього СРСР Давида Пріталя, який мешкає нині в кібуці Мааля Хаміша в Ізраїлі. Д.Пріталя врятував українець Іван Яцюк і він пам'ятає, як по селах рятували євреїв [194].

Послання Шептицького формували у священиків і вірних їхню власну, індивідуальну поведінку.

В умовах розгнузданої антисемітської пропаганди це був чи не єдиний доступний засіб прямого впливу на священиків і вірних. І він мав свої добрі наслідки. Попри страшенну моральну наругу, послання діяли ще й тому, що жила традиція Пастирського обов'язку, сформована десятиліттями серед галицького греко-католицького духовенства.

Поведінка священиків, монахів, їхній особистий приклад протидії знущанням над євреями благотворно впливали на мирян.

Львів'янка Ю.Юник пам'ятає розповідь батька про події на вулиці Легіонів у Львові. Десь на початку липня 1941 р. кілька роз'юшених міщан, штовхаючи у спини, гнали трьох євреїв, викрикували: "То

жидівські міліціянти! Убивники!" Одні перехожі знічено сторонилися, інші збивалися до гурту. Раптом від церкви швидко надійшов священик. Став на перешкоді рухові гурту: "Спиніться, сини мої, Хрестом заклинаю, не чиніть суду людського, хай чиниться суд Божий, не беріть гріха на душу". Стихли збуджені голоси, спинилися перехожі, євреї вислизнули у якусь браму.

У Перемишлянах старі досі пам'ятають, "як порятував отець Еміліан Ковч з вогню жидів". У вересні чи на початку жовтня 1941 р. у містечко приїхала на мотоциклах група СС, оточили синагогу, де зібралися на молитву євреї. Зачинили двері, підпалили й синагогу, й навколишні будинки. До отця Ковча з криком прибігли кілька євреїв, благаючи допомогти. Разом із сином отець вискочив з хати, вбігши між юрбу коло синагоги (в Галичині кажуть "божниця"). Закричав по-німецькому до есесівців, щоб відійшли, а сам кинувся відчиняти двері. Йому допомагав син, долучилися й люди. Для німців така відсіч була настільки неочікуваною і несподіваною, що повсідалися на мотоцикла й подалися з містечка. Отець і люди почали витягати з божниці напівпритомних євреїв. Благали тікати, хто куди може, бо німці могли повернутися. Кажуть, що тоді врятувались і потім щасливо пережили війну Давид Гольдман, а також белзький Рабин.

Усну інформацію мешканців Перемишлян підтвердили опубліковані спогади очевидців подій. Сестра Марія зі Святопокровського жіночого монастиря Студитського уставу подарувала мені книжку спогадів про отця Еміліана Ковча, опрацьовану його донею Анною-Марією Ковч-Баран [195].

Факт урятування євреїв описано в цій книжці на С. 66-68 донями отця Ковча Лідією і Анною: "Брат Мирон був з батьком у хаті, вони завважили дим поблизу церкви й почули водночас розпачливі крики; кілька жидів у великій паніці вбігли до хати й стали благати в батька рятунку: "Німці кинувши в божницю, де... саме зійшлися на молитву, запальні бомби, закрили двері й окруживши божницю та підпалені недалекі жидівські хати, не допускають рятунку", – голосили вони. Без секунди застанови, – каже Мирон, – батько вискочив з крісла і побіг, – я біг за ним, думаючи, що насправді тато може тут порадити, але в батька не було ніякої іншої думки крім тієї, що люди горять і просять рятунку. Він вбіг між юрбу біля божниці і сильним голосом німецькою мовою, яку знав перфектно, скрикнув

до вояків, щоб залишили божницю і відійшли. І на диво, вояки дезорієнтувалися, сіли в свої мотоцикли й від'їхали у сторону своєї станції. "Мені волосся дубом стало, – розказував Мирон, – що тепер станеться з моїм татом; стративши його з очей, кинувся за ним шукати серед юрби, вогню і несамовитих криків. Та тато з допомогою інших людей відкрив підперті важким стовпом двері божниці і став просто витягати напівпритомних, раз у раз різко викрикуючи: "Тікайте, хто куди може, німці зараз сюди вернуться...". Одначе німці не вернулися того дня під божницю".

Чимало жидів тоді згинуло, але багато й врятувалося. Пізніше один з врятованих Дувит Гольдман – жид-левіт, що навіть готовив свого найстаршого сина на Рабина, – переказав батькові, що серед тих, яких він виніс з палаючої божниці, був Белзький Рабин, що був малого, ніби хлопчина, росту. "Він, – говорив Дувит в приявності Мирона, – деякий час скривався у Перемишлянах і лише згодом міг передати батькові подяку за цей його та інших порятунок".

15 жовтня 1942 р. парох села Августівка отець Павло Олійник звернувся до "Митрополичого Ординаріату у Львові" з листом-протестом проти дій "поручника німецької поліції" зі Львова. Звернувся явно не за адресою, бо що міг вдіяти церковний уряд, коли "поручник" фактично виконував розпорядження генерального губернатора. Лист пароха зберігся в Центральному історичному архіві у Львові.

"Дня 14 жовтня 1942 р. приїхав автом поручик німецької поліції (незнаного прізвища) зі Львова до Хоросниця (дочірня церква села Августівка. *– Ж.К.). Зайшов до хати Івана Андрусишина і викликав до сіней його стареньку 75-літню матір Теклю, вистрілив з револьверу, її убив і наказав синові негайно викопати коло хати на городі яму, її там затягнути і землею пригорнути, як иса. Відходячи заборонив її вигребувати, а через хоростинецького війта заборонив мені її по-християнськи хоронити. (Подаю письмо війта з забороною). Проте я заявив родині убитої, що не вважаю на таку заборону, а каждої хвилі готов її хоронити по-християнськи, якщо її відкопають і в труні її перенесуть до церкви, а відтак на кладовище.*

Стероризовані сини й внуки бояться на це відважити – і тому через Митрополичий Ординаріат прошу о інтервенцію в тій

справі, бо ця подія викликала в селі і в околиці велике обурення і огірчення.

Убита Текля Андрусишина роджена 1867 р. родом жидівка, прийняла св.Хрест в 1890 р. і того ж року вийшла заміж за Гринька Андрусишина.

Як християнка через 52 роки щороку кілька разів приступала до св.Сповіді і всі свої діти виховала на чесних, примірних християн. Сама провадила примірне християнське життя, в 1924 р. одержала від Митрополичого Ординаріату похвальну грамоту, а на околиці звісна як жінка дуже доброго серця і великого милосердя для жебраків, бідних і потребуючих. Всі вони знаходили в неї добру опіку і поміч. І тому всі, хто її знав за нею плачуть.

Августівка, 15.Х.1942 р.
о. Павло Олійник, Парох" [194а]".

У 1942 р. Митрополит Андрей Шептицький прямо звертається з листом до Гіммлера, протестуючи проти використання української допомогової поліції у єврейських акціях.

19 вересня 1943 р. у Львові побував високопоставлений чиновник імперського міністерства окупованих східних земель. У своєму звіті він викладає і зміст розмови з Митрополитом та його братом Климентієм. Звіт підписаний псевдонімом Фредерік.

"Митрополит звинувачує німців у їхньому нелюдському ставленні до євреїв. Лише у Львові вони вбили 100 000 чоловік й мільйони на Україні. Один молодий чоловік признався йому на сповіді, що він особисто протягом однієї ночі вбив у Львові 75 осіб.

Я зауважив, що за даними, які маємо, українці також брали участь у цих бойнях, що цілком природно, особливо після того, як незадовго до відходу російських військ Совєти знищили у Львові і його околицях 18 тис. чоловік. Крім того, майже всі члени НКВС були євреї, чим і пояснюється ненависть серед населення. Хіба єврейство не є смертельною загрозою для християнства, яке євреї поклялися знищити?

Митрополит зі мною згодився, але продовжував відстоювати, що знищення євреїв недопустиме.

Примітка. З цього питання Митрополит викладав думки у тих же виразах, що і французькі, бельгійські, голландські єпископи, ніби всі вони отримали однакові директиви від Ватикану" [196].

Чиновник наводить протести Шептицького щодо нищення євреїв. Він повідомляє, що Митрополит вважає, що німці зазнають поразки, що англо-американці візьмуть верх, але не надовго, тому, що "остаточна перемога більшовизму не викликає сумніву". На запитання чиновника: "А Німеччина? Невже порятунок не залежить від неї?" Митрополит відповів: "Німеччина гірша більшовизму". Хоч і зауважив, що... "більшовизм грубий феномен, панування якого буде неперехідним, або він буде підданий якимось змінам у майбутньому" [197].

Прямі протести Митрополита Андрея, скеровані до німецької влади, відкриті послання до вірних і священиків, де євреї як місцеве населення фактично не згадуються, чи мали вони якісь наслідки? І так, і ні. Ні, бо не могли зупинити пекельної машини нищення євреїв як етносу, урухомлену фашистами. Так, бо гальмували її рух, оберігали, рятували душі, життя і українців, і поляків, і євреїв.

Ще один маленький факт. Вже згадувалось, що у грудні 1941 р. у Львові та в інших містах набирала розмаху епідемія плямистого тифу, в очі львів'янам лізли плакати із закликами "Стережися плямистого тифу, уникай жидів!".

Через канцелярію Митрополита за підписом канцлера О.Голянта була розіслана настанова священикам "У справі поборювання плямистого тифу", де збудниками епідемії були названі воші, а причинами "відсутність мила в часі війни", рекомендувалося "повідомляти пастві прості, доступні заходи протидії зараженню: раз у 4-5 днів виварювати білля (білизну. – *Ж.К.)* " [198].

Послання А.Шептицького впливали на етнічну поведінку окремої особи, священика, пересічного вірного, коли доводилося приймати своє власне рішення. Арешти десятків парохів, українських міщан і селян за допомогу євреям говорять самі за себе.

Були проведені тотальні обшуки у багатьох монастирях, у резиденції Митрополита на Святоюрській горі. Але самого Митрополита німці не сміли заарештувати, мабуть, усвідомлюючи, що це могло б спричиняти небажані масові виступи.

У червні–серпні 1942 р. прокотилася хвиля арештів священиків у Самборі, Підгайцях, Раві-Руській, Перемишлянах, Львові. Їх звинувачували у хрещенні євреїв, протидії "німецькій справі".

Арешти, переслідування не вплинули на організоване Митрополитом та його церквою рятування євреїв. Про цю діяльність зна-

ли не лише священнослужителі, а й пересічні вірні. В умовах засилля таємної поліції, доносів, провалів досвідчених членів ОУН німецька влада не змогла виявити сотні єврейських дітей, жінок, чоловіків, якими опікувалася Греко-Католицька церква.

Брат Митрополита Климентій Шептицький безпосередньо організовував розміщення єврейських дітей, жінок, по монастирях Львівської єпархії, в Уневі, Якторові. Були влаштовані тимчасові пункти переховування у лікарні на вул. Петра Скарги у Львові, у друкарні резиденції Митрополита. У самій резиденції на Святоюрській горі у монастирі студитів переховувалися Рабин Д.Кахане, діти Рабина Левіна.

Настоятель монастиря студитів Марко Стек організовував перевезення й розміщення євреїв по монастирях єпархії, забезпечення документами. Єврейських дітей розподіляли не лише по монастирях, а й у дитячі притулки добродійних установ Українського допомогового комітету. Багато єврейських дівчаток знайшли притулок і вижили у дитячому будинку в Брюховичах під Львовом.

Отець Котів організовував для євреїв підготовку "арійських" документів, забезпеченням одягом, харчами. Особисто опікувалися дітьми й жінками настоятельки монастирів – ігуменя Йосифа, сестра Моніка.

Рятування євреїв безпосередньо організовували священики Іванюк, Титус, Пронюк, Будзиновський, Ковч й багато інших, імена яких ще досі не виявлені і не названі [199].

Лише 14 серпня 1942 р. понад 100 єврейських дітей, серед яких були й сини рабинів Хамейдеса та Левіна, а також донька Рабина Кахане, було вивезено до монастирів. Про це пам'ятає водій Митрополита Іван Гірний. Особисто він перевіз з митрополичих будинків до монастирів в Унів та Якторів понад 80 дітей. Чимало врятованих вижило і живуть тепер в Ізраїлі, Англії, США, Аргентині. З багатьма з них Іван Гірний зустрічався.

Серед багатьох інших євреїв, отець Лущишин із села Янчина на Перемишляншині охрестив подругу своєї доньки по гімназії Фаїну (Фанку, як звали її близькі й знайомі) Ляхер. Дали їй ім'я Анна. Було це зимою 1942. Переховуватися у криївках було важко, планувалося виробити дівчині "арійські" документи, але дуже багато людей знали Фанку. Коли стало зовсім небезпечно, відвели Фанку, хрещену Анну до монастиря студитів в Уневі. Зі сльозами на

очах розповідала, як зустрів її брат Віталій, як перебрали у монаше вбрання. Жила вона з сестрами, які з теплим співчуттям ставилися до неї. День у день потерпали від страху, молилися ревно, бо наражався на смертельну небезпеку весь монастир. Німці робили страшні ревізії (обшуки. – *Ж.К.)* Вже по війні склала Фанка, Анна Ляхер, монаші обіти й стала і залишалася до смерті (2003 р.) сестрою Марією-студиткою.

З якими труднощами було пов'язане переховування, знали священики й їхні помічники, частково могли збагнути й оцінити врятовані. Міські євреї часто знали польську, а не українську мову, діти взагалі могли говорити лише рідною мовою їдиш. Українське життя, звичаї були для них чужими, хоч жили роками на одній землі. Рятівники часто хрестили дітей, обов'язково давали християнські імена, вчили мови, звичаям. Дорослих забезпечували "арійськими" документами. Жінок вчили мови, поступово уводили у легальне життя. Чоловікам влаштовували таємні сховища, які з причин конспірації часто змінювали.

Д.Кахане наводить розповідь своєї дружини, яку, як і його доньку, переховували в церковних колах. "Одного разу, коли дружина відвідала ігуменю Йосифу на вул. Овруч (у Львові. – *Ж.К.)* то побачила в неї в кімнаті двох дівчаток 10 і 5 років. У молодшої була глибока рана від кулі під коліном. Обоє були брудні, виснажені. Ігуменя сама опікувалася дівчатками. Почистила рану, яка вже почала ятритися, почистила від вошей і помазала гасом голівки, викупала дівчаток у своїй ванні. Обидві дівчинки були єврейські діти, які сплигнули з поїзда, що відвозив їх до Белзеця. У молодшу стріляв есесівець. Старша не постраждала, доплентались разом з молодшою до якогось села, і на щастя, вони здибали добрих людей, які відвели їх до монастиря у Львові".

Ігуменя Йосифа опікувалася й дружиною Д.Кахане, спрямувавши її до монастиря у Брюховичах. "Там дружина вивчила українську мову, пізнала людей, обставини, звичаї, їй видали "арійські" документи. Поступово вона звикла до чужого їй світу і почала виходити на вулицю сама без супроводу".

Ігуменя Йосифа, в миру Олена Вітер, під проводом Митрополита відновила за німців зруйновані в 1939–1941 рр. монастирі студитів. Вже у серпні 1941 р. вона згромадила 100 сестер-студиток у Якторові та у семи домах (Львів, Брюховичі, Перемишляни, Унів,

Гаї, Скалат, Любешки). У всіх переховували євреїв. Сестра Зеновія Шеремета пригадує, що при вул. Таборовій у Львові на околиці Кривчиці ігуменя організувала сиротинець. Там переховували п'ятьох єврейських дітей, котрим дали українські імена. В монастирі на Убочі врятували дві єврейські родини.

Про Йосифу Вітер донедавна взагалі мало хто знав зі світських людей. Знана, шанована в Галичині діячка церкви була арештована в 1940 р. НКВС, піддана знущанням і тортурам як націоналістка – "петлюрівка", вдруге заарештована 12 жовтня 1945 р. як націоналістка-бандерівка", активний член ОУН-УПА. Звільнилася після тюрем і таборів у березні 1956 року. Жила й продовжувала служіння Богу й людям у Скалаті. Про її життя взагалі, про порятування євреїв зокрема лише нині можемо писати й говорити [200].

Рятували євреїв і у католицьких монастирях, допомагали втікачам з гетто чи трудових таборів одягом, харчами, документами і римо-католицькі ксьондзи. Їхні акції підтримував еміграційний уряд Польщі, а з 1942 р. організація "Жегота".

У католицьких монастирях біля Борщева (настоятель ксьондз Вичесани), Товмачі (ксьондз Вінярскі) переховували єврейських жінок і дівчат. Рятували дітей монахи Ордену Святої Марії (у Львові зберегли життя 28 діткам), були єврейські дівчатка і навіть хлопчики в 11-ти львівських католицьких дитячих притулках.

Католицькі священики з парафій Станіславова, Долини допомагали втікачам з гетто документами і грішми, мали своїх провідників через кордон в Угорщину [200а].

У 1941 – на початку 1942 р., шукаючи спасіння, частина євреїв, особливо у більших містах, Львові, приймають християнську віру. Це не рятувало від нацистських переслідувань, бо згідно з гестапівською інструкцією після хрещення єврей не ставав "арійцем". Але все-таки свідоцтво про хрещення полегшувало можливість дістати "арійські" документи, а це ж була надія. Надія на порятунок. Зверталися євреї до костьолів, до церков. Офіційно християнська церква згідно з богословськими догматами про "навернення у Христову віру" не забороняла, а толерувала хрещення. Серед католицьких і греко-католицьких служителів, мирян були різні думки і ставлення щодо цього. Певною мірою про це свідчать публікації у пресі.

"Gazeta Lwowska" опублікувала кілька матеріалів про хрещення євреїв. 8 листопада 1941 р. з'явилася інформація про 4 тис. євре-

їв, які зголосилися "до курії кафедри римо-католицького обряду". 9 листопада газета у статті "Християни з зіркою Давида" критикували ксьондза Каленжного з костьолу святих Вінцента й Павла у Львові, який розпочав катехізацію євреїв. Невідомий автор писав про скарги на Каленжного у консисторію, виправдовуючи їх тим, що "жиди легко міняють віру, як ми рукавички. Знаємо їх. Ще 21 червня цього року кожен з них був комсомольцем, мопровцем, комуністом, більшовиком, й сповідував віру Ленина-Сталіна". Автор закидав Каленжному, що той забув, як перед війною на костьол збирали гроші самі християни, а євреї не дали й копійки.

24 листопада з'являється ще одна засуджуюча публікація про "Католиків з зіркою Давида". Євреїв звинувачували у давньому, закоріненому прагненні міняти прізвища, віру, щоб "бути поляками, а не євреями", а таких засуджували й євреї й "немило приймали" поляки.

В українській газеті "Львівські вісті" була єдина коротка інформація 9 вересня 1941 р. "Змінюють віру" про зголошення 4 тис. євреїв до римо-католицької курії.

Спогади львів'ян свідчать, що були незадоволені хрещенням євреїв і серед українців греко-католиків. Але більше було таких, які не лише схвалювали, а й допомагали євреям охреститися, бо вбачали у цьому можливість їхнього порятунку [201].

Хрещення проводилися напівтаємно у церквах Львова, повітових міст. Отець Е.Ковч з Перемишлян катехізував і хрестив усіх євреїв, які того хотіли.

Діяльність о. Ковча набула розголосу. Наприкінці 1942 р. він був арештований гестапо. За нього вступився сам Митрополит Шептицький. Казали, що його обіцяли звільнити, але мусів виконувати заборону хрещення євреїв. Отець відмовився, заявивши, що знає одну владу Христа, який сказав: "Хрестить усіх в ім'я Отця, Сина, Святого Духа". Нема в ньому ні слова про жидів. Хто хоче хреститися, того я в ім'я цього закону хреститиму". В серпні 1943 р. отця Ковча відправили у табір смерті Майданек, де він і загинув.

Отець Іван Нагірний з монастиря редемптористів у селі Голоско, розігнаного совєтами, у січні 1942 р., вивів під виглядом монахів зі Львівської цитаделі п'ятеро єврейських лікарів. Вони були залучені до допомоги полоненим у розпал епідемії тифу. Отець Іван випадково дізнався, що їх мають перевести за наказом начальника

цитаделі до Янівського табору. Тоді разом з отцем Богданом Репетило була організована втеча. Лікарі переховувались на львівській околиці – Збоїща. Отець Іван заразився тифом й помер [202].

Про Греко-Католицьку церкву, її Митрополита, священиків в Україні довгі роки згадували лише у негативному контексті. Де вже тут про факти рятування євреїв.

В Ізраїлі навіть серед врятованих були і існують різні точки зору. У контексті огульних звинувачень українців у врожденному антисемітизмі, активній допомозі гітлерівцям у нищенні євреїв поставало й питання про Митрополита Шептицького.

Не в такому далекому 1981 р. син Рабина Курт Левін, якого врятували на Святоюрській горі, писав у листі до прем'єра Ш.Переса:

"Лист, написаний паном Апенбавмом з Вашої канцелярії до пана Якова Сусленського, приневолює мене пропонувати формальне слідство поведінки "Яд-Вашем" у справі покійного Андрея графа Шептицького, галицького Митрополита і єпископа Львова.

Висновки, до яких дійшла комісія, є дійсно дуже дивні. Залучено копію моїх листів до д-ра Палдієпа і Шамбеляна, Михайла Гринчишина, єпископа і бувшого постулятора в справі беатифікації Митрополита, яка проводиться в Римі.

...Історія життя братів Шептицьких є унікальна і добре задокументована. Свого роду зневажливе трактування цієї справи і її кінцеві висновки є зневагою для тих, що пережили Голокост, і збуджують основні питання відносно поступовання "Яд-Вашему".

Держава Ізраїль знаходиться в тяжкій і загрозливій ситуації. Деякі децизії є продиктовані практичними міркуваннями критичної ваги. Проте є речі, які треба розглянути з моральної точки погляду, нехтуючи практичними мотивами даної хвилини – і без упереджень. Безкомпромісова постава в питаннях моралі була і є основною мрією сіоністів і держави Ізраїлю. Видвигнути на яв це співчуття і цю допомогу, яку дали євреям брати Шептицькі і ними інспіровані священики, монахи і монахині, саме є тим моральним питанням і обов'язком. За справою покійного Андрея графа Шептицького і його брата ігумена Кліментія Шептицького, які були приятелями євреїв і Сіону, слідкують однаково євреї і не-євреї. Не є запізно виправити заподіяну шкоду і врятувати ситуацію" [203].

У 1994 р. у США Курт Левін опублікував книгу "A Journey Through Illusions" ("Мандрівка крізь ілюзії"). Це задокументова-

на історія рятівної акції УГКЦ. У вступі він писав про це: "Починаючи з 1945 р. я використовував кожну нагоду, щоб розповісти про братів Шептицьких, монахів, монахинь та світських осіб, що під впливом Шептицьких надавали допомогу в часи геноциду. Мої спогади, написані в Італії у 1945-46 рр., були перекладені на іврит і вийшли друком у Тель-Авіві у 1947 р. Ця незвичайна історія викликала тоді деякий інтерес. А згодом про неї забули, бо почалася арабсько-ізраїльська війна 1947-49 рр., в якій Ізраїль боровся за своє право на існування. Але я ніколи не втрачав надії, що я та інші люди, врятовані братами Шептицькими та студитськими громадами, привернуть увагу світу до цього подвигу".

Ситуація поволі, але міняється. У 1996 р. Климентія Шептицького було поіменовано "праведником народів світу". Андрей Шептицький поки не удостоївся такого звання.

У незалежній Україні тільки починають вивчати історію, діяльність Греко-Католицької церкви. З'являються окремі праці, статті і про допомогу євреям у роки Другої світової війни. Щоправда, деякі автори з-поміж діячів православної церкви вважають, що Митрополит Шептицький "виступав у ролі християнського місіонера, переконуючи євреїв у необхідності навернення у католицизм", який по суті на рівні свого духовно-суспільного положення не зробив за цей період ні єдиного реального кроку для приборкання своїх підлеглих греко-католиків, так і для протистояння німецькій політиці екстермінації [204]. Один з київських журналістів скаржився, що у поважному популярному журналі вже другій рік лежить неопублікованою його стаття про пастирські послання Митрополита, зокрема "Не убий!", про священиків греко-католиків, які рятували євреїв.

Митрополит Шептицький був свідомий того, що не всі зрозуміють його і підуть за ним.

"Я знаю, мене відречуться одні, мене проклинатимуть другі, мене, може, аж по відході моїм до Бога зрозуміють мої найближчі. І я свідомий того, що мене називатимуть "політиком на митрополичому престолі" чи "шовіністом у рясі", бо світ чомусь уявив собі, що свята Євангелія є і повинна бути тільки духовним кормом, а матеріальний світ до святої Євангелії не належить, під час коли сам Спаситель навчив нас молитися про "щоденний хліб"... Нема й бо не буде під сонцем науки, котра була відповіднішою дорогою до

ладу і сили економічної, як свята Євангелія Ісуса Христа, бо нема і не буде науки, котра б рівною мірою як Євангелія заховувала рівновагу прав і обов'язків у відношенні до себе, означала межу самолюбства, любови ближнього чи розв'язувала так легко труднощі суспільного життя і свобідної волі, даної Богом кожному з нас особисто й кожному народові загально" [205].

Розділ 4

ЛЮДЯНІСТЬ ПРОТИ МАШИНИ ВБИВСТВА

4.1. Усвідомлення зла

Друга світова війна – особливий небачений у світі стан етнічної політики. Це стосується не лише євреїв, циган, а й слов'янських народів, зокрема, українців, поляків.

У першу чергу вирішувалась доля євреїв. Людська спільнота вперше переживала те, що через роки назвуть Катастрофою європейського еврейства. Цілий народ прирікався на винищення за наказом уряду, котрий організував, детально спланував, фінансував й контролював ці вбивства. Цим урядом був уряд фашистської Німеччини. Та чи єдиний він винен у Катастрофі? Де ж були уряди інших країн, союзники Німеччини, її противники?

На першому етапі до початку світової війни, коли вже було очевидним, що євреїв витісняють з Німеччини, європейських країн, котрі завойовував Гітлер, можлива була реальна допомога через організацію еміграції. Але уряди країн, від котрих вона залежала, не надали її, цю допомогу.

Згодом Голда Меїр писатиме: "Влітку 1938 р. мене послали на міжнародну конференцію, присвячену долі єврейських біженців, скликану Ф.Рузвельтом у французькому курорті Евіан-де-Бен... Біженці, про яких йшлося, належали до мого народу, до моеї родини і не були для мене лише цифрою, котру потрібно, якщо це взагалі можливо, втиснути у рамки квоти. Жахливо було сидіти у розкішній залі й слухати, як делегати тридцяти країн по черзі пояснювали, що вони хотіли б прийняти значне число біженців, але, на жаль, не можуть цього зробити. Людина, котра не пережила цього, не зрозуміє, що я відчувала в Евіані – всю суміш обурення, розчарування, жаху... звичайно, я не знала тоді, що цих біженців, котрих ніхто не хотів прийняти, чекали не концтабори, а смерть" [206].

Концентраційні табори, гетто в Європі, корінній Польщі були засобами ізоляції євреїв й подавалися гітлерівцями як запобігання світовому єврейському засиллю в економіці, торгівлі.

Лише після нападу Гітлера на Радянський Союз на тлі ідеологічної кампанії щодо комуністичної ідеології, як засобу встановлення світового єврейського панування, починається етап тотального нищення єврейського народу.

Фашизм виступає рятівником від більшовизму, того більшовизму, котрий вже повною мірою проводив тотальне нищення "ворогів народу", куркулів, націоналістів. Сповідуючи облудний інтернаціоналізм, радянський уряд, більшовицька партія розв'язали руки фашистському уряду ще й тим, що не протестували проти нищення євреїв, не спростовували брехливу тезу про "жидобільшовицьку світову змову". Для Сталіна не існували євреї як народ, як не існувало українців, поляків, інших окремих етносів. Питання, бути чи не бути народові, бути чи не бути кожній родині, людині, уряди воюючих держав багато в чому полишили цим самим людям. Особливо це стосується тих, котрі першими прийняли на себе удари воєнних потуг, тягар пропаганди, зіткнення наслідків фашистської і радянської політик. Такими людьми були галичани.

Механізм масового нищення євреїв був задіяний німцями в Галичині з перших днів окупації. Але його маскували події липня–серпня 1941 р. Радість звільнення від більшовиків, психологічний шок від виявлення звірств у тюрмах, німецькі акції "очищення" – виловлювання червоноармійців, розстріли польських, українських громадських діячів, спровоковані як "відплатні" єврейські погроми, – злилися для усього населення у потрясіння страху перед майбутнім, але і надії. Якось життя налагодиться. Влада приборкає кримінальні елементи, які чинять насильства. Буде "новий порядок", "німці – культурна нація". Вбивства євреїв навіть самі євреї не сприймали як знак страшної загрози етносу. Можливо, зіграло свою роль і те, що за 22 місяці радянської влади масові вбивства українців, поляків, євреїв стали звичним явищем.

Живі сподівалися вижити. Про полегшення, відносно спокійний стан у Галичині у перші місяці окупації писав Митрополит Шептицький у листі до Папи Римського [207].

Більшість галичан, особливо українців, дуже болісно пережили зіткнення зла масових радянських убивств в останні дні червня і

зла провокованих на початку липня 1941 р. єврейських погромів. Хоч серед погромників були переважно антисоціальні елементи, польські, українські, але були серед них й родичі мордованих, яким затьмарився розум: "Комісари-жиди замордували!"

Риси української ментальности виявилися в болісному протверезінні, страху, жалості.

Майбутня зв'язкова Романа Шухевича, а у 1942 р. молода дівчина Галина Дидик, яка могла на власному досвіді порівняти сталінські і німецькі вбивства, згадувала: "Чого я надивилася тоді, мені здається, що у пеклі гірше не може бути. Не тільки те, що сотні трупів були розпухлі, знівечені лежали у розкопаній ямі, але ті рідні, що приходили. Уявіть собі маму, що бачила знівеченого сина чи дочку. Одні плакали, інші божеволіли. Але є така людська риса: от ведуть колону жидів, а ці люди кидалися до них бити, бо їм здавалося, що то вони зробили. А то не вони, а тих, що це зробили, вже давно тут не було. Це було дуже прикро мені. Я не можу про це більше згадувати. Я дуже тоді все те страшно пережила" [208].

Німці маскували свої істинні наміри щодо євреїв на всіх окупованих територіях, на Галичині особливо. Чи випадково погроми першого місяця окупації подавали як "відплатні" акції населення жидокомуністам"?

Калейдоскоп щоденних змін не давав відповіді на питання: чи совєти в останні дні вбивали людей різних націй, щоб німці, їхні вчорашні союзники, могли по гарячих слідах вбивати ще більше? "Німець почав з жидів, а кого далі?" Про це, – як згадували В.Макарів, М.Петрашек, В.Гера, – запитували себе багато галичан.

Незрозумілими, але очевидними провокаціями проти українців і євреїв вважають події літа 1941 р. деякі галичани й нині.

Влітку 1992 р. у Дрогобичі у дворі корпусу педінституту, де в 1939–1941 рр. була слідча тюрма НКВС, розкопали сотні скелетів замучених людей. Подія сколихнула громадськість. У гурті 40–50-річних залізничників в електричці Трускавець–Львів обговорювали події тих років. Згадували, що розповідали їм батьки. Сплило питання: "Чи спільно діяли Гітлер, Сталін проти українців і євреїв?" Дійшли висновку, що перші совєти в Галичині мордували галичан за вказівками жидівських комуністів з Москви. Серед тих, хто вбивав і катував якщо й були євреї, то тільки зі Сходу, бо свої галицькі

того не робили. Німці, як прийшли, почали з того, щоб вбивати євреїв руками українців, не вийшло їм то. Мусили самі вбивати цілий народ, бо важило їм "жидівське добро". Але в Галичині не могли того робити так, як на Східній Україні, бо заважали їм українці та поляки. Тож мусили вже з 1942 р. вбивати й їх, але не мав Гітлер вже на то часу. Тому вже Сталін у 1944 р. продовжив, виселив усіх поляків, а українців почав вивозити. Якби не вмер у 1953 р., винищив би, як Гітлер євреїв.

У далекому літі 1941 р. буденні турботи про хліб щоденний глушили тривогу. Розпорядження нової влади щодо євреїв, переселення у гетто викликали переважно захисні реакції, намагання обійти їх, бо це порушувало економічні, соціальні зв'язки. До того ж роками усталене життя вже було відчутно зруйноване більшовиками. Що ж поробиш? Змінилася ситуація. Замість влади, яку трактували як "кляса", прийшла нова – "раса". Нелюдська програма остаточного розв'язання єврейського питання розтягнулася в Галичині на два роки. Найбільше євреїв проживало в містах, де вони складали третину або й більше населення. Спочатку німці повідомляли, що будуть переселяти й переселяють євреїв на Схід на роботи, в інші райони генерал-губернаторства. К.Мартиновська згадує, що євреям з гетто у Золочеві, у Зборові оголосили, що молодих чоловіків, жінок на кілька місяців забирають на роботу до Польщі. До другої половини 1942 р. багато євреїв могли працювати, німці підтримували надію, що фахівці, ремісники потрібні державі – Райху. Навіть тих, кого вивозили у табір смерті в Белзець, тримали у повному невіданні.

Але вже восени 1941 р. по містах, селах Галичини поповзли чутки: євреїв убивають, стріляють дітей, старих, жінок.

Першими зрозуміли сутність німецької політики, весь огром зла освічені, асимільовані євреї, окремі рабини і глибоко віруючі хасиди.

Різні люди зі Львова, Івано-Франківська, Тернопільщини розповідали мені, що вже наприкінці 1941 р. кружляли чутки, що німці знищать усіх євреїв. Українців, поляків залишать, доки не поб'ють совєтів.

Люди сходилися в будинках, у церквах, костьолах. Всіх бентежило майбутнє.

Про одну з таких ситуацій згадує Є.Наконечний. Закарбувалися в його пам'яті слова молодої 22-23-річної дівчини Іди Штарк, які він почув під час однієї розмови сусідів:

"Говорили по-різному, лихі передчуття гнітили всіх. Втрутилася Іда Штарк. Із властивою їй кмітливістю у судженнях Іда сказала, що війна затягнеться, триватиме не менш трьох-чотирьох років (більшість думала про три-чотири місяці). Німецький народ має багато гарних рис, сказала Іда, але й одну суттєву споконвічну ваду: він надто пихатий, а тому не розуміється на світовій політиці. Це врешті-решт призведе Гроссдойчлянд Гітлера до неминучої поразки. "Але, – продовжувала вона, – перед тим німці встигнуть знищити євреїв".

– Усіх? – вражено перепитали, не вірячи провіщуваному лихові.

– І дітей? А що скаже Америка? Світ не допустить...

Іда відповідала твердо:

– Усіх дочиста, хто їм попадеться, з дітьми вкупі. Коли покінчать з євреями, візьмуться за українців, поляків!" [209].

Ю.Юник згадувала про сусідів-євреїв з родинного села Куровичі під Львовом. Старенький Лейба казав, що на смерть підуть і невинні діти, бо прийшла Божа кара за гріхи. К.Мартиновська розповідала, як Рабин зі Зборова відмовився від пропозиції переховати його п'ятирічних дівчаток-близнят, бо то буде проти волі Бога, який стражданнями невинних змиє гріхи з наступних поколінь.

Відмовився від пропозиції греко-католицьких священиків переховати його чи хоча б його малолітнього сина Рабин з Косова. Там старші люди зберігають пам'ять, як він сказав, що і сам, і його син мусять бути зі своїм народом.

Людям властиво шукати конкретних пояснень жахливих подій, які відбувалися, винних у помилках, можливостей виходу, коли терпіння понад людські сили.

Сіоністські настроєні євреї у серпні–вересні 1941 р. обговорювали слова, які приписували редакторові єврейської газети польською мовою "Chwilia" Г.Хешелесу. Його звинувачували, що газета нічого не писала про звірства німців, що євреїв залишили напризволяще. Хешелес нібито казав, що німці нагадають євреям, хто вони, бо вони забули про це. Сіоністи кликали їхати до Палестини, там місце для євреїв, там мусили творити свою державу, а галицькі

євреї трималися за свої кам'яниці, склепи, своє усталене життя. Тепер євреї знімуться з місць і подадуться до землі Обітованої [210].

Палестина була далекою, недосяжною. Диявольська реальність виснажувала, постійні знущання, цькування, терор позбавляли волі до життя, можливостей спротиву.

Зростало число тих, хто зводив рахунки з власним життям.

Є.Наконечний згадує, що у Львові дуже поширеними стали нехарактерні для галицьких євреїв, які до того відзначалися великою побожністю, життєлюбністю, енергією, випадки самогубств.

Серед його сусідів по звичайній львівській кам'яниці добровільно пішли з життя подружжя Роза і Меєр Тевелі. Молода дівчина, за якою прийшли "два німаки", викинулась з балкона на бетонне подвір'я. Є.Наконечний запам'ятав, що "немало євреїв тоді (влітку 1942 р.) ходили по місту з піднятим до неба обличчям: чи то з надією, чи то з докором" [211].

Серед щоденних подій у Львові, котрі фіксувалися у комісаріатах української поліції з літа 1942 р. з'являються записи про самогубства і серед поляків та українців. Більшість із них так чи інакше пов'язані з євреями: під час обшуку виявили криївку, доноси сусідів, звинувачення у присвоєнні єврейського майна, фальшиві документи. Переважають записи, котрі стосуються мішаних шлюбів. Так, 14 жовтня 1942 р. "на терені Замарстинова (у районі гетто. – *Ж.К.)* кинувся под потяг" дантист Євген Галушкевич. Скупий поліційний запис не здатен передати трагізму ситуації. Сусіди виказали, що "дружина Євгена Гелена була жидівкою". 12 жовтня її забрало гестапо. 13 жовтня у помешкання Галушкевича прийшли з обшуком "два українські поліцаї і троє в цивілю з гестапо. Забрали три валізи, а господаря відпустили" [212]. Життя для Євгена Глушкевича, очевидно, вже нічого не важило. 3 січня 1943 р. "зажили трутизну при ревізії доктор Казимира Полонська, "її син Тадей та невістка жидівка Анеля" [213].

Більшість євреїв хотіла жити. Жити, бо не втрачала надії на порятунок. Спрацьовував не лише інстинкт самозбереження, а й захисна реакція: не може бути знищений народ. Бог зглянеться на страждання.

Рабин Д.Кахане вже у схованці монастиря студитів намагався осмислити ситуацію:

"Жахливі сцени таборового життя, як у калейдоскопі, миготять переді мною. І я згадав записку від дружини, одержану через одного з в'язнів табору, мені не знайомого. У записці було сказано, що в палаці Шептицького я знайду рятунок і спокій. А ми всі хотіли жити й за всяку ціну вижити, щоб дожити й побачити поразку Гітлера. Важко передати словами ту внутрішню боротьбу, яка відбувалася в мені того холодного зимового ранку, під час перевірки. Людина, яка не зазнала на собі всіх страждань концтабору, не спроможна зрозуміти цієї внутрішньої боротьби. Мені тоді здавалося, що це не записку я тримаю у руці, а роз'ярене полум'я. Вирішив не скористатися з неї й нічого не казати про неї своїм товаришам, бо знав, що за кожного втікача німці завтра розстріляють 4-5 інших євреїв. Це міркування переважило всі інші. Втеча суперечить єврейським законам та єврейській моралі. І я лишився.

Але тепер? Вістки про різню в таборі дійшли до мене, коли я знаходився на фабриці "Вів" на вулиці Замарстинівській. Я почув про це з вуст начальника Сабурського об 11 годині ранку, після нічної зміни. По обіді нікого не лишилося з бригади, що працювала в нічну зміну, а бригада ця нараховувала 100 чоловік. Усі зникли. Чи є мені сенс лишатися? Вертатися самому в табір? Кому я цим допоможу? Яку принесу я користь своєю жертвою? Я вирішив тікати" [214].

Фашистський Молох нищення, налаштований насамперед на євреїв, захоплював все нових і нових жертв з-поміж українців та поляків. Кожен народ, кожна особа прирікалися на свій власний хрест, свою Голгофу.

Рабин Кахане, котрого переховували у резиденції Митрополита Шептицького, розмірковував у червні 1943 р. (час ліквідації львівського гетто), слухаючи стрілянину, крики, розпачливі зойки знайдених у бункері євреїв:

"Боже! Владико небесний! Чому? Чому дозволено тим, унизу, вільно ходити по вулицях, а я замкнений у цьому карцері? І думалося мені, що немає в світі людини, спроможної описати стан єврея в ці дні, що стоїть біля вікна в своєму сховищі й через вікно визирає на світ Божий. Не раз і не два мене охоплювало таке почуття, ніби я єдиний єврей, що залишився на землі. У такі години молитва ставала мені у пораді й губи мої шепотіли псальми, виливаючи гіркоту душі перед Всемогутнім, Милосердним, але Незрозумілим Богом.

І після того, як виливав свої молитви перед Богом, приходила тимчасова полегша.

Зовнішній світ: вулиця, заповнена людьми, безперервний пульс повсякденного життя, що відчувався звідусіль, виводили мене з себе. Із свого вікна я бачив жінок, які прогулювалися з немовлятами в візочках; старих, що посідали на лавках і вели поміж собою бесіду; молодих людей у обіймах, дітей, що виспівували пісні з обличчями, на яких світилася радість. "О, Господи! Як можна? Невже вони не знають, що там кров ллється як вода, і людей спалюють живцем?" Мій німий біль та щоденні спостереження зруйнували всі основи віри в людину. В оголеному вигляді постала перед очима ненависть до синів Ізраїля. І мені здавалося, що розкрилася безодня й ніколи не буде подолана. Казали наші мудреці: "І написано так: Ісав буде ненавидіти Якова". Як жорстокий вирок, як вічний закон висить над нами страшна ненависть. Ніяка сила в світі, навіть потоки єврейської крови не згасять полум'я цієї ворожнечі" [215].

Такі почуття були у єврея, якого переховували і який намагався осмислити сутність того, що відбувалося.

Кахане, щоправда, згадував, як у ті страшні дні прокрадався до нього з їжею "блідий від страху і душевних переживань, викликаних подіями у гетто", монах Теодозій.

Саме у ці дні у Львові була до краю напружена обстановка. По місту були розклеєні афіші-попередження, в яких місцевому населенню ще раз нагадували про заборону під загрозою смерті ховати євреїв. Німці провадили повальні обшуки скрізь: у помешканнях і пустих будинках, громадських установах, комісаріатах української поліції, навіть по монастирях.

Інший свідок подій, Є.Наконечний, який носив у гетто харчі для сусідів Блязерів і щасливий, що вдалося, вертався назад, згадував про зустріч з есесівцем. Ні, есесівець не виявив, навіть, можливо, і не здогадувався, що Євген був у гетто. Хлопець йшов зовсім порожньою вулицею, що вела від гетто. "Досі вкарбувалися в пам'ять холодний напівбожевільний погляд професійного вбивці. Їх називали "ангелами смерті". Вони могли на свій розсуд розстріляти будь-кого з підкорених унтерменшів. "Ангел смерті" йшов прямо на мене із садистською усмішкою. Серце підступило до горла і в першу мить спалахнула думка – кинутися у найближчу браму. Але куди? Всі брами були забиті людьми. Інстинкт самозбереження на-

казав мені не відводити погляду від душогуба. Краєм ока спостерігав я за пістолетною кобурою: опускається його рука туди чи ні. Неймовірно тяжко було витримати гіпнотичний погляд водянистих очей. Я чудом витримав, і це, гадаю, врятувало мені життя...

На протилежній стороні вулиці за грізним стендом стояла моя мати і бачила, як ми розминулися. Другий раз випробувати долю вона не дозволила. Більше у гетто я не ходив" [216].

Чи потрібно зіставляти почуття різних людей, єврея та українця в майже аналогічних ситуаціях. Вони були і повинні були бути різними. Єднала їх спільність усвідомлення небезпеки, трагедії.

Пересічні місцеві мешканці не могли до кінця зрозуміти, усвідомити справжні масштаби безпрецедентних злочинів саме проти євреїв. Нацистські переслідування українців і поляків, вивезення в Німеччину, розстріли, нелюдське ставлення до військовополонених зливалися у загальну картину загроженого життя, торжества зла. Масові вбивства в цих умовах сприймалися як буденні події. Масові вбивства євреїв, особливо після радянського терору 1939–1941 рр., не сприймалися місцевим населенням як щось небачене, ненормальне у політиці, подібно до того, як це сприймалось, наприклад, у Голландії чи Данії.

Були одиниці, які усвідомлювали, що "законна" німецька влада передала цілий народ до рук катів, яких утримувала з єдиною метою: вбивати, знищувати всіх до єдиного, увесь народ – чоловіків, жінок, старих й молодих, здорових, хворих, навіть дітей. Всіх до єдиного, щоб у жодного з приречених до знищення не було шансу на порятунок. Вже наприкінці 1942 р. і у євреїв, і у місцевого населення з'являється розуміння, що гетто з його голодом, приниженнями – засіб зламати волю, позбавити бажання жити. Що це не якась тимчасова кампанія, а свідомий чіткий план масового винищення народу.

Ознаки цього усвідомлення зла виявляються по-різному. Була поширена епізодична, спонтанна допомога євреям ліками, харчами. Їх переправляли у гетто пожежники, часто підлітки й іноді, сплативши хабара, і дорослі. З харчами було сутужно, і для євреїв така допомога була потрібною.

"У вересні 1942 р., – згадував Є.Наконечний, – випадково побачив на вулиці сусіду – математика Мойсея Штарка. Той з групою єврейських чоловіків вирівнював площу під парк". Хлопчик побіг

додому, мати дала йому дещо з їжі, яку він передав Штарку. Кілька разів мати посилала Євгена у гетто до знайомої родини Блязерів. "Там, де дорослий викликав би до себе небезпечну увагу гітлерівців, – згадує Є.Наконечний, – легше міг проникнути підліток. Я ходив до Блязерів з інтервалами у два-три тижні. Перед кожним виходом у гетто уважно і довго вивчав, чи не видно близько гестапівців. Ризик був смертельний, зрештою тоді ризикували багато хто. Ризик у період окупації став нормою" [217].

Нині поважна львів'янка, а у роки війни молода дівчина з присілку Судова Вишня Анеля Л., старенькі Данута Новаківська з приміського Малехова, Магдалина Горсик із села Куликова з різними подробицями згадували схоже. Ходили самі, бачили, що ходили інші жінки з різних сіл з продуктами до Львова. Прив'язували до тіла під одяг хлібини, бо перевіряли кошики, вузлики. Найчастіше носили хліб, рідше якусь ярину, молоко, сир. Йшли до гетто. Знали місця, де можна було якось сховатися від охорони, де їх завжди чекали єврейки. Це не була торгівля, іноді хліб міняли на речі, іноді їм платили, бувало й так, що нічого не платили. Довгі кілометри до гетто жінок провадили велике співчуття, жалість. Бо "така біда впала на людей, дітям не мали що дати, не мали, пані, як купити, бо стерегли їх, дуже гонили тих, хто щось приносив" [218].

Ванда Биковська згадувала, що у Львові було кілька місць: у Катедрі, костьолі Ельжбети, про які знали переважно поляки. Туди зносили продукти, які потім передавали євреям. Хто конкретно і як це робив, вона не знає [219].

Тернополянин Петро Тимочко пам'ятає, як у їхньому будинку, хоч самим не вистачало, ділилися хлібом, якоюсь вареною їжею з двома єврейськими дітьми, які приходили з гетто [220].

Розуміння злочину, що чинився проти євреїв, спонукало й до активних дій.

Це і пастирські послання Митрополита Шептицького, особливо "Не убий!". Це і розуміння християнською церквою трагічної ситуації народу і конкретні заходи рятування чоловіків, жінок, а особливо дітей.

Це і спроби спротиву зі зброєю в руках серед євреїв у гетто. Невелика кількість "наелектризованих ненавистю і жадобою помсти" [221], як писала Стелла Кренцбах, йшла до польських та українських організацій опору, формувала свої.

Була ще одна форма реакції на зло проти євреїв. Ірраціональне, підсвідоме розуміння величезної біди і власного безсилля їй протистояти, втрати звичного, роками усталеного сусідства, спільного життя з євреями – людьми, яких зірвали з місць і женуть на смерть. Це було збереження пам'яті про євреїв, їхню історичну присутність у Галичині, їхній зв'язок з місцевим населенням, землею.

Йдеться про усну, а також писемну, літературну, публіцистичну пам'ять. Це публікації про євреїв 1942-1943 рр. у галицьких окупаційних газетах, книжках місцевих авторів. В 1942-1943 рр. на сторінках газети "Львівські вісті" починають з'являтися краєзнавчі нариси у рубриці "З історії наших міст". Іноді вони підписані, іноді без підпису. Найчастіше зустрічається прізвище Олександра Надраги, львівського адвоката, професора римського і цивільного права Університету і Греко-Католицької Богословської академії. У нарисах (Белз, Краковець, Самбір, Коломия) згадуються євреї, історія їхнього розселення, заняття.

Багато аналогічної інформації про євреїв в історико-краєзнавчих нарисах у туристичному журналі "Дорога", який редагував Северин Левицький.

Був ще один вид публікацій. Це статистичні матеріали про населення дистрикту. Вони давали тогочасному читачеві багато приводів для роздумів.

5 жовтня 1941 р. "Львівські вісті" подали коротку інформацію "Населення м. Львова: всього 319 606, з них німців (ще не офіційно-райхсдойчів. – *Ж.К.)* – 4 441, українців – 60 544, поляків – 145 446, жидів 111 467, фольксдойчів – 2 441". Ця ж газета від 18 листопада 1942 р. опублікувала статистичну таблицю кількості населення у староствах станом на 15 листопада 1942 р. (вжито вже "офіційні" назви етносів і порядок найменування: райхсдойчі, фольксдойчі, українці, поляки, жиди). У Львові: 4 510 – райхсдойчів, 7 391 – фольксдойчів, 83 570 – українців, 172 735 – поляків, 50 000 – євреїв. Різко зменшилась кількість євреїв у повітових містах [222].

В.Макарів згадував, що його знайомі дівчата-студентки, які дружили з єврейками до окупації, плакали над цією таблицею, бо знали з власного досвіду, що то означало 1 500 євреїв у Коломиї, чи 200 – у Стрию.

Редакція вперто нагадувала про євреїв, навіть коли їх вже не було.

Ось у невеличкій публікації "Населення Бережанської округи" (грудень 1942 р.) подано національний склад: "У Бережанах: німців – 12, українців – 4 181, поляків – 3 832, жидів – було – 5 636; Рогатин: німців – 105, українців – 3 555, поляків – 1 481, жидів – було 1 837" [223].

У березні 1943 р. у тижневику для селян "Рідна земля" без усяких коментарів, додаткової інформації лише з підписом "Оден з недавніх галицьких пиявок, що смоктали кров хлібороба" подана фотографія. Гарне, шляхетне обличчя бородатого єврея з напівопущеними очима [224].

В 1943 р., коли євреїв фактично знищили й німецька пропаганда трубила про вільні від "жидів" міста Галичини, у Львові вийшла книжка "Сучасний Львів". Її автор – легендарна хорунжа українських січових стрільців, вчений-географ, професор гімназії сестер Василіанок у довоєнні роки Олена Степанів [225].

Після приходу німців О.Степанів разом із сином-підлітком Ярославом Дашкевичем кілька місяців бідувала. Працювала продавцем у крамниці "народного мистецтва". Син продавав газети на базарчику. В 1942 р. О.Степанів очолила статистичне бюро міської управи.

Історія Львова у автора постає тісно пов'язаною з євреями. Тонко характеризуючи асиміляційні процеси серед населення ще з часів середньовіччя О.Степанів пише: "Латинська група (німці, поляки, італійці, французи, мадяри. – *Ж.К.)* почавши від XVI ст. підпадає під польські впливи, українці асимілюють греків, волохів, частково вірмен. Одинокі жиди творять окремий, замкнений на себе світ, і послуговуються жаргоном німецької мови як рідною".

Мужності вимагало оприлюднення історичного статистичного матеріалу: кількість населення, професійний склад, у різні періоди за національностями. Для прикладу наведу з книжки О.Степанів статистичні дані головної управи для ремесел і руху на травень 1942 р.

Ремісничих підприємств було: 58 німецьких – 1%, 554 – українських – 10%, 942 польських – 18%, 3 769 жидівських – 71%. Львів'яни, які читали цю книжку у 1943 р., добре уявляли собі, куди

поділися ті 3 769 жидівських підприємств, та ті, хто був їхніми власниками.

Чи не викликом владі були сторінки розділу з цієї ж книжки "Львівський Краєвид".

"На площі старого міста можна, з огляду на фізіономію і призначення, виділити ринок з частиною розташованою на схід до Валової вул. Це простір донедавна жидівської міської дільниці, що постала в часі середньовічного Львова. Жидівський елемент надав йому типово торговельний характер. Тут приміщувалися крамниці з мануфактурою, кравецькими та шевськими додатками та галантереєю. По виселенню жидів вона стала торговельною арійською дільницею" [226].

Аналогічно описана інша дільниця – Краківське передмістя. "Пізніше воно звалося Жовківським. Обіймало велику площу, замкнену з однієї сторони вулицями Шпитальною, а з другої – Замковою горою, від півдня доходило до середмістя. Жовківське передмістя творило здавна жидівську дільницю..."

Під німецькою цензурою з розумінням, що несло українському Львову німецьке панування, маючи перед очима спотворені геттом квартали рідного міста, О.Степанів ні рядка, ні слова не приділила "жидівській мешканцевій дільниці" Львова. Вона лише подає межі "жидівського гетто", "...на північ від описаної дільниці (Жовківської. – *Ж.К.)* на частині Замарстинова і частині Клепарова..."

Проте, характеризуючи центральну торговельно-банкову частину міста, авторка підкреслює, що до 1939 р. ця частина, на якій позначився тривалий побут єврейського населення, мала "свою спеціальну фізіономію". Авторка дуже дискретно нагадує про це населення. "Сикстутську і бічні вулиці замешкували адвокати і лікарі, на Городецькій, Фурманській, Станіслава, Рейтана, як торговельних, розміщувалися чисельні склади канцприладдя, купців-гуртівників".

Ніде О.Степанів не вживає поширені тоді терміни "арійське", "неарійське" населення. Наукові, сухі факти в контексті тогочасних реалій навіть нині набувають емоційного забарвлення. Це нагадування про співмешканців, яких вже ось-ось не стане. О.Степанів, безперечно, розуміла до чого йде.

На запитання, як могла О.Степанів так відкрито написати про євреїв у страшні для них і українців роки, син О.Степанів, видатний

український історик Я.Дашкевич відповів, що в німців, звичайно, була цензура, але до історичних і наукових фактів вони не втручалися (чого не скажеш про радянську цензуру). Як пише Я.Дашкевич вже про радянські часи: "Оперативники і слідчі відповідних установ докладно вчитувалися в сторінки книжки, шукаючи крамолу. Єдине, що зуміли інкримінувати, це образу радянської торгівлі (О.Степанів писала про порушення санітарних норм, продаж неякісних товарів)" [227].

Наприкінці 1942 р. у Львові польські підпільники почали поширювати інформацію про заяви еміграційного уряду щодо масового винищення євреїв у Польщі. Пані Ванда Биковська згадувала, що про це говорилося вірним людям у костьолі або в родинному колі чи серед близьких знайомих. Але більшість львів'ян все ще вважали, що це не стосується галицьких євреїв, бо їх німці будуть і далі використовувати на роботах або за великі гроші зроблять "жидами, як у Румунії". Засуджували єврейську покірність долі: чому не збирають гроші, чому не тікають, як можуть покірно чекати "трамваю смерті" (таким транспортом євреїв перевозили з центральної частини міста до Янівського табору) по двадцять і більше чоловіків під охороною одного-двох есесівців.

На тлі власних проблем виживання і у поляків і у українців трагізм єврейського знищення зливався у відчуттях небаченої руїни, загибелі старого довоєнного світу.

Унікальності явища, яке через роки стануть називати геноцидом (фізичним винищенням етнічної групи), Катастрофою європейського єврейства – історичного феномену, коли був винесений і здійснений тотальний смертний вирок більшості народу, – галичани тоді не збагнули і, напевне, не могли збагнути.

Але усвідомлення зла увійшло в їхню пам'ять історичною травмою. Травмою, яка позначена ототожненням єврейської екзистенції в умовах гітлерівської окупації і власної екзистенції у повоєнні роки, коли розпочався сталінський геноцид вже особливо українців. Травма нагадує про себе тим, що як "минулий факт" історію винищення галицьких євреїв ще й досі не можуть обговорювати ні представники нечисленних нині старих корінних галичан, ні навіть молодші.

У державі Ізраїль Катастрофа європейського єврейства увійшла і входить у свідомість поколінь фактично нового народу – ізраїль-

ського. І своє місце займає у цій свідомості винищення галицьких євреїв.

Чи випадково у набагато молодшій від Ізраїлю державі Україні, в її частині Галичині, з її найбільш національно свідомим населенням, так болісно відкривають замовчувані голодомор, терор перших совєтів, нацистів – винищення еврейства, терор других совєтів вже у повоєнні роки. Чи випадково старий селянин О.Каричорт каже: "Питаєте, пані, про жидів, спитайте, пані, про нас, бо то були наші жиди".

Історія Катастрофи галицького еврейства стала й частиною історії демографічної катастрофи галицьких українців та поляків.

В середині XX ст., протягом Другої світової війни і перших років по війні у Галичині відбулися різкі етнічні зміни. Їх можна вважати демографічною катастрофою. З регіону зникла основна маса корінного населення, яке проживало тут віками. Відомий історик Я.Дашкевич називає цифри: "...українців близько 600 тис. було депортовано до Азії, вбито в боях з німцями, засуджено і страчено; польська і еврейська меншини різко зменшилися – поляків, нових колоністів (1926–30-х рр.) депортовано (близько 70 тис.), інших вбито під час польсько-української війни (15–20 тис.), ще інші втекли і виїхали до Польщі також під натиском росіян (близько 850 тис.); євреїв майже цілком винищили німці (крім 1–2 тис.), німці виїхали до Німеччини. З'явилася і поступово збільшилася російська меншина" [228].

Два тоталітарні режими – фашистський і радянський – відповідальні за трагедії етносів Східної Галичини. Різні були методи, різні форми винищення населення, а результат – демографічна катастрофа.

Довгі роки в СРСР і соціалістичних країнах замовчувалися етносоціальні проблеми, в тому числі і проблеми Голокосту, проблеми етнічних катастроф. Радянська тоталітарна система стирала пам'ять про галицьких українців, євреїв, поляків. Західні українці, в першу чергу галичани, отримали збірну політичну (яка набула етнічного забарвлення), хоч і не офіційну назву "бандери". Функціонери других совєтів принесли в Галичину немислиме для корінного населення навіть для вимови "пшеки". Так стали називати поляків. Про поляків дозволялося писати й говорити як про

панів та визискувачів або комуністів, про галицьких євреїв, їхнє життя – культуру, трагічну долю у роки війни згадували хіба що у контексті боротьби з українськими націоналістами –“бандерами” і євреями-сіоністами, що єдналися з націоналістами, “чиї руки – в єврейській крові”.

4.2. Праведники народів світу. Офіційно визнані і ще не визнані

Ентузіаст пошуку Праведників народів світу з України Я.Сусленський пише про явище, яке, на його думку, суттєво впливає на цю проблему у всьому світі.

“Вважаю за необхідне наголосити, що ґрунтовне висвітлення пошуків Праведників у різних країнах організовано вкрай недосконало. Про військових злочинців збирають інформацію тисячі людей. Цих людей підтримують уряди багатьох держав. Та чи набереться в тій чи іншій країні хоча б 10–15 фахівців і така ж кількість добровольців, які були б зайняті пошуками Праведників народів світу” [229].

У 1979 р., коли Я.Сусленський заснував в Ізраїлі “Товариство єврейсько-українських зв’язків”, серед Праведників світу, визнаних “Яд-Вашем”, було зовсім мало людей з України. Сусленський розпочав розшукувати українців – рятівників євреїв. До кінця 80-х рр. він міг вести свою благородну діяльність лише за межами СРСР. В Ізраїлі, США, Канаді він знайшов понад 100 євреїв, урятованих українцями. У 1993 р. у передмові до своєї книжки “Справжні герої” він писав: “Особисто я підготував і передав в “Яд-Вашем” понад 400 документальних свідчень”. Я.Сусленський вважає, що лише після проголошення незалежності України та встановлення дипломатичних відносин між двома суверенними державами виникли умови для “широкого проведення пошуків рятівників – Праведників на високому державному рівні при активній участі громадськості” [230].

Так, умови змінилися. Хоч втрачено десятиліття. Вмирали рятувальники і врятовані. Вмирала зі смертю євреїв вдячність врятованих, зі смертю українців вмирала пам’ять рятувальників. Нащадки євреїв і українців в Україні зростали майже без знання історії своїх народів, часто за повного незнання (задля їхнього ж блага!) історії власної родини. Але правда мусила пробити собі дорогу в життя. Нині в Україні діють фонди “Пам’ять Бабиного Яру”, “Пам’ять жертв фашизму в Україні”, ентузіасти яких розшукали і склали списки понад 1100 українських громадян – рятівників євреїв.

Плідна робота ведеться львівською організацією "Меморіал", Інститутом юдаїки. Книжка, яку ви читаєте, готувалася за програмою Інституту юдаїки з ініціативи його директора Леоніда Фінберга.

У 1995 р. у Львові десяткам українців-галичан вручені пам'ятні відзнаки "Яд-Вашем", які засвідчили, що єврейський народ, єврейська держава вшановують героїв. Майже двадцять галичан одержали цю нагороду 1997 р.

Багато Праведників народів світу – галичан, яких вшанували посмертно в останні роки, загинули вже після війни – у сталінських тюрмах.

Ось одна з типових історій. Подружжя **Петрівих** зі Львова – **Катерина** і **Микола** – були поіменовані Праведниками народів світу у 1995 р. посмертно. Вони рятували родину Калісманів та їх родичів. Пощастило зберегти життя тільки дівчинці Гізель.

А починалася історія зв'язків обох родин у далекому 1922 році. Десятирічна Кася Ратушняк із села Соколівки під Львовом залишилась круглою сиротою. У селі лютувала пошесть. Старенький дідусь відправив онучку з сусідом до Львова. Може десь прилаштується. Зсадив вуйко дівчинку на Краківському базарі. Стояла у натовпі, тулила до грудей вузлик з пожитками й плакала. Люди, заклопотані власними справами, не звертали уваги. Потім біля неї зупинилась молода гарна пані. Польською мовою запитала, чого дівчинка плаче. Вислухала дитину, помовчала. А потім запитала "Підеш до мене?".

Так Катерина Ратушняк опинилась у родині Голди Калісман. Прижилась, стала не лише служницею, якій платили, а наче членом родини. Малий синок Калісманів Манєк інакше й не звертався до неї як "Касюню моя".

Збігли роки, привела сирота Катерина у дім Калісманів свого нареченого Миколу. Повінчалися й замешкали у будинку господарів. У 1941 р. мали вже дев'ятирічну Олю. Коли німці почали переслідувати євреїв, Микола й Катерина перебрались на іншу вулицю й забрали з собою Манєка, як сина. На прохання пані Голди Микола вибрався до Золочева й перевіз звідти у Львів її сестру Регіну Богнер з 9-місячною дівчинкою Гізель.

Сподівалися, що не усіх євреїв заберуть до гетто, якось виживуть. Але всіх забрали. Тепер ніхто не знає, яким чудом дістався Микола у гетто, як виніс звідти дівчинку. У Петрівих народилася й

померла друга донечка. Щоб видати дівчинку за свою дитину й не викликати підозр, спішно перебралися на іншу квартиру, де їх не знали. Коли привезли із Соколівки Олю, сказали, що має сестричку. Малу назвали Генею – Євгенією (потім, вже після війни записали Євгенія Миколаївна Петрів) [231].

І почалися поневіряння. Микола й Катерина хотіли й сестрам знайти схованку, але ті відмовились: якби щось відкрилось, Петрівих і дітей, Манєка й Гізель, чекала б неминуча смерть.

Як вони загинули, ніхто не знає. Малого Манєка несвідомо видала ровесниця – подружка, і його забрали невідомо куди. Усі страшні роки війни, щоб уберегтися від підозр сусідів, перебирались з квартири на квартиру. Катерина не випускала дівчаток на двір. При найменшій небезпеці ховала обох.

Так пережили війну. У 1945 р. арештували Миколу, і ніхто не знає, де і коли він загинув. У 1946 р. арештували Катерину за зв'язок з оунівським підпіллям. Довгих два роки Оля, якій не було ще й 15 років, працювала, утримуючи і себе, і малу Геню. Потім повернулась Катерина. Жили дуже бідно. Через кілька років після війни сусідка з будинку якось сказала Гені, що Катерина не її мати, що вона – Геня – єврейка.

Не повірила, але й не забула. Дитина є дитина. Згадала, коли мати не згодилася купити їй омріяний плащик (а жили ж дуже бідно), випалила: “Якби ти була моєю рідною мамою, то купила б!” Катерина хвилювалася, втішала. А коли важко захворіла (померла у 1989 р.), розповіла Олі і Гені правду.

У 1996 р. свідоцтво Праведників народів світу Катерини й Миколи Петрівих отримали їхні доньки Лужна-Петрів Ольга Миколаївна і Руда-Петрів Євгенія Миколаївна.

Довгі роки над родиною тяжіло клеймо націоналістів.

Багато рятівників євреїв у Галичині боялися не те, що говорити, а навіть згадувати про ті події. Євреї ж часто змушені були задля навчання, кар'єри маскувати свою національність. І от зі згоди всієї родини у 1966 р. до суду Шевченківського району м. Львова була подана заява Євгенії Миколаївни Петрів про встановлення факту родинних зв'язків. Клопотання заявниці було задоволено. Вона отримала документ: “Заявниця народилася 25.5.1942 р. в єврейській сім'ї. Мати заявниці, боячись, що фашисти знищать їх сім'ю, в тому числі і дитину, договорилася з сім'єю Петрів Миколи й Ка-

терини, у яких у липні також народилася дитина, але яка вмерла, що сім'я Петрів прийме до себе дитину Богнерів, заявницю, і таким чином збереже її від знищення фашистами. Це було зроблено сім'єю Петрів і вони весь час виховували заявницю, оформивши її документами своєї померлої дочки. Дійсні батьки заявниці загинули під час німецької окупації. Заявниця просить встановити факт, що вона являється дочкою батьків Богнера Міхеля і Богнер Регіни Берківни. Суд вважає, що заява підлягає задоволенню". Нині обидві старші жінки Ольга і Євгенія живуть у Львові. Ніжні сестри, навіть чимось схожі зовні, мають свої родини, свої проблеми, зберігають пам'ять.

У червні 1995 р. з Ізраїлю до Львова приїхав мешканець Хайфи Моше Кіршнер. Приїхав, щоб особисто, за дорученням "Яд-Вашем" вручити диплом і медаль "Праведник народів світу" **Ганні Рибак**, яка врятувала і його життя, і життя інших євреїв. Тільки 1989 р. М.Кіршнер зміг уперше після війни дістатися на Львівщину, коли його рятівниця вже померла. Лише він міг розповісти цю історію, бо діти Ігор, Здіха, Неллі пам'ятали мало.

Перед війною родина Кіршнерів мешкала в Перемишлянах, де євреїв було більше ніж половина з п'яти тисяч мешканців. Батько мав невелику цегельню, яку більшовики націоналізували, але дозволили батькові працювати майстром. Неподалік їхнього дому, ближче до узлісся жила Ганна Рибак з трьома дітьми. Чоловіка взяли до Польського війська і він десь загинув. З трьома дітьми жінці було дуже важко. Кіршнери допомагали їй і дітям.

За німецької окупації опинилися Кіршнери у гетто. До 1943 р. у ньому залишилось лише кількасот фізично сильних чоловіків і жінок. З численної родини Кіршнерів вціліли Моше з матір'ю; братові Самуїлу пощастило перейти лінію фронту і воювати в Червоній армії.

Влітку 1943 р. Моше з допомогою однокласника, українського поліцая, вивіз матір, хвору на тиф, з табору. Хотіли дістатися до Ганни. Ніч мати перебула на горищі в якогось селянина, а вранці Моше пішов шукати воза, а матір сховав у полі в кукурудзі. Німці випадково виявили нещасну жінку і на місці розстріляли. Лише увечері Моше разом з однокласником поховали її край дороги. Щоб запам'ятати місце, на п'ятому дереві зробив Моше велику зарубку.

Сам подався до Ганни. Знав, що в 1942 р. вона намагалась рятувати їхніх сусідів, опікувалася єврейським немовлям. Поки було тепло, ховався в лісах, Ганна, як могла, годувала. А восени сама запропонувала йому сховатися у її господі. Моше розумів, що чекає її і дітей, але Ганна настояла.

Два тижні разом з Ганною копали бункер під корівником. Тендітна жінка крадькома виносила пізнього вечора або вночі викопану землю відрами, розсипаючи її по городі.

Цілу зиму жив Моше у бункері. Ганна і діти носили йому їжу, якої самим бракувало. Взимку Ганна знайшла у лісі 9-річного хлопчину Йоська, напівживого притягнула у схованку. Чотири місяці рятувала хлопчину від хвороби, але ліків не було й дитина померла.

Моше пережив війну. 1947 р. виїхав у Палестину. Не забував місце свого народження, свою рятівницю [232].

У 1971 р. в Ізраїлі Донія Розен видала книжку “Мій друг – ліс” і порушила клопотання про визнання Праведницею народів світу **Олени Григоришин**. У 1972 р. Олену Григоришину було вшановано цим званням.

Події відбувалися у карпатському селі Шешори. 12-річна Донія, рано осиротіла і жила під доглядом дідуся й бабусі у Косові. Жили у селі українці, поляки, євреї. У жовтні 1941 р. у Косові почалися розстріли євреїв, загинув дідусь. Померла від пережитого жаху бабуся. Дівчинка поневірялася у гетто. У вересні 1942 р. почалася ліквідація і цього притулку нещасних. Донії чудом пощастило вирватись з лабет есесівців. Вночі вибралась за місто у ліс, який знала і любила. Таємними стежками дісталася до села Микитинець, де мешкала знана їхній родині Парасковія Григоришина. Дівчинка прийшла до неї, не знаючи, що чоловік Парасковії був війтом. Не могла через це прийняти Григоришина дівчинку, але ніхто з родини її не виказав. Навчила Парасковія Донію християнським молитвам, одягла у селянський одяг, дала на шию хрестик, влаштувала на службу до мірошника.

Але там були постійно люди, хтось міг виказати. Донія знову повернулася до Григоришиної. Та переховувала її на горищі. А зима, холоднеча у розпалі. Парасковія звернулася за допомогою до свого дядька Степана. Той примістив Донію у своєї сестри, вже літньої жінки – Олени Григоришиної. Була вона самотня, бідна заробіт-

чанка, без власної хати. Жила у благенькій хатинці, яка належала Степанові. Олена виявила до дівчинки не лише співчуття, а й материнську ласку. Вдень заробляла обом на харчі, увечері тягла хмиз з лісу, щоб не замерзнути у лютий мороз. А часи були страшні. Німці провадили по селах облави. Степан зламався. Довелося Олені разом з Донією покинути його хату серед зими. Після довгих поневірянь, десь за три тижні Олена повернулася до брата вже одна.

А через кілька днів вночі до хатини крадькома повернулася і Донія. А тут облава в їхньому селі. Знайшли трьох єврейок. Розстріляли три родини разом з ними. Олені чудом пощастило вислизнути з села разом з дівчинкою. По глибокому снігу тягли з собою драбину. За селом на полянах стояли копиці сіна. По драбині дівчинка видиралася на самий вершечок. Вдень ховалася у сіні, а увечері приходила Олена й забирала її до хатини.

Бог був милостивий до обох. Якось уночі до хати увійшли німець і два поліцаї. Не побачили Донію, яку Олена сховала під дерев'яним ліжком. А сама тряслася від страху, сидячи на цьому ліжку серед подушок і благеньких ліжників.

Був ще один випадок. Якось Олена забула зачинити двері на засув. Випадково у хату зайшов односелець. Побачив Донію. Повідомив поліцаїв. Тікати було нікуди. Білий зимовий день. Прийшли поліцаї, побили дівчинку і вже повели на розправу. Олена на колінах благала своїх же українців не брати гріха на душу. Благання підкріпила викупом. Саме перед тим передала Парасковія дорогий костюм, який колись належав родичеві Донії, щоб якось прогодувалася Олена з дитиною. Забралися поліцаї разом з костюмом. Але вже не можна було залишатися в хатині. Олена вивела Донію у ліс, обладнала схованку в хащах. Була половина березня, а в Карпатах це ще зима і холодна. Кожної ночі Олена приносила Донії якусь їжу, розраджувала. Інколи приводила до хатини. В селі не сховаєшся від людей.

Вистежив їх сусід Леш Шинкарен. Знову поліцаї. Забрали дитину в Косів. І тут сталося чудо. Молодий поліцай Петро пожалів і відпустив. Донія знову дісталася до Олени. Знову ліс, курінь, тижні, дні й ночі у надійних людей у селі. Вже перед самим кінцем окупації Донія захворіла, і Олена прилаштувала її у родині Микитюків. Сама ж мусила рятуватися, бо шукали за нею. Переховувала єврей-

ку, а це злочин. Добрі люди рятували вже Олену. Опинилась вона далеко від Шешор, аж під Коломиєю.

Так більше не зустрілися Донія Розен і Олена Григоришина. По війні дісталася Донія до Ізраїлю. Розшукувала звідти свою рятівницю. Але не знайшла. А обов'язок вдячності виконала. В "Алеї Праведників" є дерево, посаджене на честь Олени Григоришиної, табличка з її іменем [236].

Родини Редліхів та Фішелів рятували на Тернопільщині у присілку міста Бережани. **Тетяна Кунцевич** – удова, мати двох дітей, семирічної доньки і чотирирічного сина, у грудні 1941 р. дала притулок Зєєву Шотенбергу з дружиною. Допомагала й його племіннику Шимону Редліху, його матері Анні, її батькам Фішелям. У Бережанах жили поляки, українці. Добрі і злі. До 1943 р. родини Редліхів та Фішелів переховувалися у гетто, у схованці, обладнаній у складському приміщенні. Коваль Станіслав Кадогни, поляк, та його син Кароль потайки носили їжу для переховуваних. Навесні 1943 р. з гетто вивезли всіх працездатних. Ходили чутки, що решту знищать. Кароль узявся допомогти Шимону Редліху з матір'ю перебратися до Тетяни. Це пощастило зробити. Шимон Редліх згадував, що відстань, яку довелося подолати, була вже не такою й великою, але йти вони не могли, бо від перебування у схованці у них атрофувалися м'язи. Мати й до того кульгала. Коли б не Кароль і не Тетяна, яка зустріла їх на півдорозі, не дійшли б. Наступної ночі повинні були прийти і старенькі батьки Анни. Але йти з гетто їм довелося пізнім вечором. Дідусь натягнув жіночий одяг і разом з бабунею пішов вулицями. Дорогою їм трапилися діти. Вони пізнали в перехожих євреїв і стали дражнити. Надійшли поліцаї, забрали старих, катували, але ті не виказали схованки родичів.

Майже півроку переховувались у Тетяниній хаті Шимон і його мати Анна. По війні виїхали у Польщу, звідти в Ізраїль. Тетяна Кунцевич визнана Праведницею народів світу [234].

Ще одна історія. Її описав Я.Сусленський.

Лікар Леопольд Карп з дружиною був скерований на роботу в село Липовиця Сколівського району в березні 1940 р. Там він познайомився з місцевим лісником **Романом Парипою**, його дружиною Іреною, яку лікував. Був трохи знайомий з помічником лісника **Кирилом Лутаком**, лісорубом **Гнатом Хортланським**.

По селах лютувала епідемія тифу. Лікарів-євреїв не зачинили у гетто. Вони повинні були працювати, щоб поборювати епідемію. Л.Карпу поталанило "загубитися" в гірському селі. Але навесні 1943 р. гестапівці влаштували облави на лікарів, які активно допомагали УПА. Карпа з дружиною попередили. Вони сховалися у лісі. Вночі зустрілися з Лутаком, який відвів їх до схованки. Цю схованку підготували з Парипою заздалегідь. Доктор Карп писав у свідченні: "Це була печера під вивернутим величезним деревом, висота її сягала до п'яти метрів. Там було змуровано навіть невеличку піч для опалювання й приготування їжі... Парипа й Лутак приносили нам їстівні припаси, раз на два тижні. Там ми перебували до кінця жовтня. Потім у хаті навпроти Парипи розквартирували німецький патруль. Таким чином, відтепер ні він, ні Лутак не мали змоги вільно пересуватися й приносити нам їжу. Окрім того наша схованка була неподалік патруля.

Піклуватися про нас почав Хортланський. Вище в Карпатах він підшукав іншу схованку, де ми залишалися наступні дев'ять місяців.

Хортланський та його 16-літній син могли приносити нам їжу лише вночі, а взимку – у снігопад, коли замітало сліди. Щоб дістатися до нас, треба було йти 4-5 годин.

Вони ділилися з нами своїми убогими запасами, приносили харчі, теплий одяг. Ні про яку оплату не йшлося, хоч в нас і справді за душею не було ні копійки. Ці люди допомагали нам милосердно".

Доктор Карп пише, що усвідомлював, як ризикували ці люди, що односельці їхніх рятівників здогадувались, а може, й точно знали про те, що Хортланський, Парипа, Лутак ховають когось у горах, але нікого не виказали.

Вже після війни Карп дізнався, що Лутак врятував ще двох євреїв: брата і сестру.

Після війни родина Карпа виїхала до Польщі, а потім до Сполучених Штатів. Дуже дошкуляло врятованим, що довгі роки вони не могли належно віддячити своїм благодійникам. Отримали вони кілька листів від Парипи, але більшість їхніх листів й посилок в Україну пропадали. Потім зв'язок увірвався [235].

Родину Вайсів з трьома дітьми Аароном, Шевахом, Мілою переховали у Бориславі сусіди: полька **Ядвіга Гураль** та українка **Юлія Щепаняк**. Спочатку їх разом з іншими євреями, а було їх, як

запам'ятав Шевах, двадцять, ховала у каплиці біля цвинтаря Ядвіга. Потім сім місяців переховувала родину Вайсів Юлія у потаємному перестінку будинку дитячого садка. Коли почалися повальні обшуки в період масових акцій, їхнім притулком стали горище та пивниця у хаті пані Щепаняк. Дітей на якийсь час забирала Ядвіга. Не день, не два, а три довгих страхітливих роки обидві жінки, непомітно для чужого ока, забезпечували родину їжею, якимсь одягом, наражаючи себе і своїх близьких на смертельну небезпеку [236].

В червні 1993 р. на запрошення Верховної Ради в Україну з візитом прибув голова Кнесету Держави Ізраїль Шевах Вайс, народжений 1935 р. у Бориславі. Завітав він і до міста свого дитинства. Їхній будинок стоїть і донині. Шевах Вайс був у ньому. Зустрівся з мешканцями, онукою Юлії Щепаняк Ларисою... І плакав. Між тим, це мужня людина.

Родину Зайгерів: чоловіка, дружину й двох синів-підлітків врятував у Зборові на Тернопільщині **Антін Сухинський**. Мешкав він у присілку. Був диваком. Неодружений, опікувався родиною сестри з кількома дітьми, заміняв їм батька, якого арештували на початку 1941 р. Не відомо, де і коли батько загинув. На початку 1941 р. жив Сухинський самотньо, був добрим гончарем. Любив усе живе. До нього на обійстя збігалися собаки, коти. Неписьменний, відлюдкуватий Антін знаходив втіху в їх товаристві. В листопаді 1941 р. до цієї людини звернувся Зайгер. Сухинський багато не розмовляв. Криючись, викопав на городі льох, влаштував майстерно схований вхід. Два довгі роки у напівтемряві, холоді, часто голоді там перебували Зайгери. Кілька місяців у них ще були гроші, за які Антін купував харчі. А потім приносив їм те, на що міг заробити власною працею. Один із синів Шеллі згадує, як вони ледве не задихнулися й не вмерли від голоду. У хаті Антона, на подвір'ї цілий тиждень товклися німці з польової частини, яку кудись переводили. Антін не міг дістатися до Зайгерів ні вдень, ні вночі.

А ще був випадок, коли Сухинський ще раз врятував життя Зайгерів і своє власне. Навесні 1943 р. він почув, що німці ходять по селах облавами з собаками. Ті винюхують людей. Вже не одну єврейську схованку так розкрили. Цілу ніч Сухинський розкидав на городі гній зі стайні і вбиральні, розсипав перець. Німці нічого не знайшли, тільки дуже побили "брудну свиню" – господаря. Бог допомагав А.Сухинському і хоронив життя Зайгерів. Через два дні

після визволення льох, в якому переховувалась родина, обвалився. Якби вони були ще там, загинули б неминуче.

У 1945 р. родина Зайгерів виїхала у Польщу, звідти дісталися до Америки. Свого рятівника не забули. Надсилали, які могли, посилки. Читати й писати Сухинський не вмів. Про отримання посилки повідомляв малюючи квіточку. Сусіди вкладали цей "лист" у конверт і відсилали спочатку у Польщу, а потім в Америку.

З 1968 р. малюнки з квіточками перестали надходити, хоч посилки не верталися. Хтось зі Зборова написав Зайгерам, що Сухинський помер.

У 1987 р. бізнесмен Шеллі Зайгер приїхав у справах до Москви. Була вже так звана перебудова. Тому його прохання дізнатися, коли помер і де похований Сухинський, швидко виконали. Виявилося, що він... живий. Шеллі дізнався, що 85-річний Сухинський доживає віку у напівзруйнованій хаті таким же диваком і відлюдником.

Брати Зайгери зробили все, що вважали за потрібне. Надіслали гроші, одяг, телевізор, інші речі.

Шеллі Зайгер восени 1987 р. приїхав до Сухинського. Справа набрала розголосу. А.Сухинського визнано Праведником народів світу. Про Антіна писали газети, йому заздрили сусіди [237].

Йосип Онуфрів з дружиною на околиці Львова врятували 15 євреїв. У вересні 1941 р. до нього прийшов малознайомий єврей Мойше і попросив порятунку. Йосип згодився. Мойше привів дружину й родича. Три місяці вони пролежали на тісному горищі у будинку Йосипа. Коли почалися обшуки Йосип таємно облаштував у Винниківському лісі три надійні схованки. Стояти на ногах Мойше і його родич не могли. Рятувальнику довелося глибокою ніччю перенести їх на руках.

Влітку 1942 р. до Йосипа, про якого почув від своїх єврейських друзів, дістався Менахем Манесберг. Йому пощастило врятуватися від розстрілу на "Пісках". Його батько, друзі загинули. Через роки Менахем розповідав дітям, яким чудом було, що він знайшов-таки Йосипа Онуфріва, хоч були й інші люди з таким прізвищем. Як щастило знаходити Йосипа й іншим євреям. Всі вони щасливо врятувалися.

Після війни Йосипа заарештували за співробітництво з нацистами. Довгі роки він провів у тюрмі. Врятовані, і ті, що ще залишалися у Львові, і ті, які виїхали, свідчили про його благородний вчи-

нок, як могли допомагали родині грошима. Коли Йосипа врешті випустили, він до смерті навіть близьким нічого не розповідав про війну заради їхньої ж безпеки. Такі були часи.

Врятовані подали свідчення в “Яд-Вашем”. Йосипа Онуфріва визнали Праведником народів світу. Довгі роки про це не знали в Україні [238].

Чи винна онука Йосипа Онуфріва, що ні дід, ні батько не розповіли їй, що рятували євреїв.

20 січня 1996 р. Софія Онуфрів отримала лист з Ізраїлю. Лист довго шукав адресатку, бо був адресований на прізвище Ануфрів. Це була відповідь на її прохання розповісти, як і кого рятував дід Йосип. Лист з дозволу Софії я наводжу повністю, в оригіналі. Він є свідченням і про минуле і про майбутнє.

“Дорогая Софья,

Меня зовут Сара. Я – дочь Менахема Манесберга, который был спасен Осипом Ануфриевым. Ваше письмо доставило нам большую радость и очень взволновало нас. Мы очень любим и уважаем ваших дедушку и бабушку, поэтому, конечно же, мы были очень взволнованы вашим письмом.

К великому сожалению, мой отец скончался несколько лет тому назад, но мы продолжали поддерживать контакт с Вашим дедом до тех пор, пока нам не стало известно, что он тоже умер.

Из тех людей – 15 человек, которых спас Ваш дед во время войны, почти никого уже не осталось в живых. Интересно, что подвиг Вашего деда стал Вам известен только после его смерти и сейчас Вы хотели бы узнать подробности о его благородном поступке, прилагаю рассказ об этом отдельно.

Мы были бы очень рады поддерживать с Вами контакт, и может быть сложится так, что в один прекрасный день нам доведется познакомиться, и тогда будет возможность выразить Вам наши глубокие чувства.

Поскольку Вы пишете в Вашем письме, что Вы работаете в отделе международных отношений, мне пришло в голову сообщить Вам о возможностях курсов повышения квалификации в этой области в Международном израильском центре.

Прилагаю к данному рекламы о существующих программах. Если вы заинтересуетесь ими (они проводятся на английском языке), необходимо обратиться в израильское консульство по

месту жительства, подать прошение, и только если Вы пройдете по конкурсу, Вы сможете принять в них участие. Эти курсы организованы с участием ООН. Если это Вам удастся, у нас будет возможность встретиться в Израиле, познакомиться поближе и радоваться игре судьбы, которая привела к нашей встрече.

Если в будущем вы будете писать по-польски, моя мать сможет ответить Вам и тогда будет возможна непосредственная переписка (без помощи переводчика).

Может быть, Вы могли бы также дать нам знать Ваш номер телефона, на всякий случай.

С наилучшими пожеланиями,

Сара" [239].

Приклади шляхетності рятувальників і вдячності врятованих можна наводити й наводити.

Лише в останні роки Праведниками народів світу поіменовано чимало українців, завдяки інформації як з України, так і з Ізраїлю.

Серед них чимало галичан.

Вовкотруб Григорій та **Вовкотруб Марія** із Золочева, Львівської області, посмертно. Їхні свідоцтва отримали донька Амарій Стефанія Григоріївна і син Вовкотруб Іван Григорович.

Ольшанська Ольга, зі Львова, посмертно. Її свідоцтво отримала сестра Кулинич Стефанія.

Отець Стек (Марко) – греко-католицький священик.

Климентій Шептицький – брат Митрополита Шептицького.

Свідоцтва отця Стека і Клементія Шептицького отримав отець Йосиф, пріор відновленого у Львові монастиря Студитів.

Шевчук Євгенія, старенька скромна львів'янка.

Юлія Шепаняк (Лосото), нагороду якої вручено її онуці Ларисі Матчишин.

Мешканці Тернопільщини:

Іван Трац та **Рузя Трац** із села Кохнівка посмертно. Їх свідоцтва отримав син Трац Яким Іванович.

Сарабун Степан із села Кривче Борщівського району, посмертно, його свідоцтво отримав син.

Сердюк Онуфрій та **Сердюк Зося** з Тернополя, також посмертно. Їхні свідоцтва отримали зять Галушко Ілля та донька Марія.

З Івано-Франківщини (колишня Станіславщина):

Ільницький Петро з села Ямниця Тисьменицького району, посмертно. Свідоцтво отримав син – Михайло.

Подружжя **Бережницьких Ясь** та **Олена** з міста Надвірна, посмертно. Свідоцтво отримав син Ярослав [240].

Праведниками народів світу поіменовані також львів'яни **Владіслав** та **Елизавета Курбат**, **Стефанія Кулинич**, **Галина Павличко**, **Стефан Драган**, **Ольга Наглян**, **Іван Лещук**, **Володимир Сидорчук** [240а].

Про цих людей, їхній шляхетний вчинок мало хто знав в Україні. Умови були такі, що власним дітям, не те, що внукам, не розповідали.

Сумно, але пам'ять про обставини рятування збереглася нині у переважній більшості лише у дітей і внуків врятованих в Ізраїлі, Америці.

Впродовж останніх років велику роботу по виявленню рятівників євреїв проводять товариства єврейської культури. Особливо активно працюють у Тернополі.

Ентузіаст пошуків, доктор медичних наук, Емануіл Бергер опублікував на сторінках видання "Русалка Дністрова" (грудень 1994 р.) "перелік усіх відомих нам Праведників Тернополя". У короткій передмові він пише: "Протягом останніх років у рамках першорядного завдання, що поставило перед собою тернопільське товариство єврейської культури, ми займалися виявленням випадків рятування євреїв під час німецько-фашистської окупації Тернопільщини. Дані ми отримували від самих врятованих та їх рятівників, якщо це було можливо. Але багатьох із них вже нема в живих. Важливим джерелом для нас були розповіді їх дітей, онуків, інших родичів, сусідів, в деяких випадках – повідомлення, що з'явились у пресі. Наводимо результати наших пошуків у вигляді поіменного переліку всіх відомих нам Праведників Тернополя.

Андрушевська Ганна, с. Ступки Тернопільського р-ну;

Бендина Марія, хутір Бучацькі Гаї Бучацького р-ну;

Біла Явдола, с. Хлопівка Гусятинського р-ну;

Білецькі, брати **Роман** і **Юрко**, с. Завалів Бережанського р-ну;

Блажкевич Антон і його дружина **Євгенія**, хутір Сайбашиха Збаразького р-ну;

Богуцька Катерина, м. Борщів;

Бурак Петро і його дружина **Анастасія**, хутір Давидів коло с. Михалків Борщівського р-ну;

Вербицька Ганна, с. Смиківці Тернопільського р-ну;

Вертепний Віктор і його дружина **Лукія,** хутір коло с. Малий Ходачків Тернопільського р-ну;

Вичерек Мирослав і його дочка **Зося**, м. Бучач;

Вихопень Катерина, м. Тернопіль;

Ворона Дем'ян і його дружина **Олена**, м. Хоростків Гусятинського р-ну;

Гаврон Степан і його дружина **Ганна**, с. Кровінка Теребовлянського р-ну;

Гайдукевич, священик, м. Підгайці;

Гринчишин Юліан і його дружина **Маня**, с. Ладичин Теребовлянського р-ну;

Грокольський Станіслав і його дружина **Ганна**, м. Копичинці Гусятинського р-ну;

Дзюбатий Микола, с. Довжанка Тернопільського р-ну;

Дмитерко Ярослав і його дружина **Марія**, с. Козівка Тернопільського р-ну;

Доманська Ганна, її діти **Богдан**, **Марія** і **Емілія**, с.м.т. Товсте Заліщицького р-ну;

Дудар Кароль, с.м.т. Великі Бірки Тернопільського р-ну;

Івасюк Григорій і його дружина **Ганна**, с. Стрілківці Борщівського р-ну;

Климчук Остап і його племінниця **Ганна Климчук**, м. Кременець;

Ковальчук Ганна, с. Андрущівка Шумського р-ну;

Кравчук Володимир і його дружина **Йосифа**, с. Петрики Тернопільського р-ну;

Кулик Марія, м. Тернопіль;

Кунцевич Тетяна, м. Бережани;

Легка Кароліна, її дочки **Гелена**, **Казимира** і **Юзефа**, хутір коло с. Жизномир Бучацького р-ну;

Леськів Михайло і його дружина **Катерина**, с. Озерна Зборівського р-ну;

Лис Михайло, с. Красне Гусятинського р-ну;

Лопатинські, сестри **Філя** і **Наталя**, с.м.т. Микулинці Теребовлянського р-ну;

Малиновський Ян, с. Петрики Тернопільського р-ну;

Мішкевич Ян, с.м.т. Микулинці Теребовлянського р-ну;

Можарський Рудик, с. Іванівка Теребовлянського р-ну;

Момотюк Олекса і його дружина **Стефана**, с.м.т. Скала-Подільська;

Огірок Михайло, с.м.т. Микулинці Теребовлянського р-ну;

Саїк Онуфрій і його дружина **Ганна**, м. Тернопіль;

Сердюк Онуфрій і його **дружина**, м. Тернопіль;

Сігнатович Кароль і його сестра **Франя**, с. Кровинка Теребовлянського р-ну;

Сікорська Катерина, м. Підгайці;

Синенька Іванна, м. Бучач;

Скворцова Анна, м. Бучач;

Скоцень Володимир і його дружина **Євгенія**, с. Панівці Борщівського р-ну;

Сребро Катажина та її дочка **Фурман Валерія**, с. Жизномір Бучацького р-ну;

Стефановська Стелла, м. Збараж;

Сухинський Антін, м. Зборів;

Тимусь Григорій і його дружина **Ганна**, с.м.т. Товсте Заліщицького р-ну;

Фалендиш Дмитро, с. Купчинці Козівського р-ну;

Хаварівський Василь і його дружина **Павлина**, с. Гумниська Теребовлянського р-ну;

Шевчук Станіслав і його дружина **Кароліна**, м. Хоростків Гусятинського р-ну.

Ми усвідомлюємо, що наш перелік не є вичерпним, і будемо вдячні читачам за нові дані” [241].

З перелічених у списку осіб звання Праведника народів світу вже отримали Антін Сухинський, Сердюк Онуфрій, Кунцевич Тетяна. Як бачить читач, із складеного Е.Бергером списку, той ще не знав імен Івана та Рузі Трачів, Степана Сарабуна, визнаних Праведниками народів світу у 1996 р.

У лютому 2003 р. у приміщенні Львівського обласного єврейського благодійного фонду “Хесед-Ар’є” відбулася восьма урочиста церемонія нагородження Праведників народів світу, серед них громадян з Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської областей.

Здебільшого високу нагороду отримували представники сімей, звання Праведників їхні батьки, дідусі, бабусі отримали посмертно.

Лише Ірині Максимів-Саїк посол Держави Ізраїль пані Зіна Калой-Клайтман вручила особисто. Під час нацистської окупації її батьки Онуфрій і Ганна Саїки працювали в Тернополі на німецькій біржі праці, розташованій неподалік їхнього дому. Поруч був старовинний замок, за високим муром якого окупанти влаштовували робочий табір для євреїв. Туди з гетто приводили людей, майже не годували, а коли вони вже не могли працювати, вели на страту. Якось увечері у дім до Саїків прийшли двоє євреїв і благали врятувати їх. Ганна плакала зі страху за життя родини, батько дав згоду. Уночі вони прийшли до Саїків, але з ними були зовсім незнайомі люди. 16 осіб. "Вони не просили – тільки стояли і плакали", - згадувала Ірина Саїк зі сльозами на очах. Батько дозволив їм залишитися. 16 місяців родина опікувалася нещасними. Ірина мала 11 років, її брат Остап – 8. Вони, як могли, допомагали батькам, знали, що мають стерегтися і мовчати. Мовчали і сусіди, які день у день бачили, як не така вже й велика родина купляє велику кількість харчів.

Лише в 1988 році Михайло і Зося Гінзберги зуміли дістатися Тернополя. Від інших з 1945 року не було жодної звістки. Батькам пані Ірини звання Праведники присуджено посмертно [241а].

Маю надію, що буде пошанована родина **Лисищак** із села Мишків на Тернопільщині. Усі роки війни подружжя **Филимон** і **Ганна** ризикували собою і своїми доньками Пауліною і Ганною, переховуючи в обладнаному під корівником схроні 14 євреїв. Відомі їхні імена: Ілик Габе з матір'ю, дружиною Євою, дво-чотирирічним сином. Дюне Зільберт із сестрою, подружжя Діна і Гаскель Гінати, родина Клейнер з дітьми Мунею і Гітл, Єва Габа й 15-річний Йося. Усі щасливо пережили війну. Загинула лише Єва Габа вже під час відступу німців, коли, радіючи, вибралась зі схованки і потрапила під бомбардування. Нині про цих людей пам'ятають доньки Филимона і Ганни [242].

Діти й внуки **Адама Маліцкого** могли б пишатися офіційним визнанням шляхетності Адама. Чимало корінних тернопільчан пам'ятають не лише веселого дебелого продавця пива у маленькій пивній на базарі повоєнних років, його помічницю – гарну, моторну дружину Цілю, а й історію його улюбленої приповідки: "А що бахурі (збиточники. – *Ж.К.),* файну я собі жінку переховав!"

Перед війною, в 1938 році одружився тодішній власник кнайпи "Флячки" (Рубці. – *Ж.К.)* Адам з єврейкою Цілею. Усі страшні роки німецької окупації ховав він дружину. Бог милував обох. Дожили до старості. Адам помер в 1973, Ціля у 1975 році [242а].

Мешкає в Тернополі 70-річна одинока, хвора Ганна Дмитрівна Фалендиш. Від пережитого в неї погано з пам'яттю. Пам'ятає лише, що колись давно звали її Фаня, що була дуже хвора, як взяли її до себе бездітні вчителі **Марія** і **Дмитро Фалендиші**. Як її добре було, а потім прийшли німці, й перебиралися вони із села у село. Не пам'ятає, коли почала казати Фалендишам мама і татко. Здається, так було завжди. Вже по війні, в 1950 році виробив татко їй документи, як своїй доньці.

Як раділа б Фаня-Ганна Дмитрівна Фалендиш вшануванню шляхетного вчинку свого нерідного батька, бо ж нині його доброту пам'ятають лише вона й учні вчителя Дмитра Дмитровича Фалендиша [242б].

На Тернопільщині нині живуть і люди, котрі рятували євреїв на Східній Україні, у Польщі: **Лабо Іван і його дружина Мар'я** у м. Тарногруд (Польща), **Мартищенко Дар'я** у місті Фастів Київської області, **Малащук Семен** у селі Голохвасти Волочиського району Хмельницької області.

Я вже писала про проблеми, пов'язані з пошуками Праведників світу. Існують і проблеми, пов'язані з наданням цього звання, – політичні, ідеологічні стереотипи. Особливо це стосується українців, серед них чи не найбільше галичан. Гірким прикладом може бути справа Митрополита Андрея Шептицького.

У вересні 1984 р. відбулося сімнадцяте засідання комісії, яка надає рятівникам євреїв звання "Праведник народів світу". На цьому засіданні виступив директор "Яд-Вашему" Іцхак Арад. Він сказав, що цією установою керує вже протягом багатьох років, але ніколи не вживав своєї адміністративної влади для впливу на членів комісії чи на рішення, ними схвалені. "Питання про надання Андрею Шептицькому звання "Праведник народів світу", – сказав він, – унікальний випадок, який змусив мене втрутитися до цієї справи". Він не висловив жодних міркувань з цього питання й лише порадив членам комісії не схвалювати до певного часу рішення у цій справі. Він просив не ставити йому ніяких питань щодо його рекомендацій.

Наступним промовцем був Рабин Д.Кахане. Понад двадцять років тому він порушив клопотання про надання братам Шептицьким звання “Праведник народів світу”. Однак, зваживши теперішню ситуацію, він заявив, що нічого не зробить такого, щоб могло б завдати шкоди державним інтересам Ізраїлю. Далі я переказую коментар Я.Сусленського.

У колишній УРСР з’явилося тоді кілька чергових викривальних публікацій про “німецьких прислужників”, серед них і “у рясі греко-католиків”, очолюваних Митрополитом.

У колах української діаспори ображено заперечували, звинувачуючи євреїв.

“Працювали” радянські дипломати, органи КДБ. Тоді радянських євреїв не випускали з країни, нахабно брешучи, що вони не бажають виїздити. В 1982 р. в Україні було створено ініціативну групу для захисту прав віруючих, Церкви. Йосипа Терелю, її голову арештували. Група ж бо поставила питання про відновлення Греко-Католицької церкви. З Москви та Києва до Ізраїля терміново надійшли викривальні “документи”, кінофільм про українських націоналістів, натхненником яких радянська пропаганда називала А.Шептицького.

Радянський Союз з більшим чи меншим успіхом інспірував антиізраїльські акції арабських країн. А це протистояння терор, можлива політична ізоляція Ізраїлю.

Політична позиція зрозуміла. Чи варто провокувати “російського ведмедя”? До того ж питання про канонізацію Андрея Шептицького, яке було порушено у Ватикані ще у 1955 р., не було вирішено.

Зрозуміла і позиція 81-літнього Рабина Д.Кахане. Йому казали приблизно таке: “Ми розуміємо, що Шептицький врятував Вас від смерті, як врятував і багатьох інших євреїв. Ми розуміємо бажання гідно вшанувати його пам’ять. Але подивіться ширше на проблему. Він не звичайний українець. Він і мертвий продовжує відігравати важливу політичну роль”. І колишній головний Рабин авіації Ізраїлю складає зброю [243].

У людства особливо другої половини XX ст. поняття добра і зла перемішалися. Безпристрасна наука поступилася місцем ідеології. Як євреї, так і українці не позбавлені вмінь навішувати ярлики: “Негідник, нацист, зрадник, колаборант. Нас звинувачують!”.

Немає колишнього СРСР, але ідеологічно заангажовані колишні радянські люди, як і ідеологічно заангажовані колишні радянські люди в Ізраїлі, США, інших країнах, існують.

Аналогічна 1984 р. ситуація повторилася у 1994 р. Незалежна Україна успішно налагоджувала взаємини з Ізраїлем, давали свої плоди дипломатичні зусилля першого посла України в Ізраїлі Ю.Щербака, діяльності “Товариства українсько-єврейських взаємин”. І знову політика. У США з’явився фільм “Огидне обличчя свободи”.

Прямого шельмування Митрополита Шептицького не було. Згадали націоналістів 1941 р. На вулицях Львова 1994 р. камера фіксувала їхніх нащадків, які, коли вірити авторам фільму, готові знову кинутися нищити євреїв.

Але часи мінялися. Не лише емоційно, а й спокійно, науково-обґрунтовано провокація була спростована.

У 1995 р. комісія “Яд-Вашему” проголосувала за присвоєння звання “Праведник народів світу” Климентію Шептицькому та його соратнику греко-католицькому священику Маркові (Стеку) [244].

Сподіваюсь, прийде час, і справедливість восторжествує і по відношенню до того, хто був натхненником організованого рятування євреїв у Галичині, – Митрополита Андрея Шептицького.

4.3. Попри страх смерті. Про тих, хто допомагали, ризикуючи життям, і були знищені або покарані фашистами, – свідчать архіви і пам'ять галичан

Звання "Праведник народів світу" – офіційно визнана форма шанування гуманних жертовних мотивів рятування євреїв, коли рятівникам пощастило врятуватися. Але були десятки, сотні людей, які по-різному, але допомагали євреям. Мотиви їхніх вчинків, за рідкісними винятками, також були шляхетні.

У багатьох випадках цих людей стратили німецькі окупанти, часто разом з євреями, яким вони допомагали. Часом вони були арештовані і також страчені радянськими репресивними органами як націоналісти, бандерівці, німецькі поплічники.

Про цих людей мало знають нащадки в Україні, ними майже не цікавляться науковці. Про них нікому і неможливо зібрати документи, які вимагає "Яд-Вашем". Саме з пропозиції директора Інституту юдаїки Леоніда Фінберга вивчити свідчення про цих людей почалась моя робота над цією книжкою.

Цей розділ буде значно більший від інших, адже він центральний, бо жодного прізвища я не мала права пропустити.

Я залучила два види історичних джерел: архівні документи й свідчення учасників подій, спогади їхніх ближніх – "живу історію". Серед архівних фондів періоду Другої світової війни, які збереглися в обласних архівах Західної України, є документи німецького спеціального суду для місцевого населення, оголошення-афіші поліції безпеки і СД зі списками заручників, засуджених на смерть, страчених на основі рішення так званих "наглих судів". Як правило, в таких "списках" вказувалося прізвище, місце проживання, зміст "злочину" проти "німецької справи".

Надзвичайний німецький суд для місцевого населення "Зондергеріхт" розглядав кримінальні справи: пограбування, вбивства, порушення правил торгівлі, розпоряджень влади стосовно побуту, пересування тощо [245]. 38% усіх кримінальних справ надзвичайного суду у Львові стосуються осіб, які переховували євреїв або надавали їм якусь іншу допомогу. Розглядалися справи мешканців Львова, повітів і сіл Львівщини. Хронологічно це період 1942 – пер-

шої половини 1944 р. Є справи, де знаходимо лише довідку, прізвище, ім'я, іноді зазначено віросповідання, національність, місце проживання оскаржених, зміст "злочину". В інших – крім довідки про особу, протоколи допитів підсудних, свідків, доноси, висновки слідства, вироки.

У більшості справ вказуються прізвища євреїв, яких переховували, обставини їхньої появи у будинках, помешканнях підсудних.

Кожна справа – факт людської трагедії, по-своєму неповторної. Спільними були приреченість, беззахисність.

Хто ж були ці люди?

Казимир Малко, службовець суду, уроджений 16 грудня 1886 р. Його дружина **Вільгельміна** з дому Лорек народилася 16 березня 1890 р. (віросповідання не вказане). Мешкали у Буську. Арештовані 13 червня 1944 р. у Буську. Переведені у слідчу тюрму до Львова. У супроводжувальній записці вказано, що "безоплатно" дали притулок "жидівській парі Штольценберг". Судове засідання призначене на 7 липня 1944 р. [246].

74-річна **Єва Бодак** з дому Корнецька, уроджена в селі Підзвіринець Рудківського повіту, вдова, мешкала у Львові на Площі Ринок, 30. Арештована 3 лютого 1944 р. Звинувачується у переховуванні євреїв Едварда та Зігфріди Фалік, які "без дозволу залишили жидівську мешканцеву дільницю". Єва Бодак заперечувала свою вину, але факт переховування підтвердили дві особи: Марія Бодак, яка мешкала на Площі Ринок, 30, і поліцай з ІІІ комісаріату Василь Гусик. Яка трагедія розігралася навколо помешкання старенької жінки, можна лише гадати. Не виключено, що її сестра, або сестра чоловіка, хотіла оволодіти помешканням, чи якісь інші причини спонукали Марію виказати Єву [247].

36-річна **Роземан Віра-Франциска**, народилася у Київській області, село Ліплянка, дочка Григорія Роземана та Розалії Новаківської, швачки. Віросповідання не вказано. Арештована 20 березня 1944 р. за доносом Зигмунда Герецького. Слідство велося до 5 липня 1944 р. Є короткий протокол допиту, в якому брав участь перекладач Роман Ластовецький. Звинувачена визнала, що "з літа 1943 р. до арешту переховувала жидівську дитину, яка була покинута в жидівському кварталі і яку ніхто не розшукував" [248].

62-річна **Анна Конска**, бездітна, римо-католичка. Народилася у селі Пленіков Перемишлянського повіту. У 1944 р. мешкала у місті

Перемишляни. 12 червня 1944 р. її арештували разом з 14-річною єврейською дівчинкою Донією Цвебен. Обох з Перемишлян перевезли до Львова у слідчу тюрму. У справі є короткий протокол допиту А.Конської.

Бабуся цілком визнала свою вину. Дала дівчинці притулок із співчуття, бо та була нещасна і бездомна, ніякої плати не отримала від неї. Анна повідомила, що знала батьків Донії Анту і Давида Цвебен. Вони загинули в гетто в 1943 р. Де переховувалася дівчинка до приходу до неї, не знає. Донія прийшла до Анни 10 червня, попросила хліба, обіцяла на другий день піти. Анна нагодувала дівчинку і сховала у стайні. А вранці прийшли шуцполіцаї і забрали їх обох. Слідство напевне тривало, але інших документів у справі немає [249].

Збереглися в архіві лише смертні вироки окремих осіб. Винесені вони у квітні – липні 1942 року: **Лейбі Гельману**, **Антонію Шмідту** – за порушення кордонів гетто [250], **Костирко Юлії** [251], **Ясинській Марії** [252] – за переховування євреїв, **Маркевичу Антону** – за поширення фальшивих документів, торгівлю продовольчими картками, порушення кордонів гетто [253], **Рогуч Марії** – за переховування євреїв [254], **Скілінській Гелені** з сином **Франеком, Печонці Анастасії** – за переховування євреїв [255], **Ясінському Блажею**, **Лисяку Роману** – за порушення кордонів гетто, перенесення харчів [256].

Збереглася коротка довідка про виконання смертного вироку 11 липня 1944 р. об 11 год. 45 хв. стратили **Катерину Літепло**, доньку Якова Тимчишина і Ганни Вольської з села Блищиводи Львівського повіту. У Львові на вул. Зеленій вона "свідомо з метою наживи" переховувала єврейські родини Бернштайнів, Бреннерів, а також ще "невідомих жидів" [257].

За прізвищами і іменами можна припустити, що Лейба Гельман, Антон Шмідт – євреї, Костирко Юлія, Маркевич Антін, Рогуч Марія, Катерина Літепло – українці, Скілінська Гелена, Печонка Анна, Ясінський Блажей – поляки.

Найбільшу цінність для історика складають судові документи з довідками про підсудних, текстами протоколів допитів, висновками слідства, вироками, так би мовити, комплектні.

Серед них справа **подружжя Бернатовичів**. Слідство тривало з 21 квітня по 23 травня 1944 року. **Бернатович Йозеф**, римо-католик,

народився 10 січня 1879 р. у м. Ярославі. Освіта 4 класи народної школи, муляр. Дружина **Ганна**, з дому Голуйко. Греко-католичка, народилася 13 червня 1879 р. у Перемишлі. Мешкали у Львові на вул. Внєбовстомпєня, 32. З протоколу допиту Й.Бернатовича дізнаюся, що він служив в австрійській армії, був пекарем. У 1904 р. одружився з Ганною. Після Першої світової війни здобув фах муляра. Добре заробляв. Двоє їхніх дітей померли маленькими.

На допиті Бернатович розповів, що у березні 1943 р. переселився з Ярослава до Львова. Купив будинок на Кульпаркові, який до створення єврейської мешканцевої дільниці належав євреям. За кілька днів по переселенню виявив, що у пивниці ховаються євреї. Їх було дев'ятеро. Не повідомив поліцію, бо боявся, а ще гадав, що ніхто з сусідів не міг їх бачити, будинок бо стояв окремо від інших. 9 місяців євреї перебували у пивниці, лише іноді вночі готували собі їжу у кухні. Бернатович рішуче заперечує, що отримував від євреїв гроші. Він лише допомагав їм діставати харчі, приймав від них цигарки, іноді горілку. Звинувачує поліцаїв з третього комісаріату української поліції (прізвищ не називає) в тому, що "знали про жидів, але не арештували їх і мене схиляли нічого не робити".

Ганна Бернатович на допиті повідомила, що переселилась у будинок кількома днями пізніш від чоловіка. Побачила євреїв, й плакала, сварилася з чоловіком, навіть на якийсь час пішла з дому, але повернулася, бо не могла жити без родини. Ганна, як записано в протоколі, дуже побивалася, не усвідомлювала вини. Вона виправдовувалася тим, що лише іноді продавала одяг, який давали їй євреї, купувала їм продукти, а як у них нічого не залишилось продавати, давала їм хліб, бо їм з чоловіком мало що потрібно. Також звинувачувала поліцію, бо "сама передала одному поліцаю 5 тис. злотих від жидів". Проти Бернатовичів свідчили їхні сусіди Ластовицький і Домбровський.

У слідчому висновку записано, що Й.Бернатович "винен у переховуванні євреїв, у тому, що не повідомив про злочинну поведінку поліцаїв з третього комісаріату Шуцполіції". Ганна Бернатович допомагала чоловікові, як "голові родини, цим самим підтримувала і поглиблювала злочин". Вирок: "Встановлено зміст злочину Й.Бернатовича. Порушення приписів розпорядження про перебування жидів у генерал-губернаторстві від 13 вересня 1940 р. і наказу по м. Львову від 15 вересня 1941 параграф 4 "Д" перехову-

вання жидів". Бернатович засуджувався до "єдино передбаченого покарання – смертної кари". Ганна Бернатович "...допомагала жидам під впливом чоловіка, проти якого не наважилася піти через похилий вік". Суд визнав її дії більш легким випадком порушення розпоряджень, згідно з параграфом 4 "В" абзац 2 визначив покарання – 3 роки ув'язнення у виправно-трудових таборах.

27 квітня о 12 год. 05 хв. Йозефу і Ганні Бернатович був зачитаний вирок. Йозеф не визнав себе винним. Ганна визнала. У довідці від 28 квітня 1944 р. записано, що о 5 год. Й. Бернатовича стратили [258].

Прізвища, доля євреїв, яких переховували Бернатовичі невідомі. Могли бути два варіанти – вони були арештовані і страчені, або їм вдалося втекти. Можливо, тому у справі немає ніякої інформації про те, кого саме переховували підсудні.

Таке можна допустити, аналізуючи й іншу справу.

71-річна **Михалина Мерська** арештована поліцаями з шостого комісаріату міста Львова за доносом (прізвища не вказано). З лютого 1944 р. разом з нею арештовані п'ятеро переховуваних нею євреїв. Вони зразу ж були передані до німецької поліції.

У справі є довідка, складена поручиком комісаріату Соколовським для німецької слідчої тюрми. "Михалина Мерська, римокатоличка, народилася у м. Кам'янка-Струмилова, мешкала у Львові по вул. Падеревського 12, мешкання 4, стара панна, переховувала 5 жидів. Жила з утримання жидів, отримуючи денно 100 злотих".

У справі є протокол допиту у слідчій тюрмі, текст звинувачення, вирок і навіть, – рідкісний випадок, – текст касаційної скарги адвоката Адольфа Фіди до "уряду генерал-губернатора" у Кракові.

На допиті Мерська розповіла, що в червні 1943 р. до неї прийшла знайома єврейка Бляуер і попросила сховати її родичів. Мерська згодилася і примістила у пивниці свого будинку Мозеса й Марека Бернштайнів, жінок Крьонверт, Вайнтрауб, Кнауф. "Щоденно отримувала від них 100 злотих, за що один раз в день приносила їм зупу". Виправдовується тим, що євреї обіцяли піти через кілька днів, але залишились, вимагали опіки. Вона погрожувала, що вижене їх. Ті ж відповідали, що краще Мерській мовчати, бо вона буде тяжко покарана.

Мерська звинувачується в тому, що "переховувала за оплату жидів, які залишили мешканцеву дільницю без дозволу".

Вирок: "В ім'я німецького народу робітниця Мерська звинувачується у злочині переховування жидів і засуджена до смертної кари".

У касації адвоката Фіди про помилування сказано, що "Мерська передчасно осиротіла, тяжко працювала, мала всього два класи народної школи, а тому не розуміла змісту свого злочину". Адвокат просив врахувати, що підсудна "має пристойну опінію, поважний вік", що "лише матеріальна скрута спокусила її переховувати євреїв. Від того, вона не мала ніякого зиску, бо 100 злотих ледве вистачало євреям на прохарчування, а Мерська користала з того, що з ними харчувалась".

Є ще окрема постанова суду. Суддя скеровує головному адвокату Львова представлення, в якому звертає увагу на негативне явище "зростання кількості осіб, оскаржених за тривале переховування жидів, яких адвокати беруться захищати" [259].

Як свідчать архівні документи, поширеним явищем, особливо у містах, була допомога євреям сусідів, знайомих поляків та українців, які діяли спільно. Поширену в ті часи ситуацію розкриває справа українців **Петра Ворони**, **Славка Штокла**, польки **Антоніни Каплетжонки** з Сокаля.

22 червня 1944 р. їх заарештували за доносом таємної поліції (прізвище донощика не вказується) й разом з переховуваними євреями – подружжям Цугманів – 24 червня перевели в слідчу тюрму Львова.

У справі є свідчення євреїв. Фріда Цугман, з дому Дінес, повідомила, що врятувалися під час акції в гетто у травні 1943 р. випадково, пересидівши у пивниці. Коли навколо все заспокоїлось, пішли до Петра Ворони, якого чоловік знав до війни. Мали з собою 3 тис. злотих, деякі речі. Ворона їх сховав у коморі, годував. Про них знав пожилець Ворони Славко Штокло, "хлопець з якогось села". Через 8 місяців П.Ворона виселився, а у помешкання перейшла нова господиня Антоніна Каплетжонка. Та також переховувала їх. Платити у Цугманів вже не було чим, тому Фріда, коли було безпечно, робила усю домашню роботу. Слова дружини підтвердив Соломон Цугман.

Обоє повторювали кілька разів, що нічого не знали "про інших жидів", яких переховали Ворона і Каплетжонка.

Петро Ворона, 28 років, робітник, греко-католик, виправдовувався тим, що нічого не міг вдіяти з євреями, коли дізнався про покарання. Пустив їх до себе, бо пожалів весною 1943 р., весь час чекав, що вони підуть, бо тяжко йому було ними опікуватися, особливо зимою. Отримав від Цугманів 500 зл. на харчі і золоту обручку Фріди, щоб заплатити поліції. Його пожилець Славко Штокло знав про євреїв, але не втручався, потім він вступив у дивізію "Галичина" і вибрався з помешкання.

Антоніна Каплетжонка, 39-річна служниця, римо-католичка, мати п'ятирічної дитини, побивалася, що не могла відмовити євреям, бо знала їх ще до війни, не заявила в поліцію через співчуття і жалість. Щоб відв'язатись від євреїв, навіть переселилась до іншого дому, але євреї тайкома прийшли до неї і мусила їх ховати. Дуже боялася, бо в іншому помешканні їхнього дому жили німецькі офіцери. Від євреїв ніяких грошей не отримувала. Продавала їхні речі, щоб купити продукти. Прийняла від євреїв подарунки: черевики і білизну для постелі.

У слідчому висновку П.Ворону і А.Каплетжонку визнано винними. Призначене судове засідання [260].

У більшості судових справ зізнання свідків певною мірою були підставою для доведення вини. Їх зізнання записували у протокол. Доля цих людей була під загрозою, оскільки і їх могли звинуватити у порушенні розпоряджень, недонесенні.

Але зустрічаємо і факти, коли свідки явно намагалися спростувати вину підозрюваних.

39-річну **Розалію Пирську** арештували у Жовкві 18 червня 1944 р.

Розалія звинувачувалась у тому, що з січня по квітень 1943 р. разом із чоловіком переховувала євреїв. Чоловік і євреї не арештовані, їх розшукують. Свідки – подружжя Куфнерів. Дружина заперечує вину підсудної, бо та "не знала, що чоловік переховував євреїв на горищі будинку. Речі, які продавала Пирська, не були єврейські. Пирська перепродувала щось, бо заробляла дітям на прожиття. Пан Куфнер не може сказати, чи винна Розалія, бо не знає чи продавала Пирська речі, щоб годувати євреїв, але бачив, як тяжко вона стягалася на поживу для дітей" [261].

Макс Рінгер, еврей, городник, арештований 21 травня 1944 р. у Львові, сталого місця проживання не має. Затриманий шуцпо-

ліцією о 22 годині, у помешканні **Ірини Бариляк** по вул. Вонсовича, 49.

Зі сторінок тексту допиту Макса Рінгера та свідків, записаних поручиком допоміжної поліції Богданом Наконечним, можна дізнатися про долю, вчинки людей, різних за соціальним складом і національністю.

Справа – одна з небагатьох написаних українською мовою поліцаєм допоміжної української поліції.

У протоколі допиту зі слів Макса Рінгера записана його біографія. Народився 14 лютого 1923 р. у селі Андрихові Бережанського повіту Львівського воєводства. Батьки – Самуїл з Тернополя, Берта з радянської Росії. Зізнався, що "є жидом". У 1938 р. батьки послали його до Коломиї вчитися у господарській школі. У 1939 р. саме перед війною повернувся до батьків в Андрихів. Коли почалася війна перебрався з батьками до Тернополя. Перед вступом червоних поїхав до Коломиї. У жовтні 1940 р. повернувся до Тернополя й дізнався, що "батьків вивезли на Сибір". З Тернополя знову поїхав у Коломию. Там був до серпня 1941 р., потім перебрався до Львова, бо йому обіцяли роботу. Влаштувався до власника квіткового магазину по вул. Коханівського. Господар тримав його на роботі, поки можна було, бо добре працював. Коли почалося переселення у гетто, ховався у полях, старих шопах, іноді щось заробляв. У грудні 1943 р. почав працювати у будівельній фермі Баубюро по вул. Зеленій, 9. Назвався біженцем з Волині. Не був схожим на єврея, назвався Петром Рогушем. У фірмі йому видали трудове посвідчення.

На початку травня 1944 р. у парку на Цетнарівці (околиця Львова – Ж.К.) випадково познайомився з Іриною Бариляк, якій представився як Петро Рогуш. Після першого знайомства зустрічався з нею ще два рази. На третю зустріч вона запросила його додому. Тут о 22 годині був затриманий шуцполіцією. Рішуче заперечував, що переховувався у Ірини Бариляк. "Вона не могла знати, навіть не здогадуватися, що я є жидом".

Зізнання Ірини Бариляк, затриманої разом з Рінгером. Народилася 9 жовтня 1923 р. у Львові, греко-католичка, заміжня, чоловік Роман, дитина трьох років. Повторила те ж саме про обставини знайомства з Рінгером, наголосила, що знала його як Рогуша Петра.

Свідок – Лищак Марія, народилася 16 травня 1895 р. у с. Здолбнє Ряшівського повіту, римо-католичка, монахиня, мешкає у будин-

ку по вул. Вонсовича, 49. Повідомила, що у квітні чи травні під час бомбардування у схованці бачила Ірину з молодим хлопцем, якого та називала Пйотрусь. Той був "неподібний на жида", говорив доброю польською, краківським діалектом. Не бачила, щоб він заходив до помешкання Бариляк.

Другий свідок – Зиморовський Олександр, народився 24 лютого 1892 р. у селі Велика Лука Тернопільського повіту, римо-католик, пенсіонер. Підтвердив слова Бариляк і Лищак. Додав, що часто бував у Бариляків вдома, не бачив там Рінгера. Розмовляв з ним у схованці.

У справі є висновок поручика Наконечного: відпустити І.Бариляк та свідків, встановити нагляд за будинком, у якому вони мешкають. Макса Рінгера передати у комісаріат для подальшого слідства [262].

Зигмунт-Броніслав Пшиборовський, він же Едель Зигмунт, інженер-будівельник, єврей. Арештували його випадково 3 травня 1944 р. під час облави. Викликали підозру документи. На допиті "зізнався у своєму жидівському походженні", повідомив, що мешкав до квітня 1942 р. у Львові на вулиці Зеленій. Закінчив Львівську політехніку. До війни працював інженером. Одружений. Коли було створено гетто, переселився туди з родиною. Навесні 1943 р. дружину й дитину забрали до транспорту. Батьки – Мендель і Маня Еделі загинули у серпні.

До початку 1943 р. він працював у фірмі "Пизяк". Коли євреїв заборонили приймати на працю, переховувався у травні й червні у гетто. Під час липневої акції втік. Знайшов притулок у **Цієплік Стефанії**. Самостійно підробив собі документи на ім'я Зигмунта Броніслава Пшиборовського й влаштувався на роботу у фотоательє на вул. Академічній.

Жив у Цієплік до лютого 1944 р. Коли вона виїхала, якийсь час ховався вночі у розбитих будинках, потім притулок йому дали жінки Білик Станіслава і Пакіет Зофія. Не назвав адреси жінок, бо не знав, де вони перебувають, бо вибрався від них ще до арешту.

У слідчому висновку записано, що жодної жінки із згадуваних у місті не виявлено. Оголошений розшук. Зигмунта Еделя переведено до слідчої тюрми [263].

Поширеним способом порятунку євреїв були так звані "арійські документи". Дістати такі було важко, ще труднiше було жити, не наразившись на небезпеку.

Анну Гурську з шестилітньою донькою та служницею Розалією Костюк арештували у Львові 4 травня 1944 р. Капрал Мартинович з кримінальної поліції у довідці пише, що за донесенням таємної поліції особи, які проживають на вул. Сикстутській № 29 у Львові "підозрюються в жидівському походженні, хоч мають арійські прізвища".

Анна Гурська з дому Кухарська, народилася в 1915 р. у Стрию, римо-католичка. На допиті повідомила, що у 1937 р. вийшла заміж за урядовця акцизного управління українця Андрія Гурського. Навесні 1938 р. виїхала до тітки чоловіка у Дубно, там народила і хрестила дитину. У жовтні 1939 р. приїхала до батька у Коломию. Батька у 1940 р. арештували й вивезли у Сибір. Коли почалася німецько-польська війна, чоловік пішов до війська, а вона перебралася до Львова, отримала роботу. Щоб забезпечити опіку дитині, за рекомендацією знайомої з Коломиї Христини Біляшівської найняла служницю Розалію Костюк, польку. Розалія втратила мову від переляку під час бомбардування. Добре ставилась до дитини. Анна знала, що вона походить з села Чишки під Львовом, але з родини Розалії нікого не бачила. Розалія Костюк на мигах пояснила, що не є єврейкою.

На прохання Анни викликані свідки. Сержант Казимир Слоньовскі з кримінальної поліції Коломиї заявив, що знає Анну та її чоловіка з Коломиї, що вони "арійці". Свідок Андрій Ригльовський, секретар гміни села Чишки, заявив, що знає Розалію з дому Голонко, польку, яка до заміжжя жила в Чишках. На фотографії, яку показали йому в поліції, пізнати Розалію він не може, можливо, через погану якість фото.

Висновок слідства. Визнати Гурську А. та її доньку "арійками", Костюк Р. – "жидівкою". Для подальшого слідства з метою встановлення походження фальшивих документів і факту переховування єврейки жінок перевели у тюрму на Лонцького, дитину віддали в притулок [264].

У роки війни сліпий випадок, збіг обставин руйнував життя багатьох людей. Така біда впала на маленького Максиміліана Турдельтауба й родину Фінків.

Ніхто не дізнається, чому Максиміліан опинився на львівській вулиці 27 січня 1944 р. Сам він сказав, що шукав товариша й заблукав.

Старша людина **Петро Фінк** пояснював, що він вивів хлопчика на вулицю і залишив його там. Можливо, була ще якась причина – недогляд дорослих, звичайний дитячий непослух. А наслідком стала трагедія. Хлопчика затримала поліція. Привели на постерунок, там виявили, що він єврей. Слідчий кримінальної поліції Зигмунт Гловацький почав розпитувати. Хлопчик назвався Маркусом, сказав, що йому п'ять років і живе він у вуйка Петра на вулиці Фільзенштрасе, 3, помешкання 7. За вказаною адресою арештовано родину: Петра Фінка, його дружину **Катерину** й доньку **Гелену**. Їх звинуватили у переховуванні єврейської дитини.

На допиті двірник Петро Фінк, видно, страшенно переляканий, почав плутано розповідати, що хлопчик – син Марії Леберт, яка вийшла заміж за райхсдойча з Відня. У серпні 1939 р. залишила у нього речі, виїжджаючи до Відня. Де був хлопчик, він не знає, можливо, у сестри родича Марії Генрика Турдельтауба. Генрика він знав, бо той до переселення у гетто жив у будинку, який Фінк обслуговував.

Влітку 1942 р. сестра Генрика привела до нього хлопчика і попросила потримати кілька днів, поки за ним приїдуть з Відня мати або бабуся. За хлопчиком ніхто не приїхав, хоч на його адресу надійшов лист від Марії Леберт, у якому вона обіцяла приїхати за сином і своїми речами. Фінк дуже хвилювався, дружина і донька вимагали віддати дитину у поліцію. І тоді він, зрозумівши, що за хлопчиком ніхто не приїде, вивів його на вулицю і покинув, щоб хтось забрав у поліцію.

Фінк дуже побивався за жінкою і донькою, говорив, що вони не винні, бо, як і він, думали, що дітей, які походять з Райху, не треба реєструвати.

Катерина й Гелена підтвердили слова П. Фінка й додали, що спочатку нічого не знали про хлопчика, бо жили в іншому будинку, а коли дізналися благали віддати дитину в поліцію.

29 січня 1944 р. маленький Максиміліан Турдельтауб відправлений у табір, родина Фінків у тюрму на Лонцького для подальшого слідства. Оголошувався розшук Марії Леберт. Її лист з адресою відправлений у поліцію до Відня. Не може не дивувати, що П. Фінк не

врахував, що хлопчик назве адресу, де живе. До того ж його донька Катерина сказала, що тато пішов з дому, а потім повернувся, бо забув одяг для дитини. Саме тоді хлопчика забрала поліція. Не виключено, що Фінк переводив Макса в іншу безпечнішу схованку, як і не виключено, що, рятуючи родину і себе, він просто покинув його напризволяще [265].

34-річна львів'янка, полька **Антонія Хомчинська** стала жертвою захланного донощика, власної необережності, сліпого випадку.

Її арештували 16 вересня 1943 року. Фольксдойч Шмідт, який служив у земельному управлінні Львова, звинуватив Антонію у викраденні речей, переховуванні "підозрілих осіб, євреїв", інтимних стосунках з євреєм.

Слідство велося довго. У справі є лише частина документів.

Зміст протоколів допитів Хомчинської дає підстави вважати, що вона переконливо довела, що "рояль, який нібито украдений нею, належить її тітці, а речі пожильців, яким Антонія здавала кімнату, тканини, хутро, забрав Шмідт під час її арешту". У справі є свідчення двірнички, яка підтверджує це, повідомляючи, що після арешту Хомчинської Шмідт переселився в її помешкання, виносив різні її речі. У слідчому висновку сказано, що в квітні 1944 р. проти Шмідта порушена кримінальна справа, як такого, що зник, присвоївши собі цінні речі не лише Хомчинської, а й інших осіб.

Антонія заперечувала звинувачення у переховуванні євреїв, бо винаймала кімнату подружжю – полякам. Лише після арешту дізналася, що вони євреї. Куди поділися пожильці, не знає. Заперечувала Хомчинська також і будь-які інтимні стосунки з євреєм.

Тут проти неї свідчив її власний лист братові. Як опинився він серед слідчих документів, можна тільки гадати. Антонія пише про тяжке життя, холодні напівголодні дні, що винайняла кімнату інтелігентній подружній парі. До них часто приходив лікар Зільберштайн. Познайомилися. Вона закохалася, він відповів їй взаємністю. Описувала святкування Великодніх свят. "Приїхала мама з Судової Вишні, вибрали на картки всі можливі продукти, прийшла подруга зі своїм хлопцем, Зільберштайн приніс квіти. Танцювали, сміялися. Я була щаслива як до війни..."

Хомчинська просиділа у тюрмі майже рік, 7 місяців перебувала у тюремному шпиталі з відкритою формою туберкульозу. На допити її не викликали, своїх свідчень вона не змінила.

Очевидно, родичі, близькі клопоталися її долею. У справі є довідка, що 7 червня 1944 р. о 18 год. її звільнено за наказом німецької державної управи Львова, як таку, що зразково поводилась, підозри проти неї були не обґрунтовані, її обмовили, до того ж вона "поважно хвора" [266].

Залишається й нині таємницею чи урятувалися і як урятувалися євреї, які мешкали у Хомчинської, хто і як допоміг Антонії вибратися з тюрми. Чи вижила взагалі жінка, щаслива своїм коханням влітку 1943 р.

Збереглася справа поліцая з Судової Вишні.

Володимир Лемець народився у селі Загороди біля Судової Вишні на Львівщині 1921 року, греко-католик, 5 класів народної школи. Звинувачується в тому, що під час свого чергування в ніч з 5 на 6 вересня 1943 р. випустив 22-річну єврейку Пепі Райхенберг.

У справі є протоколи допиту Лемця у Судовій Вишні, у слідчій тюрмі Львова, слідчі висновки.

Лемець був тюремним охоронцем, ключником, як казали галичани. Зміст протоколів його допитів дає уявлення про те, як намагався він захиститися. Заступив на чергування дуже втомленим, єврейка з камери № 1 попросилася в туалет. Він вивів її, зайшов до вахтової кімнати, сів і провалився у сон. Коли прокинувся, забув про неї. Вийшов у коридор, пересвідчився, що камери замкнені, й залишивши свою форменну "блюзу", де були ключі від усіх приміщень тюрми, пішов відпочити у вільну камеру № 8. Десь за дві години прокинувся і виявив, що він замкнений. Подумав, що зіпсувався замок. Почав кликати свого напарника, який мешкав у тому ж приміщенні, але той не чув, тоді почав гатити лавкою у двері, вибив дірку, відчинив якось замок, побачив, що двері камери єврейки відчинені, вхідні двері відчинені також. Ключі були у замку з середини. Єврейка втекла. Він вибіг на подвір'я, навіть у поле біля тюрми, але не знайшов, коли повернувся, на нього вже чекали німецькі жандарми й українські поліцаї.

У висновку слідства в Судовій Вишні записано, що версія Лемця "виссана з пальця. Пепі Райхенберг – з Судової Вишні і він її знав, як знав і тих, хто переховував її до тюрми, і тих, хто її зараз переховує". На допиті у Львові Лемець повторив сказане, додатково виправдовуючись тим, що його обмовляють, ніби "він мав з жидівкою

статеві зносини", що стався прикрий випадок через його втому і забудькуватість.

Висновок слідства у Львові: "Свідомо випустив під час свого чергування жидівку Пепі Райхенберг, хоч заперечує свою вину, але вона повністю доведена результатами розслідування" [267].

Вироку у справі не було. Я спробувала розшукати родину Володимира Лемця. В 1995 р. дісталася до Судової Вишні. Колишнє село Загороди, нині вулиця містечка. Мешканців, які жили в час війни, майже не залишилося: кого вивезли німці, кого – совєти, хто загинув. Про Володимира розповідали мені його двоюрідна сестра, яку знайшла аж у Львові, і донька Марія. Не так зі слів тата й мами, як з поголосу на вулиці, Марія чула, що батько випустив єврейку "дуже гарну", що її чекали після війни, бо казали, що вона залишилась живою. Більше їй батьки нічого не розповідали, "щоб тобі, дитино, було легше прожити".

Двоюрідна сестра Лемця, що була в 1943 р. 21-річною дівчиною, розповідає, що жили їхні сім'ї дуже бідно. Щоб не вивезли в Німеччину і допомогти батькам (мати дуже хворіла), на початку 1943 р. пішов Володимир в поліцію. Ще з 16 років до совєтів належав до юнацтва ОУН, їздив на всякі збори до Львова. Завжди був дуже активний. Єврейку Пепі Райхенберг Володимир знав. В їхній родині дуже співчували євреям. У їхній хаті в 1941 р. переховувалися знайомі єврейські дівчата з Судової Вишні.

Володимир врятувався з тюрми в грудні 1943 р. і переховувався аж до приходу радянських військ. Врятували його з тюрми брат Василь, який служив у Львові шофером у якогось німця, а ще "хлопці" (так називали вояків УПА, членів ОУН – Ж.К.). Помер у 1989 р. Ніколи нічого не розповідав ні родичам, ні дітям.

Можливо, якоюсь мірою тлумачить вчинок молодого поліцая-охоронця Лемеця донесення начальника поліції безпеки і СД 19 березня 1943 р.: "Українська охоронна поліція (Schutzmannschaft) у переважаючій масі відпадає від боротьби проти групи Бандери, бо вона почасти дуже просякнута людьми Бандери і в різних випадках її члени перейшли на бік бандитів Бандери" [268].

Про "чорних" охоронців (українці-охоронці мали чорний одяг) тюрем у Сокалі, Рава-Руській, які організовували передачі одягу, грошей, документів для євреїв, викупи, втечі, згадували В.Гураль, Ю.Юник.

Майже неможливо нині довідатися прізвище українського поліцая, котрого побіжно згадує свідок Пауліна Москва, яку опитували члени Надзвичайної державної комісії розслідування злочинів німців у 1946 р. В архіві збереглася фактично "відредагована" частина розповіді, але факти промовляються за себе. "Влітку 1942 р. на вулиці (Львова. – *Ж.К.)* під будинком я бачила, як на п'яти підводах везли біля 80 дітей; їх охороняв місцевий поліцай. До нього підійшов гестапівець і наказав вбити дітей. Коли той відмовився, гестапівець застрелив поліцая й сам почав хапати з підводи дітей за ніжки й розбивати їхні голівки об колеса підвод" [269].

Документальні факти збігаються з усними спогадами. Члени родини М. з села Бартатів під Львовом бережуть пам'ять про родичів – братів-близнюків, котрі в 1943 р. були через місяць служби в поліції "розстріляні за відмову стріляти жидів" [270].

Пані Юстина П. із Золочева "пам'ятає, як до самої смерті мучилася мама, котра не пустила її брата до поліції, куди хотів зголоситися. Не пустила, бо дізналася, що сина можуть послати на акції. Не дуже хотів до поліції й брат, пішов до дивізії "Галичина", загинув під Бродами" [271].

Поряд з фактами допомоги євреям можна наводити, вони й наводяться істориками й очевидцями подій, інші факти. Про участь українських поліцаїв у єврейських акціях, розстрілах безборонних жінок, дітей, старих.

Одні вели на розстріл, інші у розпалі акції буквально витягали з гурту приречених, створювали умови для втечі, але люди все одно гинули.

Лікар Барух Мільх з містечка Товстого з болем описував загибель матері й маленького сина. Їх схопили під час несподіваної облави. Ні великі гроші, ні благання на колінах врятувати дитину лікаря, який робив усім лише добро, не вплинули на українських поліцаїв. Один з них цинічно заявив: "Дайте мені того лікаря, я його закатруплю й на куски розірву за те, що дитину свою перед тим не отруїв".

Нещасних ведуть повз постерунок української поліції, й тут один з поліцаїв, пізнавши дитину Мільха, якимось чудом забрав у приміщення постерунку й сховав на стріху, дав пити й їсти. На той же стріх сховали й дружину старшини юденрату. Куховарка поліції, яка все те бачила, мала зло на юденрат, бо не зробили для неї

черевиків, й повідомила німців. О третій ночі прийшли з гестапо й забрали усіх зі стріху, відвели на цвинтар, де разом з іншими розстріляли.

Казимира Порай була дружиною доктора Юліуша Штарберга. У роки війни вела щоденник, виїхала після визволення до Польщі, згодом до Ізраїлю. Її свідчення знаходяться в архіві "Яд-Вашем". Жінка описує усі жахіття, які чинили німці, вважає, що українські поліцаї були для євреїв гірші, ніж фашисти. Звинувачує чи не усіх львів'ян у ненависті до євреїв.

У страшні роки окупації Казимира переховала не лише чоловіка, а й ще дві єврейські родини. Чи могла б зробити це самотужки? І згадує вона поляка, директора ботанічного саду Бонковського, який кілька місяців опікувався чоловіком, українця-поліцая Сенишина, котрий допоміг вивести євреїв з квартири, де стало небезпечно у заздалегідь підготовану схованку. Були сусіди підозрілі, ладні виказати, були й такі, які нікого й нічого не бачили...

З кінця 1942 р. у Галичині почали діяти так звані "наглі суди". Не було ніякого слідства. Людей арештовували і страчували, часто прилюдно. Про такі страти, особливо коли йшлося про заручників, щоб залякати населення, повідомлялося через афіші. Це були зловісні, страшні для галичан списки страчених. Афіші були стандартними, польською, українською мовами, іноді також німецькою. Прізвище, ім'я страченого, іноді вказувалося місце проживання, як правило зміст "злочину".

Злочинами були: "участь у заборонених організаціях, посідання зброї, підтримка банд, опір державній владі, переховування жидів".

Ось одна з афіш. Завмираючи від страху читали їх у містах, містечках, селах.

"*Оголошення!*

За злочин, передбачений § 1 і § 2 Розпорядження про боротьбу з замахами на німецьку справу відбудови у генерал-губернаторстві від 2. 10. 1943 р. (Вісник розпоряджень для генерал-губернаторства ч. 82 С. 589), засуджені на смерть наглим судом поліції Безпеки і СД Галицької області.

1. Кузитис Павло з Мельні за участь у заборонених організаціях.

2. Кривень Михайло з Мельні за участь у заборонених організаціях.

3. Трошковські Міхал з Данилич за участь у заборонених організаціях.

4. Бойко Володимир з Колоколина за участь у заборонених організаціях.

5. ***Крушковська Марія*** *уроджена Бобекова з Лембергу за переховування жидів.*

6. ***П'ястун Міхал*** *з Лембергу за переховування жидів.*

7. ***Скомпський Казімеж*** *з Лембергу за участь у переховуванні жидів.*

8. ***Ковальчик Здіслав*** *з Лембергу за переховування жидів, участь у заборонених організаціях.*

9. Нагорний Ян з Корчова за безправне посідання зброї.

10. ***Суш Настя*** *уроджена Дяченко з Руданець за переховування жидів.*

11. Бекер Гжегож з Лембергу за підтримку банд, опір державній владі.

12. ***Іжек Юлія*** *з Лембергу за переховування жидів.*

13. ***Слядовська Галина*** *уроджена Клименєвська з Лембергу за переховування жидів.*

14. ***Малявська Вікторія*** *уроджена Вільчинска з Лембергу за переховування жидів.*

15. ***Йозефек Броніслав*** *з Лембергу за переховування жидів.*

16. ***Йозефек Марія*** *уроджена Сльовіч з Лембергу за переховування жидів".*

(Прізвища тих, хто переховував євреїв виділені мною. – *Ж.К.)*

Списки були довгі – до 100 і більше осіб. Закінчувались такі зловісні афіші повідомленням на зразок "Вирок у цифрах 1-30 вже виконано. 31-55 можуть сподіватися помилування, якщо протягом 3 днів (іноді тижнів. – *Ж.К.)* не будуть вчинені в Лембергу, або в округах Лемберга, Злочева (називалися й інші міста. – *Ж.К.)* насильницькі напади на німців, на не німців, які працюють в інтересах відбудови в генеральнім губернаторстві, на приналежних до союзних з Великонімеччиною держав. Якщо вчинник не буде негайно впійманий, буде виконаний вирок засудженим, які мають вигляд на помилування".

Були і заклики до ненімецького населення виказувати вчинників: "Тому є в руках ненімецької людности: 1) негайним затриманням, або спричиненням затримання вчинника або вчинників, або впливом на відомі їм, впроваджені в блуд елементи, або донесенням на підозрілих осіб подбати про те, щоб вирок над засудженими, що мають вигляд на помилування не був виконаний".

8 червня 1944 р. у Дрогобичі серед страчених за аналогічні злочини – "**Чупкевич Катерина** з дому Горбач, українка, вдова, народилася 8.4.1907 р. в Бориславі, мешкала у Бориславі за сприяння жидам, довгий час переховувала жидів у пивниці", "**Деркач Катерина**, уроджена 24.8.1905 в Комаровичах, незаміжня робітниця, мешкала в Бориславі за сприяння жидам, переховування і харчування".

30 червня 1944 р. знову у Дрогобичі – **Мойкевич Василь**, уроджений 15.8.1905 р. в Опаці, машиніст, жонатий, мешкає в Опаці "за сприяння жидам, укривання і харчування у своїм помешканні", **Колодій Валентин** – "українець, уроджений 1.2.1889 р. в Гірнім, робітник, жонатий, мешкав у Бориславі, за укривання жидів".

У Самборі 18 березня 1943 р. за переховування євреїв була страчена **Назар Марія** 1890 р. із села Волосянка Самбірського повіту. У Стрию – **Іван Совало**, **Марія Совало** з села Східниця Стрийського повіту у квітні 1943 р. [272].

Таких афіш зі списками страчених було багато, виявити пощастило, на жаль, кілька примірників.

Названі імена, прізвища місцевих мешканців Галичини, які рятували євреїв, імена багатьох рятованих ними увічнено для історії в архівних документах. Колись їх зберуть усі й опублікують. Це буде книга нашої документальної пам'яті. Пам'яті про євреїв, українців, поляків – про людяність у трагічних екстремальних обставинах.

Існує ще одно джерело пам'яті. Це спогади. Спогади очевидців подій, їхніх нащадків, які зберегли пам'ять дідів, батьків. Для історика такі свідчення важливі, коли вони перевірені, врахований вплив часу, політичних, економічних ситуацій на сам факт, його інтерпретацію.

Факти перевірені можливими способами: зіставлення з архівними документами, публікаціями у тогочасній пресі, порівняннями розповідей різних людей про один і той же факт, подію, які я наводитиму.

Свідчення очевидців складають дві групи.

Перша – опубліковані в останні роки в Україні на сторінках газет, збірників. Як правило, це статті, замітки, рідше інтерв'ю. Тут вказані прізвища авторів, іноді описані їх біографії.

Друга – усні спогади міських і сільських мешканців. Багато людей, особливо селян, ще й досі після пережитого бояться говорити, вболіваючи за долю своїх близьких. Були люди, які з інших причин (іноді особистих) просили не називати їхні прізвища. "Пощо, пані, для історії колись і так все буде відомо, а нині маємо діти, внуки. Най жиють у спокої", – так відповів мені один селянин.

Характерним для більшості спогадів є глибоке співчуття євреям, прагнення осмислити злочин масового винищення. Більшість вважає, що вони самі або їхні батьки нічого особливого не робили, бо ж часто не врятували людей або людину, а якщо врятували, то про це краще мовчати. Важко розшукувати цих людей. Їх – корінних галичан, залишилося мало. Даються взнаки наслідки демографічної катастрофи у Галичині у 50-ті роки. Пройшло багато часу.

Галина Кіндель з дому Свірк із села Куровичі Золочівського району Львівської області згадувала, як влітку 1942 р. з ешелону, котрий прямував зі сторони Тернополя, якимось чудом втекла єврейка з сином. Їхня хата стояла поруч з залізницею. Вранці тато виявив втікачів у возовні.

Пані Галина мала в 1942 р. 20 років і добре запам'ятала, як ділилися з прибульцями їжею, ховали їх, щоб ніхто не бачив. Десь за три тижні мати з сином вирішили йти на місце, де їх могли б чекати родичі. Покійний тато розраджував. Вони стояли на своєму. Тато вивів їх пізно увечері знаними безлюдними стежками за село. Сказав, щоб вертали, якщо не знайдуть, кого потрібно. На прощання жінка подарувала татові долар. Він і досі зберігся в родині. Коли жінка з сином відходили, спитали в тата адресу. Тато злякався й назвав адресу свого далекого родича Ковальського. Десь у 1964 р. на адресу Ковальського з-за кордону прийшло кілька листів. Переляканий отримувач запевняв, що нікого не знає. Так поштарі нікому й не вручили тих листів [273].

Марія Корба зберегла і власні спогади семирічної дівчинки, і спогади матері, котрої вже немає, про єврейського хлопця Гершка. Сама пам'ятає, що у Гершка була скринька з ґудзиками, якими він торгував. Вона любила Гершка, бо той дозволяв їй гратися з ними.

А ще пам'ятає, як ховали Гершка під соломою у бамбетлі (дерев'яна лава зі спинкою для спання. – *Ж.К.)*, як лагідна бабця плакала, сварилася й била діда.

Вже після війни мама розповіла, що сталося. Жили вони у селі Старява Мостиського повіту – дід **Онисик Андрій**, баба **Катерина**, мати Марійки, її старший брат і молодша сестричка. У червні 1941 р. батька забрали до Червоної армії. Прийшли німці, почали вбивати євреїв. Мати не пам'ятала, коли з'явився у них в домі Гершко, але був він у них досить довго. Хата стояла осторонь інших, двері завжди зачиняли, дітей нікуди не пускали. Гершко допомагав дідові лагодити взуття, робив ще якусь роботу у хаті. Але, видно, хтось доніс, бо одного дня прибігла дідова сестра й почала сваритися на діда, що ховає "жида, а німці ходять шукають, прийдуть всіх постріляють". Дід спокійно заперечив. Тільки жінка пішла з хати, дід хапливо вигріб все, що було в дерев'яній скрині бамбетля. Звелів Гершкові лягати на дно, зверху наклав соломи з-під печі, застелив веретою (рядном. – *Ж.К.)*, а на рядно ще й накидав старе взуття, всякі шевські причандалля.

Німці не забарилися. Прийшло четверо. Двоє вивели усіх надвір, поставили під стіною стайні. Марійка пам'ятає, як плакала сестричка, бо замерзла. А німець на них "направив кріса (гвинтівку. – *Ж.К.)* і не давав рушитися з місця". Інші двоє німців шукали в хаті, в стайні.

Дід, старий австрійський солдат, німецькою мовою пояснював, що нікого не ховає, що то його обмовляють конкуренти – шевці. Баба молилася Богу. Мабуть, Бог почув її молитву, бо Гершка не знайшли. І от коли німці пішли, баба плакала, кляла і била діда у великому страху за невістку, онуків. Сварилася баба з дідом і тоді, коли Гершко зібрався у сусіднє село, де переховувалися його сестри. Просила, щоб умовив не рушити з місця, бо не знати, чи знайде сестер. Гершко пішов. Згадували його дід з бабою до смерті, чекали звістки. Так і померли, не знаючи, чи знайшов сестер, чи зостався живий у тій війні [274].

Вдова **Настя Якубенко** з села Печеніжин на Івано-Франківщині з 13-річною донькою **Ганною** з жовтня 1941-го р. ховали то у льоху, то у стодолі, а то й у хаті 16-річного сина сільського кравця Ізю Кончеловича. Ізя пішов від них з радянськими солдатами. Обіцяв писати, приїхати після війни.

Пройшли роки, не дочекалася вісточки від Ізі. Померла Настя. Ганна, нині Ганна Степанівна Варчук, пам'ятає Ізю, сподівається, що він десь живий, бо ж "Бог схоронив його у нас у таку лиху годину".

З 1963 р. знає **Михалину Ліщинську** Борис Дорфман, діти вчилися в одній школі. Й лише у 1996 р. Михалина розповіла йому, як у 1942 р. разом з іншими працівницями й працівниками Брюховицького дитячого притулку під Львовом рятувала єврейських дітей. Пам'ятає, що дітей скеровували з греко-католицької єпархії святого Юра. Знали про те, що то були єврейські діти, троє: директор Іван Личко, вона й ще одна виховятелька. Зі Святоюрської гори їх повідомляли, коли могли бути облави. Згадувала, як забирала дітей до лісу, буцімто на прогулянку, коли до притулку приходили німці й поліцаї. Облави й ревізії бували переважно тоді, коли з транспорту на Белзець тікали євреї. Тоді оточували ліс, спускали собак, Михалина й досі жахається страшної загрози не так собі й іншим, як дітям [275].

Про єврейських дітей, які були разом з ним у дитячому притулку згадував й Любомир Бондар. Дитяча пам'ять зберегла жахливі картини ревізій у молодших класах польської школи, де він вчився. Приходили гестапівці й поліцаї, оглядали учнів, особливо хлопчаків. Тих, котрі видавалися їм сумнівними, забирали й більш ніхто їх не бачив [276].

Ідуть листи, передаються з оказією гроші в Івано-Франківськ сестрам **Оксані Старів і Ярославі Петренко (прізвище з дому Старів)** від Естер з Ізраїлю. 6-річну Естер взимку 1942 року привела в їхнє помешкання мама Олена. Сама прийшла 20-річна Ціля. У чотириквартирному домі їх ховали у шафі, комірчині, повітці на дрова у дворі. Потерпали зі страху. Особливо пережили, коли у вересні 1943 року на очах мешканців їхньої вулиці розстріляли німці двох єврейських жінок і цілу родину, яка їх переховувала: чоловіка, жінку і двох малих дітей. Мама мала хворе серце і від пережитого померла. Зосталися сестри (Ярославі було 20, Оксані – 14 років) з малою Естер та Цілею й молодшими братами. Можна писати окрему книжку про їхні поневіряння. Але вижили [276а].

Трирічну Шльому Хартен зі Львова врятувала полька **Розалія Стонашек**, знайома батьків: Ружі та Леопольда. Родину Хартенів забрали в гетто. Розалія випадково побачила Ружу з дівчинкою за парканом. За невеликий викуп і пляшку шнапсу, якусь обруч-

ку поліцай “не помітив”, як Розалія через заглибину під парканом висмикнула дитину. Видала дівчинку за доньку померлої у селі сестри, назвавши Даною Баранською. Поневірялися з дівчинкою по квартирах, пережили зраду. Врятувало те, що дівчинка переконливо казала “я полька”, добре знала молитви. Після війни Розалія і Дана не розлучалися. Бідували. Дівчинці довелося працювати з 12 років. Життя тривало. Дана вийшла заміж. Розалія доглядала онуків. Померла у 1962 році. У 1995 р. сталося правдиве чудо. До Львова приїхав єдиний уцілілий член родини Хартенів – Макс, сподіваючись дізнатися щось про загибель близьких. Через Червоний хрест, старожилів-львів’ян дізнався про Розалію і дівчинку, яку вона врятувала. Скупі дитячі спогади Дани збіглися зі спогадами Макса, якому у 1941 р. було 16 років. Так Дана Баранська дізналася, що вона уроджена Шльома Хартен, а Макс – її брат [277].

Брата і сестру Барзам – Генріха та Регіну – рятували у Львові поляки та українці. Кілька місяців у 1942 р. друг їхніх батьків поляк **Яснула**. Коли на Ткацькій, де вони мешкали, стало зовсім небезпечно Барзами фактично опинилися на вулиці. У відчаї Регіна прийшла у будинок, котрий колись належав її родичці Каліш. Там мешкала українська родина: **Юлія та Андрей Ребрик**. Ще до війни Юлія була двірничкою. Андрей – маляр за професією, допомагав дружині утримувати лад в будинку. Коли почалися переслідування євреїв Андрей та Юлія допомагали, як могли: купити харчі, сховати на якийсь час у пивниці, віднести хвору дитину до лікаря.

Регіна прийшла до Юлії на початку зими 1943 року. Небезпека була смертельною. Центр міста. У Ребриків двоє дітей: 9 і 13 років. Страх перемогло усвідомлення, що Регіна з братом неминуче загинуть. Півтора року, коли кожен день міг бути останнім, Ребрики переховували брата й сестру.

По війні Барзами ще 3 роки жили у Львові, потім виїхали до Польщі. На адресу Ребриків десь в п’ятдесятому році надійшла речова посилка. На пошті загадали сплатити мито... 2 тис. крб. Це була нечувана сума. Посилку, певно, відіслали назад. Зв’язки з Барзамами перервалися.

Юлія Франківна Ребрик має 92 роки, мешкає в тому ж самому будинку (нині це вул. Мстислава Удалого). Вона та її діти Ярослав та Володимир пам’ятають про євреїв, котрі мешкали у будинку, власницею котрого була пані Каліш. Вольф Барзам, його дружина

Тоня, їхня діти Шойль, Регіна, Геся. Подружжя Орест та Ада Ліш, їхні діти Буня й Руня. Подружжя Гольштейн, Шихтер, Келлер, Ришлер, Штеплер, Кратер, Шапіро, Гавер, Шор, Гевіц. Вижили лиш Генріх, Регіна, сини Шора, Гевіца й Шапіро [278].

Володимир Степан з села Підгороднє Золочівського району у перші дні окупації побачив жахливу картину: німці виводили з хати, штовхаючи у спину автоматом, їхнього вчителя математики Самуїла Вальтуха. З дитячою безпосередністю кинувся до них й почав кричати, що це вчитель, не комуніст. Німці, на диво, прислухалися й відпустили Вальтуха. Через роки вчителька Марія Новаківська розповіла Степанові, що Вальтуха переховали у сусідньому селі **"дві бандерівські родини"**, яких вивезли. По війні він виїхав до Польщі, а потім до Палестини [279].

У 1995 р. громадянка Ізраїлю Сабіна Шмідт, з дому Фукс, приїхала до Зборова розшукувати людей, які врятували її з матір'ю Кларою. Нікого, на жаль, не знайшла. Зборів зовсім не нагадував містечко її дитинства.

Розповіла, що в 1942-43 рр. її з матір'ю переховували у присілку Зборова Пресовець **Антоні Бігос** з дружиною **Надією**. Як стереглися, днями й ночами не виходили з тісної комірчини. У січні 1944 р. їм дістали документи й перевезли до Львова до польської родини знайомі Бігоса. Не пам'ятає їх імен. А перед самим кінцем війни перебралися вони вже самостійно до родини **Гені Цюркової** у село Муліне біля Ярослава. Так пережили страшні роки. Батько, член юденрату, загинув у Золочівському гетто [280].

Зовсім випадково від львівського вченого-етнолога Романа Кирчіва почула: "А у моєму рідному селі Корчині у війну переховали усіх євреїв". Їду у Корчин розпитати людей про обставини порятунку євреїв.

Гарне гірське село у Сколівському районі. Лише в останні роки селяни почали говорити про довоєнну "Просвіту", про загиблих у лавах УПА, сталінських таборах односельців. 33 мешканці села, жінки, чоловіки у роки німецької окупації і у перші повоєнні роки були зв'язані з "хлопцями з лісу" – повстанцями [281].

Розшукую старих людей, які пам'ятають воєнні роки. Мало їх у селі. Потрапила до Насті Меленчук. Жвава, хоч немолода жінка. Насторожено, але гостинно просить до хати. Багато говорить про село, про читальні "Просвіти", її голову Федора Кирчіва. Як бідува-

ли, але були молоді й свідомі українства за Польщі, як далі змінилося життя в часи перших совєтів. Євреїв пам'ятає, кого за іменем, кого за прізвищем. Так у селі їх всі називали.

Було сім родин: Мошка, Кальмана, Чмила, Лейби, Янкеля, Муні, Берка. Крім Чмила, який мав млин, всі інші "господарили", трохи торгували. "Пхали біду, як усі в селі". Добре жили з українцями, бо поляки ними гордували. Пам'ятає дочок Лейби Ривку й Геню, бо ходила з ними до школи. Пам'ятає, що совєти забрали у Чмила млин. Казали, що Чмило радів, коли прийшли німці, бо думав, що віддадуть йому той млин.

Десь у жовтні 1941 р. з сіл почали зганяти всіх євреїв у Сколе. Дівчата Лейби пішли, пішли й сини Мошка та Кальмана. Старі лишилися. За тиждень почули, що у Синьовидську (так у селі називають містечко – станцію Верхнє Синьовидне. – *Ж.К.)* жидів постріляли. "Тоді й сховали жидів у лісі, там вони були всю війну, ніхто з села не звістив про них".

Питаю, де і як ховалися, хто харчував їх. Ухильно відповідає, що, певне, люди з села, радить спитати старого **Онофера** (так у селі називають Онуфрія. – *Ж.К.)* **Каричорта**. Він був партизан, то знає. Йду до Онуфрія. Старенький дідусь, хворий, посилає до свого 72-річного сина **Омеляна**, який мусить все пам'ятати. Довго розмовляю з Омеляном. Йому тяжко, померла дружина, і він тепер, як каже, "пустий".

Омелян розповідає, що так, всі "жиди села щасливо пережили війну". Він сам відвозив їх "на станцію у Синьовидсько, вже як прийшли совєти". Питаю, хто і як їх переховував. Пан Омелян заходився розповідати, що були страшні часи, що "жиди собою не покерували, бо пішли в гетто", що "своїх жидів люди не рятували, а звикло виховали (тобто сховали. – *Ж.К.)*". Багато розповідає, яку біду пережили корчинці під час війни, а особливо по війні, як розстрілювали, вивозили до Сибіру.

Допитуюсь докладніше про євреїв. Згоджується, що треба їм було і від холоду сховатись і їсти щось. Врешті каже: "Питаєте, пані, про жидів. Питайте про нас, бо то були наші жиди. А кров у війну лилася рікою: жидівська, українська. Ще той час не прийшов, пані, щоб все говорити. Не знати, як воно поверне, а кров невинна мусить бути відплачена Богом. А жиди наші пережили війну й кудись виїхали. Тепер немає жидів у селі, стоять ще три жидівські хати".

Обіцяє мені Омелян розпитати людей, обіцяє і сам розповісти, які “файні хлопці сини Кальмана”, на “забави з ними ходив разом, пішли в партизанку”, спробувати дізнатися, кажуть, тепер можна, чи живі, бо не вийшли з криївок, як інші жиди по війні: “Чекайте, пані, час прийде, а правда їдна, пані, і люди її хоронять”.

Чекаю я, чекають свого часу імена рятівників корчинських євреїв. Хоч факт, про їхнє переховування, про те, що лишилися живі, підтверджують у Синьовидному, у сусідньому селі Побук [282].

Львів’янин М.Петрашек, якому я розповідала про це, про таємну криївку, де переховувалися євреї, усміхнувся й сказав: “Я знаю про неї, був у ній вже після війни, коли сам ховався”.

Приклади переховування євреїв, які пам’ятають очевидці подій і які підтверджені іншими, можна наводити й наводити.

У Польщі, на жаль, не в Україні, у 1993 р. вийшла книжка спогадів дітей-євреїв, які пережили Голокост “Діти Голокосту говорять” [283]. У книжці є розділ “З кресів ІІ Речі Посполитої”. Це про Галичину (на жаль, без коментарів під назвою часів міжвоєнної Польщі, яка й досі болить багатьом галичанам-українцям, котрі врешті дочекалися бути не «кресами східними», а Україною), місцеве населення.

У Львові та на Львівщині була врятована родина адвоката Аллерганда. Лєшеку-Леону було 10 років, коли почалася війна. Його батька вже в перший день погнали з групою спійманих євреїв у тюрму Бригідки, повну трупів; вернув увечорі, побитий, скривавлений. Дідуся, знаного у місті професора, давнього керівника єврейської громади, забрали у гестапо. Батько, який працював на тартаку разом з господарями, сховав дружину й сина серед дощок. Випадково поліція забрала батька разом з усіма їхніми грошима. Добрі люди допомогли вирватись. Батько виїхав до Яворова, де пережив окупацію.

Мати з малим Лєшеком без грошей переховувалась у різних людей. Лєшек запам’ятав пані Ю.Ф., українку, котра ховала матір за шафою, малого у закапелку “клозета”; молоду спольщену німкеню тітку М., під ліжком якої “лежав спаралізований страхом, болями у животі, часто робив під себе”. Мати цілими днями була на вулиці. Лише увечері могла з’явитися у помешканні. Так минали тижні. Докучали бруд, воші. Тітку М. звинуватили у поширенні венеричних хвороб. З’явилася німецька санітарна служба, мусіли нагло втікати.

Під Великодні свята опинились у бабці, яка мешкала при костьолі кармелітів. Мати захворіла на тиф, викликаний лікар згодився не повідомляти владу. Вранці малого ховали у шафу. На свята пішов до костьолу на відправу разом із господинею. Боявся, здавалося усі на нього дивляться. Раптом двадцятирічна дівчина – фольксдойче, як дізнався згодом, – пізнала його й закричала: "Жид у костьолі!". Сталося замішання. Зумів втекти, бо добре знав топографію костьолу.

Потрібно було шукати нову схованку. Мати вирішила їхати до батька, а малого разом із милою сусідкою українкою **Ганею** з фальшивим документом на ім'я Василя Щепаньського, поляка з Волині, вислати на село. Почалися поневіряння. У Ганиних родичів до нього пильно приглядалися, загадали зняти штанці, читати "Отче наш". Молитву знав досконало, але разом з Ганею довелося тікати вночі до іншого села. Ховали його у стодолі. Ганя прибігала увечері, приносила їсти, плакала, благала: "Кажи, кажи, що не є жидом!". Мусили вертати до Львова. Зустрівся з мамою. Переховувались то у колишньої покоївки, то у склепі на Личаківському цвинтарі. Якийсь час Лєшека ховали у пустому помешканні львівського вчителя. Пережили зраду. Знову вернулися до бабці при костьолі кармелітів.

Наближався фронт, у пивницях костьолу рятувалися від бомбування сотні людей. Було зимно. Завинені у лахміття, хустки, тряслися по темних закутках. Так дочекалися 27 липня 1944 р. звільнення Львова. На початку 1945 р. виїхали до Польщі. З 35 особової родини урятувалися лише їх троє.

Шестирічна Гелена Альтер з мамою була врятована також різними людьми. Їхня хресна дорога почалася з того, що через місяць чи пізніше після вступу німців родину Альтерів викинув з помешкання на Личаківській якийсь українець з родиною. На прохання матері віддати дитяче ліжко відповів: "Досить, уже наспалися на м'якому". Гелена запам'ятала, як ховалися у різних сховках у гетто, як тікали з мамою, дісталися до вокзалу, й тут їх пізнав знайомий Кольч, який виявився службовцем безпеки. Забрав у них валізки й гроші, але відпустив. Рятував їх двірник будинку, де мешкали, українець **Мельник**, потім стара бабуся. Зуміли дістатися до Варшави.

Родина добре забезпеченого банківського службовця львів'янина Ігнація Крафта пережила усі терпіння євреїв осені 1941 – літа

1942 рр. На очах матері і двох дітей під час однієї з облав застрелили батька. Труп занесли до їхнього помешкання, з якого родина не виселялась у гетто, й опломбували двері. Так залишились без грошей, житла. Ховалися у недіючій вбиральні. Сусіди поляки не виказали. Мама надумала дістатися до родичів у Ярослав. Необхідно було йти через чисельні постерунки на виході з міста, котрі стерегли німецькі та українські поліцаї.

Пізніше у своїх спогадах Марія звинувачуватиме українців, які "служили німцям". Водночас вони щасливо перейшли дорогу через Скнилів, Городок. Допомогла двірничка їхнього колишнього дому (і за поляків, і за совєтів двірниками, дозорцями були практично лише українці. – *Ж.К.)* Вона дала матері свій паспорт, виданий ще за совєтів, мати вклеїла туди своє фото. Так на "арійських" паперах дісталися через постерунки.

Родину Воллек: восьмирічну Мальвіну з матір'ю та батьком переховали у Дрогобичі. Зимою 1942 р. дівчинку з матір'ю вивіз на фурманці під соломою **Йосип Мінів** до Бронницького лісу. Ховалися у схронах. Влітку 1943 р. до них приєднався батько, якому допомогли втекти з транспорту на Белзець. Годували їх як поляки, так і українці, імен яких навіть не знали.

Роман Левін, якому було тоді 10 років, пам'ятає, як їхню родину переховували у Самборі, ближчих селах Глибока, Сусідовичі. Разом з ними переховували й інших євреїв. Пам'ятає Мільредів, Коренблітів. Пережили облави, донос українця Антона Лозинського, смерть батька, котрого виказав якийсь поляк з фільварка у Фельштині. Найбільше зробив для них **Володимир Гунько**. Вже по війні він одружився з сестрою Романа Бертою.

Поляк **Ян Місєвич** у селі Мікулинці на Тернопільщині у схроні під оборою, котрий викопав сам, переховав подружжя Тайхманів з трирічним Мареком й двома дорослими сестрами матері.

Дівчинка Хувця В. (яка навіть через роки з невідомих причин не подала свого прізвища, й у збірнику подані лише ім'я та дата її народження – 1933 р.) вижила у гірському містечку Турка.

Вона згадує, що до війни у Турці мешкали фактично лише українці і євреї. Коли останніх почали зганяти до самбірського гетто (а було це в грудні 1941 р. – *Ж.К.),* для бабці, матері й дівчинки влаштували криївку у пивниці родини, прізвища котрої не пам'ятає. Батько працював у німців. Мати й бабуся спробували вийти з кри-

ївки й були забрані до гетто, де й загинули. Батька, як вважає, вивезли до Освенціма. Разом з братом батька Ангелом, сестрою й багатьма іншими євреями дівчинка всі страшні місяці окупації переховувалась у родинах українця Ільницького, його брата Андрія, "надзвичайної селянки" Язехи у селах Бориня, Буковина, у Турці. Навесні 1944 р. у навколишніх лісах разом з ними ховався цілий гурт євреїв. Живилися дарами лісу. З великою обережністю харчі приносили навколишні селяни. Дівчинка запам'ятала, що одна з жінок навіть народила дитину [284].

У Турці ж, як розповідав журналістові А.Мільману Мирон Іванович Ільницький, єврейську дівчинку врятувала **Стефанія Калитка** (у заміжжі Тужанська) [285].

У навколишніх селах у печерах ховалися десятки євреїв. Пан М.Н. із села Мельниче показував печеру, де ховалося взимку 1942 р. 40 євреїв, котрі втекли з гетто. Був 14-річним хлопцем. Пам'ятає, як про це, очевидно, дізналися німці, бо влаштували облаву з собаками, обшукували кожну хату. Розповідав, що вже по війні дізнався, що в тій печері таки не знищили усіх, бо якось переховалися, завдяки українським поліцаям братам Савчукам. Тих Савчуків забили вже червоні, бо були вони "з хлопцями" (в УПА*)* [286].

Краєзнавець Юрій Гайда, в 1997-98 рр. збираючи матеріали про Турківщину, встановив, що після того, як у грудні 1942 року ліквідували гетто у Турці, німці продовжували попереджувати місцеве населення про смертну кару за переховування євреїв. І це були не лише попередження. Так, **Степана Зубовича** з села Явори розстріляли на власному дворі разом з єврейським подружжям Янкелів, яких знайшли у його хаті [286а].

Члена ОУН, інженера Ясеницького лісництва **Володимира Козбура** розстріляли у червні 1944 року за те, що у сушарці знайшли єврейську родину.

Доля була щасливою у Елли Ландауер-Брант, яку у селі Комарники врятував **Володимир Комарницький**.

Ганна Кречківська з села Мельниче переховала лікаря Кріса Норберта. Про це знали багато людей, які потай ходили, навіть, до лікаря за порадами.

Отець Іван Гошинський, парох із села Лосинець, та **Ілько Гунза** з Нової Яблуньки врятували шестеро єврейських дівчат.

У селі Розлуч на віддаленому хутірці під лісом усю війну переховував 18-річну розлуцьку єврейку Ханю Кольба відлюдкуватий **Павло Кузан**. Старенька пані Марія Велет пам'ятає, як у селі після відходу німців з'явилася бліда, як смерть, худа-худісінька Ханя. Як не пішла жити до свого дому, хоч збереглися і дах, і стіни, і навіть, якісь меблі й начиння, а зосталася у Кузана, аж поки його не арештували й не забрали до Львова. Казали, що "гостив хлопців з лісу". А Ханя кудись виїхала [286б].

Факт порятунку єврейського немовляти зберігся у пам'яті нечисленних старенькиx мешканців вулиці Першотравневої колишнього польського кварталу міста Борислава. Про родину Фіхманів, контакти з їхніми дітьми Люсею і Юрком ще й досі згадують обережно. Родина виїхала чи то в 1963, чи то в 1974 р. до Польщі, а звідти, мабуть, до Ізраїлю.

Мали через то багато людей неприємності: вчителі четвертої школи, де вчилася Люся, працівники ацетиленового заводу, де працював випускник Львівської Політехніки Юрій, будівельного управління – місця праці батька родини Семена.

Пам'ятають люди, як ранньої осені 1941 р. німці гнали через Борислав євреїв. Одна з жінок вже за містом підкинула в кущі немовля. Неподалік дівчина пасла корову. Як виросло підібране дівчиною **Стефою** єврейське дитя, назване Юрком, як пережила родина дівчини війну, не знає ніхто. Пам'ятають, як вже по війні приїхав у ці краї Семен Фіхман. Знову ж ніхто не знає, як дізнався про Стефу, пізнав свого сина. Але оповідають, як одружився непоказний, маленький Семен з красунею Стефою, як народилася донька Люся; як важко жилося родині. Казали, що Стефу, єдину з численної сім'ї, не вивезли до Сибіру, "бо Семен не допустив".

Марія – К., яка ближче знала Юрка, розповідала, що він знав свою історію, але називав Стефу мамою [287].

Завідуюча музеєм Олекси Новаківського, відомий у Львові мистецтвознавець Любов Волошин походить з родини, котра врятувала п'ятьох євреїв. Її тітка **Анастасія Михайлівна** з чоловіком **Іваном Процайло** в страху й поневіряннях по квартирах переховували родину Фраге – чоловіка, дружину й двох доньок Гертруду й Льоту з чоловіком. Познайомились Процайли з євреями випадково, шукаючи притулку у перші дні окупації, коли, відступаючи, червоні підірвали їхній будинок. Родина Фраге вже пережила пер-

ший страх перед німцями. Втекли з Австрії. Так доля зв'язала дві родини. Щоб уберегти дружину й дочок, пан Фраге із зятем пішли у гетто, де й загинули.

Сестра Анастасії Михайлівни – **Казимира** ще до війни покохала Юліана Штернберга з багатої єврейської родини. Не могли побратися, бо батьки Юліана були проти бідної українки. Німці знищили усю велику родину Штернбергів. Казимира рятувала Юліана. Вона ж привела до Анастасії знайому Юліана, якій загрожувало викриття.

Анастасія знайшла для Казиміри з Юліаном кімнатку з комірчиною у будинку, де мешкала сама, й на антресолях, змайстрованих чоловіком, переховувала жінок.

З невимовними труднощами пережили війну.

Пішли з життя Анастасія, Іван, Казимира, їхні родичі. Але у родині Волошиних і Процайло досі зберігають пам'ять пані Фраге, Льоту й Гертруду, котрі десь у 1950 виїхали до Відня. Важкі були роки. Зв'язок скоро урвався [288].

У Жовкві рятували євреїв українці Шлюсар, Лозинський. Фольксдойч Бах у будинку № 35 по вулиці Львівській врятував 18 осіб. Лише нещодавно цей факт підтвердили врятовані Алекс Орлендер, Клара Шварц [289].

Факт рятування євреїв наводить у "Споминах" жовківчанин І. Цюрюпайлович.

"Вдова українка Літеплова за переховування єврейської родини Гольцманів потрапила у Янівський концтабір і загинула.

Один хлопець одружився перед війною з єврейкою, яка вихрестилася в українському обряді. Коли за німців творилася дивізія "Галичина", він зголосився до есесів. У 1944 р. приїхав у відпустку. Німецька жандармерія в ті ж часи ліквідувала на чийсь донос його жінку разом з іншими євреями. Не заставши її в хаті, він довідався про все від сусідів і пішов в УПА".

Як і у більшості аналогічних спогадів українців у діаспорі, прізвища живих або померлих до початку 90-х рр. членів ОУН, вояків УПА не вказувались.

Той же автор згадував: "Мій спонсор, який скоріше виїхав до США, також переховував одну жидівку-учительку, і про це знало багато людей, але ніхто не зрадив. Він з нею виїхав на еміграцію,

оженився, вона вихрестилася і живуть в Чикаго. Він був спонсором для 11 родин із Жовкви" [290].

В Яворові єврейську родину переховала **Ганна Новаківська** [291]. Лікаря Бляя у Львові рятували кілька осіб: двірничка **Тупісь**, робітник **Михайло Сало** [292].

Олексій Луців, син адвоката зі Львова, пам'ятає, як переховувались у їхньому домі дружина і діти батькового колеги по адвокатській конторі.

З липня 1941 р. по серпень 1942 р. відомого львівського мистецтвознавця М.Гольдштейна, який у 30-х рр. створив Єврейський музей, намагалися рятувати, так би мовити, офіційно. В архіві збереглися довідки про цінність роботи М.Гольдштейна, прохання до служби поліції та СС влаштувати його на роботу у Музей художнього промислу. Документи підписані відомим вченим І.Свенціцьким, директором музею К.Півоцьким, комісаром музею Ю.Лещинським, істориком-письменником М.Голубцем, від міської управи керівником літературно-художнього клубу Г.Полянським. Більше ніж рік щастило захищати М.Гольдштейна та його родину від виселення у гетто. Він з донькою Іреною працювали в музеї, отримували хоч якусь платню, а головне, документи, які дозволяли Гольдштейнам вільне пересування містом "для виконання своїх службових обов'язків поза місцем служби" [293].

Попри усі зусилля уберегти Гольдштейна не пощастило.

Переховували євреїв директор міської бібліотеки м. Львова **Є.Масляк** [294], у Дрогобичі вчителька **Марія Струтинська** [295].

5 січня 1947 р. Голова Єврейської релігійної громади м. Львова Лев Серебряний у звітній доповіді про роботу виконавчого комітету з вересня 1945 р. по грудень 1946 р. назвав імена "десятків скромних людей, котрі ризикували не лише власним життям, але й життям власної родини, власних дітей в ім'я порятунку єврейських дітей".

"Так, наприклад, – говорив Л.Серебряний, – нами встановлено, що громадянка **Романтишин**, українка, врятувала двох дітей знищеного єврея Айзнера й досі виховує їх, як рідних. Полька громадянка **Стеци** врятувала й виховала дитину Горовця, розшуканого нами. Громадянка **Рибак** врятувала немовля, народжене у гетто, чотири роки виховувала його й передала знайденому нами родичу Шустеру. Українець – громадянин **Стефанів** врятував ди-

тину Майзліш й передав її родичу Горовець. Українка – громадянка **Іванчук** врятувала дитину Фельдмана й передала її активісту громади польському єврею Важману, який завіз хлопчика родичу матері. Українець **Змій** врятував хлопчика Волоха і виховує його у своїй родині. Полька **Марія Манця** врятувала чотирилітнього Яна Рота. Громадянка **Дубиняк** врятувала дівчинку Лейру Волох, полька **Вітковська** – дванадцятирічну Сару Вайс". (Прізвища подані за оригіналом документа. – *Ж.К.).*

Л.Серебряний відзначив, що міг би продовжити перелік аналогічних фактів, що громада продовжує розшукувати і тих, хто рятував, і тих, кого врятовано [296]. Звернув мою увагу на доповідь Л.Серебряного науковий працівник Інституту юдаїки М.Міцель.

В 1948 р., коли арештували Л.Серебряного, в СРСР розпочалася чергова антисемітська кампанія. Про людей, які рятували євреїв, довгі роки годі було згадувати, не те, що розшукувати.

Хлопчика Артура Сандауера, майбутнього відомого критика, літературознавця, професора Варшавського університету, врятувала у Самборі родина **Марії Мишлянкевич** [297]. Про факт свого порятунку А.Сандауер розповідав академіку Я.Ісаєвичу, котрий люб'язно поділився зі мною інформацією [298].

Дівчинку Тобі рятували по селах на Бродівщині, через багато років вона видала в Австрії книжечку спогадів [299].

Багато з очевидців подій померли – час іде невблаганно. Пам'ять про допомогу євреям зберегли доньки, сини.

Христина Савчук, донька Миколи й Анни, з дитинства запам'ятала розповіді батька **Миколи Савчука** про єврейську родину пекарів Шіллерів, до яких він сиротою найнявся на службу, став своїм. Стягнувся на власну пекарню. Під час війни, коли німці почали вбивати євреїв, пішов працювати асенізатором, щоб визволити своїх знайомих (робота асенізатора брудна й важка, бажаючих було мало). З Янівського табору вивіз у асенізаційній бочці сина господарів Яна Шіллера, інших євреїв.

М.Савчука арештували в 1943 р., жорстоко катували, і вже його врятував якийсь лікар-австрієць.

Пані Христина переглядає стоси газет, журналів, бо хтось сказав їй, що бачив написане про львівську родину Шіллерів, їхній порятунок у Львові [300].

У післявоєнному Львові ходили чутки про цілий гурт євреїв, які переховалися у каналізації. Євреї, серед них були і діти, втекли з гетто під час червневої акції 1942 року і колектором дісталися на околицю міста. Коли вийшли на поверхню через люк випадково натрапили на асенізаторів **Леопольда Соха** й **Стефана Врублевського**.

Разом з дружинами обоє опікувалися євреями аж до визволення. Про це пам'ятає пані Євгенія Нішкєвич, сестра якої Ірена була подругою однієї з врятованих, Лілі Ціпельбаум [300а].

Меїр Хамейдес, якого дитиною переховали у Бориславі добрі люди, пам'ятає лише їхні імена: українка **Дара**, її чоловік поляк – **Метик**. Згадував розповідь тата про переховування родини Боксерів на стріху у приміщенні Бориславського "Сокола". У кількох метрах від залу, повного гітлерівців, разом з ними, але без їхнього відома, через віконце на горищі вони навіть, бувало, дивилися якісь концертні програми. Меїр Хамейдес розповідав про це члену правління Бориславського товариства Єврейської культури Леонідові Мільману у червні 1993 р. [301].

Пана **Глиняка** з 1993 р. розшукує врятована ним у Бориславі єврейка, мешкає в Америці [302].

Мені не пощастило встановити прізвище **українського вчителя з Золочева**, про котрого береже пам'ять Роальд Гофман – американський вчений, за походженням галицький еврей. Згадуючи дитячі роки, він писав: "Почалася війна. Ми потрапили в гетто, потім в табір, потім нас сховав в себе вчитель-українець. Батько загинув при спробі організувати масову втечу з табору. Мені було п'ять років, коли ця звістка дійшла до нас на українському горищі" [303].

Нині лише діти Євгенія та Юрій Барничі пам'ятають, як їхні батьки **Олександр** та **Василина Барнич** у Львові, в центрі міста переховували знайомих євреїв. Євгенії особливо запам'яталася гарна, 16-річна дівчина. Як мама доручила їй, 12-річній, відвести цю дівчину на околицю міста, звідки її мали переправити до Румунії. Довгі роки по війні Барничі чекали від неї звістки [304].

Про те, як навесні 1942 р. в селі під Дрогобичем намагалися сховати єврея Янкеля, пам'ятає В.Іванишин.

Як вивозили з гетто у пожежних машинах єврейських дітей, а потім кудись передавали для переховування, пам'ятає **В.Гера**, який служив у пожежній команді у роки війни.

Про людей, які ризикували власним життям, життям родини в ім'я ближнього, представника іншого етносу, іншої культури, але їхнього земляка, сусіда, знайомого, донедавна взагалі не говорили. Навіть справи засуджених німецьким судом, котрі були у вільному доступі в архівах, не використовувалися істориками, які писали про війну. Багато з цих людей загинуло. Той, хто залишився живим, часто був затаврований клеймом націоналіста. Хтось затаївся й, переживши роки радянського режиму, – воліє і зараз мовчати заради дітей і онуків.

Врятовані євреї, уродженці Східної Галичини, викликали у радянських органів не стільки співчуття, як пильну увагу, підозрілість. Про це свідчать архівні документи.

29 вересня 1945 року завідуючий тернопільським облздороввідділом інформує начальника Скалатського НКВС про "доктора Бриг А., еврея, который во время войны был доверенным лицом у немцев и после прихода наших частей, якобы работает на бандеровцев. Прошу проверить факты и его поведение и сообщить в облздравотдел" [304а].

Зі справи львівської прокуратури "Про обвинувачення комірника Фляйшмана Ігнатія Якубовича, у незаконній видачі з пекарні №10 820 кг. хліба" (11 листопада 1944 р. – 12 липня 1945 р.) можна дізнатися як про безпідставність, явну надуманість звинувачень, так і про те, що Фляйшман Ігнатій, 1902 р. народження, закінчив Львівську політехніку, служив у польській армії в 1925-27 рр. під час окупації втратив усю родину. Врятувала І.Фляйшмана полька **Урковець Михалина** у своєму будинку на Левандівці (передмістя Львова). Вона знала Фляйшмана ще з 1937 року, бо працювала у пральні, котра належала його родині [304б].

Дуже важко встановлювати факти, імена врятованих, рятівників. Цінне кожне свідчення, кожен документ.

У звіті відділу кадрів Тернопільського облздороввідділу до Наркомздоров'я УРСР повідомлялося, що станом на 1.6.1945 р. з області до Польщі виїхало 65 лікарів, серед них багато євреїв. Євреї названі поіменно. Чому саме євреї, а не поляки, зараз стає зрозумілим.

Ці євреї вижили. Ми скоріше всього вже ніколи не дізнаємося, хто і як їх врятував.

Але є надія, що хтось прочитає ці рядки і повідомить якусь інформацію. Тому я називаю усі прізвища і район, звідки виїхали євреї.

Бережани: *Виграль Міус Гершкович (1903 р.н.) – гінеколог райлікарні; Гагер Едмун Ізраїлевич (1901 р.н.) – терапевт; Айзнер Маркус Якубович (1907 р.н.) – хірург.*

Борщів: *Зільберман Юлій Анатолійович (1866 р.н.) – терапевт.*

Бучач: *Андерман Маркус Абрамович (1907 р.н.) – терапевт; Хальфен Абрам Лейбович (1884 р.н.).*

Гримайлів: *Ліцен Мохер Хаїм Занделевич (1916 р.н.) – гінеколог; Гольдрінг Вільгельм Гаданович (1910 р.н.) – стоматолог.*

Гусятинський район: *Мотил Ісаак Яковлевич (1898 р.н.).*

Заліщицький район: *Мільх Барух Зайлович (1907 р.н.) – зав. лікарнею, хірург*[1].

Залозецький район: *Шер Отто Леонович (1884 р.н.) – терапевт; Лібман Давид Соломонович (1884 р.н.) – окуліст.*

Збаразький район: *Ляндау Людвіг Коралевич (1889 р.н.)*; *Шмаюк Маркус Абрамович (1883 р.н.) – невропатолог; Вайнвафт Ліна Липівна (1912 р.н.) раніше вибула до Львова, була під слідством.*

Золотниківський район: *Обухівський (Обуховер) Юліан Маркович (1914 р.н.) – зав. лабораторією, терапевт, скривав єврейське походження, від'їзд до Польщі.*

Козівський район: *Цііліман Шанріх Ісакович (1915 р.н.) – терапевт.*

Копиченецький район: *Вишневіцер Зігмунт Йосипович (1911 р.н.)*; *Глевзнер Ілля Ісакович (1909 р.н.); Талір Хаїм Леонович (1902 р.н.); Тайг Броніслав Гершкович (1866 р.н.); Коленберг Леон Яковлевич (1899 р.н.).*

Мельницький район: *Дейч Леон Якубович (1899 р.н.) – зубний лікар.*

Підволочиськ: *Шматерлінг Вольф Йосипович (1895 р.н.) – терапевт; Рубін Федір Вільгельмович (1896 р.н.) – хірург.*

Підгаєцький район: *Гріф Овіяш Ганакович (1910 р.н.) – терапевт; Родніцький Богоміл Абрамович (арештований) ?* (знак запитання у тексті. *– Ж.К.).*

---

[1] Щоденник Баруха Мільха я цитувала у попередніх розділах.

Скалала-Подільська: *Вайнляс Яків Ізраілевич (1914 р.н.) – зав. поліклінікою; Шварцбах Лейб Срулевич (1906 р.н.) – педіатр.*

Струсівський район: – *Кляйнерман Ісаак Яковлевич (1891 р.н.) – терапевт.*

Скалатський район: *Крайзнер Мойсей Вольфович (1897 р.н.); Гутман Лев Самойлович (1899 р.н.) – окуліст; Беркович Ривка Оліятівна (1911 р.н.) – педіатр.*

Теребовлянський район: *Вайсельберг Яків Пінхович (1892 р.н.) – терапевт; Вайсельберг Наталія Берківна (1908 р.н.) – педіатр; Гіндес Натан Гершович (1899 р.н.); Каляфер Натан Маркович (1909 р.н.); Куферман Ісаак Давидович (1909 р.н.).*

Чортків: *Гольберг Мойсей Маєрович (1897 р.н.); Розенцвейг Еміль Леонович (1906 р.н.); Шер Ізраїль Беркович (1898 р.н.) Аксельрод Меїр Гершович (1866 р.н.), Бергман Герман Лейбович (1906 р.н.) – окуліст.*

Кременець: *Бранвейн Мойсей Соломонович (1912 р.н.);*

Тернопіль: *Гіршбейн Хаїм Давидович (1983 р.н.) – хірург; Сас Ноберрт Королевич (1908 р.н.) – терапевт; Глязер Рубін Лейбович (1903 р.н.) – гінеколог* [304в].

Нині приходить час назвати й інші імена, розшукувати й говорити про тих євреїв, які врятувалися, і тих, хто їх врятував. Бо вони – люди, які зберегли шляхетність і образ Божий у безодні пекла. Люди, які могли протиставити і протиставили машині нищення інших людей лише свою людяність, свій обов'язок перед Богом і ближнім.

Розділ 5

ІСТОРИК МУСИТЬ АНАЛІЗУВАТИ...

5.1. Міфи та стереотипи

Я свідома, що чимало читачів, знайомлячись з моєю книжкою, дивуватимуться і обурюватимуться. Бо у свідомості одних вкоренилися уявлення про те, що українці, коли і не були тими, хто зініціював німців на нищення євреїв в Україні, то принаймні масово прислуговувались їм і ще до приходу німців суціль ненавиділи євреїв. Чули перекази про це або читали про це з книжок, що виходили у Радянському Союзі, де інформували, що єврейська кров на руках українських націоналістів, з якими б808браталися і братаються сіоністи [305]. Або з польських видань типу твору Е.Пруса "Голокост по-бандерівськи", а часом і енциклопедій в Ізраїлі, де можна було прочитати, що у такому-то містечку українці (не поліцаї чи злочинці!) знищили усіх євреїв.

Інші читачі будуть дивуватись і обурюватись тому, як могли їхні брати-українці забути все зло, що їм вчинила "жидокомунія", шахрайство і підступність гендлярів, злочини чекістів, і, зраджуючи свій народ, рятувати євреїв. Вони спиратимуться на пресу, на книжки, що їх одні називають антисемітськими, а інші – "правдою про жидів".

Вивчений і проаналізований мною матеріал дозволяє твердити, що і ті, і другі міркують, виходячи з міфів і стереотипів, котрі деякими екстремістськи налаштованими діячами єврейського, українського і польського народів або тими, хто виконує замовлення третьої сторони, культивуються і поширюються.

Я, по суті, вже назвала два основні брехливі міфи, які заважають об'єктивно сприймати взаємини між народами в ті важкі часи: українці – чи не ініціатори німецьких злодіянь проти євреїв (до

речі, як читач бачив, цей міф започаткований 1941 р. самими німцями); євреї – винуватці нищення українців за радянської влади.

Таких міфів, що заважають в об'єктивному дослідженні взаємин між народами, їхньої соціальної та етнічної поведінки чимало. Що стосується Галичини, то це міфи про польський характер цієї території, пріоритет польської культури для всіх народів, котрі Галичину населяли, про криваві міжнаціональні конфлікти з вини українців, ініційовані ще задовго до Другої світової війни. Досі популярний радянський міф про "визволення" Західної України в 1939 р., інтернаціональне єднання населення під гаслами комуністів, знову ж таки про культурні пріоритети, але вже радянської влади, котра принесла "відсталим", "збідованим", "неосвіченим" галичанам "передові" методи праці, матеріальний добробут, національне визволення.

Радянська сторона міфологізувала визвольний похід, загальну симпатію, прихильність до радянської влади, схиляння перед російською культурою і замовчувала репресії, депортації, ув'язнення. Це сприяло появі міфу про те, що страти у тюрмах, жорстока наруга над людьми – справа рук "жидівських комісарів", "жидівського НКВС", а радянська держава – єврейська держава.

Ці міфи суттєво вплинули на поведінку населення в період Другої світової війни і у повоєнні роки.

Історичні міфи – це завжди маніпуляція фактами, напівправда, або чиста брехня, котрі паразитують на об'єктивній або штучно створеній неможливості для вчених, політиків, пересічних людей оцінити конкретну ситуацію.

Міфи живляться наявністю етнічних та соціальних стереотипів.

У Східній Галичині, де населення у XIX ст. пройшло шлях окультурення церквою, активністю громадських, культурно-освітніх організацій, досвідом спільної діяльності в умовах обмеженої демократичними чинниками конституційної монархії, національних стереотипів було набагато менше, ніж у підросійській Україні. Так, не було тут стереотипу євреїв – губителів дітей заради крові, котру додають у мацу, стереотипу дурного чи хитрого хохла, однак культивувалися, не без польського впливу, стереотипи українця "різуна" і "гайдамаки", юдофоба; єврея-гендляра (торгівця), прагматичного

опортуніста, котрий завжди стає на бік сильного. Серед українців існував і стереотип поляка – пихатого шляхтича, пана-визискувача.

У міжвоєнні роки з'явилися і культивувалися стереотипи єврея-комуніста, українця-терориста, ворожого полякам ворохобника, поляка – утискувача українців, який зверхньо зневажає їх.

Ці стереотипи впливали на інтерпретацію фактів у пресі, на масову свідомість, експлуатувалися ідеологічними чинниками польської держави.

Вже у передвоєнній Польщі, а особливо у період радянської влади 1939–1941 рр., ці стереотипи починають суттєво зміцнюватись і впливати, у зв'язку з обмеженими державою можливостями відкритої, об'єктивної інформації, обмеженими можливостями діяльності національних, релігійних, культурно-освітніх організацій. Вони формували примітивні форми соціальної поведінки.

У часи Другої світової війни національні і соціальні рухи отримують з боку тоталітарних режимів таке ідеологічне оформлення, що нещадно експлуатує старі й одночасно творить нові стереотипи.

Ідеологія, політика визначають і інтерпретацію цих рухів. Події Другої світової війни на території Східної Галичини висвітлюються під значним впливом своєрідного синтезу історичних, етнічних, соціальних міфів та стереотипів. Певні погляди, оперті на вирвані з контексту факти, переходять з книжки у книжку, зі статті у статтю.

І це при тому, що хоч долі євреїв, поляків, набагато менше українців Східної Галичини почали фіксувати вже з перших повоєнних років, жодного повного збірника документів, жодного серйозного наукового дослідження міжнаціональних взаємин в їх сукупності досі не існує. Натомість не бракує емоцій, дражливості.

Як наслідок у радянській, польській, ізраїльській літературі з'являються твердження, ніби українці взагалі, а галицькі особливо є вродженими, генетичними антисемітами, примітивно жорстокими: у перші місяці війни у 1941 р. українці здійснили під проводом ОУН криваві єврейські погроми у всіх містах Галичини, знищили усіх євреїв по селах, сотні, тисячі українців, переважно галичан, служили у гітлерівських військово-поліційних частинах, самостійно проводили масові акції винищення не лише євреїв, а й поляків. Поширене твердження, начебто місцеве населення Галичини взагалі вороже ставилося до євреїв, схвалювало німецьке "остаточне розв'язання єврейського питання". Коли були рідкісні випадки ря-

тування євреїв, допомоги їм, то лише з боку поляків та їхніх організацій [306]. На сумлінні галицьких українців вбивство 500 тис. поляків, 1 млн 500 тис. євреїв [307].

Можливо, по мірі утвердження України як держави, національного самоусвідомлення її народів із суто політичних, кон'юнктурних причин "дискутуватимуться" питання про причетність усіх українців до Голокосту, їхню національну вину за винищення євреїв, зокрема галицьких.

Без сумніву на часі й нові дослідження як про злочини й окремих українців проти євреїв часів Другої світової війни, так і про тих, хто рятував, допомагав.

Українські історики у діаспорі змушені були не стільки займатися фактологічними дослідженнями, як спростовувати міфи і радянських і західних істориків про спадковий антисемітизм українців і згубну роль націоналізму в історії України, або й творити власні міфи щодо єврейської налаштованості на соціалізм, комунізм, суцільне українофобство євреїв.

Нині в Україні проблеми міжетнічних взаємин у час Другої світової війни починають досить активно досліджувати. З'являються цікаві статті, збірники документів, монографії [308].

Треба сказати про ще один міф, який і досі заважає історикові – поширюване у радянські часи уявлення, ніби етнічне і національне підпорядковані соціальному. Це дуже часто відволікає увагу від етнічності, котра завжди залишалася найглибиннішою особливістю індивідуальної і колективної свідомості, характеризується спадковими рисами підсвідомості та інтуїції, тому надзвичайно стійкою щодо зовнішніх, насамперед асиміляторських впливів.

"Загальний характер світосприймання, стиль життя, мови, культури, ментальність притаманні даній людській спільності, не залежать від соціальних груп, або індивідів, "задані" ним. І тому саме культура утворює живу невидиму сферу, за межі якої люди, належні до неї, не в змозі вийти. Вони не усвідомлюють і не відчувають цих обмежень, оскільки вони "всередині даної ментальної, культурної сфери" [309].

В умовах тривалого життя кількох націй на одній землі неминучий соціальний та економічний поділ сфер діяльності, але неминучі, щоб забезпечити собі, своїй етнічній спільноті можливості роз-

витку, й взаємодія, толерантність, розуміння етнічної поведінки, представника іншого етносу.

Галичани постійно вчилися обходити "гострі кути" чужих етнічних звичок, поведінки, хоч життя так само постійно витворювало нові і нові проблеми. Так би мовити, нові, модерні меблі, котрим не бракувало "гострих кутів". Процеси витворення взаємотолеранції були природними, бо випливали із ментальності, здорового глузду із властивої їм толерантності, але водночас були окультуреними релігією, діяльністю представників еліти.

Потрібно враховувати і те, що етноси Галичини були, по суті, субетносами, частинами своїх етносів. Українці – українського, котрий мав свою територію (але не державу!) на Сході, поляки – польського, котрий мав свою територію і державу на Заході, євреї – єврейського, котрий не мав ні території, ні держави, але об'єднувався вірою, традицією, мовою, образом Землі Обітованої.

Кожний з етносів Галичини у своїй поведінці не був і не міг бути вільним від історичної пам'яті, традиційної соціальної поведінки своїх етносів за межами краю.

Історичні факти свідчать, що попри різниці соціальної структури, менталітетів, у Східній Галичині переважали періоди мирного співжиття. Національно-расових конфліктів серед галицького населення між українцями і євреями практично не було. Коли відбувалися єврейські погроми в Росії, Прусії, Угорщині у 90-х рр. XIX ст. – у Галичині погромів не було, хоч і спостерігалася соціальна напруга, бо і українці, і поляки, організовуючи економічні товариства, кооперативи, відчутно тіснили євреїв у сферах кредиту, торгівлі. Конфлікти гасилися, зокрема, пропагандистською кампанією у пресі, – і українській, і польській, – що погроми не можуть бути методом економічної боротьби [310].

Єврейсько-українсько-польські бар'єри нівелювалися й на побутовому рівні. Євреї, особливо сільські, з маленьких містечок, добре знали українську мову, іноді не знали польської. Водночас на початку XX ст. мова їдиш була досить знана серед галицьких ремісників і інтелігенції.

Основні національні конфлікти у Галичині були не між українцями і євреями. Вони йшли переважно по лінії українсько-польських протистоянь і антиєврейського налаштування частини поляків і українців. Ставлення поляків до євреїв визначалося як політич-

ними цілями, так і історичними традиціями (євреї обслуговували польську шляхту, яка через це... зневажала їх), впливом антисемітської пропаганди у країнах Західної Європи. Як нормальне явище багатьма поляками сприймалася асиміляція євреїв. У 20-ті рр. вона навіть була узаконена через систему освіти. Підтримка польських політичних сил вважалася єдино можливою для євреїв, опанування польською мовою і культурою – піднесенням на вищий щабель розвитку.

Частина поляків несхвально або й вороже ставилася до ортодоксальних євреїв, хасидів. Висміювали чорні лапсердаки, бороди, пейси. Не жалували й асимільованих євреїв. Побутовий антисемітизм зливався з суто політичними інтересами влади, особливо місцевих урядовців, з націоналістичними цілями партії ендеків.

Звичайно, серед польського населення Галичини було й багато інтелігентних тверезих діячів, які толерантно ставилися до єврейських проблем, поборювали антисемітизм.

Міжетнічні взаємини розвивались наче по двох лініях, які часто перехрещувалися: політика і звичайне буденне життя. Політичні програми партій, соціально-економічна напруга, тоталітарні державні цілі породжували масу пропагандистських дезінформаційних гасел, які спадали на голови населення Галичини.

Здається, цілком реальну картину змалював журнал ОУН "Розбудова нації" у січні 1934 р.: "...Загарбнику завжди потрібні не лише закони, тюрми, шибениці й армія, а й також брехня. Загарбнику треба, щоб історики брехали, фальсифікуючи історію загарбленого, пригнобленого народу. Йому треба, щоб брехали журналісти, заперечуючи гніт над народом. Міністри, священики, учителі й поліція змушені брехати, щоб приховати правду про гніт" [311].

По лінії звичайного, буденного життя були абсолютно спільні інтереси – забезпечення прожиття своїй родині, звичка, традиція. Український селянин, навіть національно-свідомий, користувався послугами єврейського торгівця, польські та українські міщани звикли до єврейських кравців, перукарів. У євреїв інтуїтивно шукали поради, виходу із житейських ситуацій і знаходили його. Буденне життя міст і містечок, сіл було сповнене компромісів, толерантності. Місцевий сленг, гумор, будні були багато у чому спільними для всіх галичан. Можна говорити про спільні риси галицького містечкового населення міжвоєнного періоду. Демократична на-

лаштованість, підприємливість, активність, терпимість, наявність ерудованого, багатомовного, європейськи толерантного проводу інтелігенції – польської, української, єврейської, багато що визначали у житті на одній землі.

Розвиток фашизму в Європі не сформував ні серед українців, ні серед поляків расистської ідеології.

Молодь – найбільш радикальна частина населення прагне вдосконалення свого етнічного єства. З'являються свої ідеологи, екстремістськи налаштовані. Через роки про цей стан писав один з представників такої молоді: "Якраз тоді вийшла друком його (Донцова. – *Ж.К.)* головна праця, всі її читали і хотіли вважати новою істиною, може, не так з уваги на її зміст, але головне тому, що написав її Донцов. І в першій її частині громив лібералів, соціалістів та демократів, бив направо і наліво, як крокодил хвостом" [312].

Серед частини поляків праві радикальні елементи, ендеки визначили головним ворогом євреїв – чужорідний елемент, який займає місця, по праву приналежні їм, корінному населенню.

Серед частини українців зростала глуха ненависть як до поляків – представників влади, так і до тих євреїв, які їм служать.

Розмежовуються у своїх орієнтаціях євреї. Одні – емігрують будь-де, інші – переважно сіоністи – вбачають єдиний вихід у створенні власної держави, ще інші – ортодокси і хасиди – у збереженні свого етнічного "я" через віру, традиції.

У період Другої світової війни від етнічної та соціальної поведінки як сукупностей реакції особистостей на політику, територіальну експансію двох тоталітарних режимів – фашистського і радянського, багато в чому залежало фізичне, духовне існування, а отже, доля нації.

У винятково жорстоких умовах проти сил зла і смерті одночасно консолідувалися і національно ідентифікувалися енергії, котрі забезпечують виживання людини й спільноти: інтелектуальна, духовна й найвищий її різновид – вольова.

У наш час історики, політологи, етнологи починають дедалі активніше вивчати зміст і форми цих енергій у контексті соціальної та етнічної поведінки як складових історії.

У цьому плані не можна не брати до уваги стан досліджень націоналізму, його ролі і значення у генезі модерних націй [313]. Попри його об'єктивну реальність і вплив на міжетнічні взаємини,

все ще подибуємо переважання або беззастережного осуду, або так само беззастережного схвалення з класових чи державницьких позицій.

Українці як недержавна нація донедавна залишалась "білою плямою" в історії Східної Європи. Політична кон'юнктура визначала упереджений підхід до національних рухів українців і народів, котрі мешкали на території України. У той час як західні, зокрема польський, націоналізми розглядали й багато в чому продовжують розглядати як основу ліберального і цивілізованого творення модерних націй, український – вважали і вважають агресивним, приписуючи йому примітивність політичних програм, поведінку, котра визначалась етнічним антисемітизмом, кровожерливістю.

Я.Дашкевич пише: "У сучасному політичному житті – та, в результаті, в історичній науці – далі намагаються зберегти погляд на панівні та пригноблені нації, як на щось об'єктивно обґрунтоване, потрібне, необхідне (це ще далекий відгомін поглядів минулого століття на так звані історичні та неісторичні нації). В результаті – подвійний алгоритм мислення, який застосовується в історичній науці з впертою послідовністю.

Полякам і росіянам боротися з чужоземним поневоленням, наприклад, німецьким, – це героїзм і найвищий приклад патріотизму, українцям боротися з польським, російським та іншими поневоленнями зась...

Керівники національно-визвольного чи революційного руху (Ленін, Пілсудський) "мали право" співробітничати з чужоземними розвідками, поєднувати власні інтереси – інтереси власного народу, власної партії з інтересами чужих держав; поневолені нації такого права не мали, в першому випадку про жодну зраду не могло бути й мови; у другому випадку – історію України заповнили довгими рядами зрадників народу...

Застосування масового кривавого державного терору, цілого арсеналу безправних засобів, до етногеноциду включно, організації штучного голоду, депортації в історіографії панівних націй при менших масштабах дій виправдовуються цілком, при глобальніших просто замовчуються... Пригадаю тут інтерпретацію Хмельниччини, Гайдамаччини, чи хоча б подій 40-х рр. на західноукраїнських землях (різанина АК та УПА)" [314].

Цей подвійний алгоритм історичного підходу особливо виразний, коли йдеться про історію Другої світової війни. Радянською історіографією витворена така схема "вітчизняної війни". Патріотами були ті, котрі воювали за Сталіна. Зрадниками, колаборантами виявились чи не всі галичани-українці і частково поляки. Євреї взагалі стали "білою плямою", народом-фантомом, бо їх начебто нищили, вбивали не як євреїв, а як "радянських людей", – так писалося на пам'ятниках у місцях масового нищення євреїв. "Білою плямою" в історії СРСР й УРСР до початку 90-х років було тотальне винищення європейського еврейства.

Натомість на Заході, в державі Ізраїль у повоєнні роки започаткувалися і продовжують розвиватися історичні дослідження нацистського геноциду щодо євреїв Європи (Катастрофи, Голокосту, Шоа), винищення мільйонів людей лише за те, що належали до єврейської нації [315].

На жаль, "білих плям" у досліджені цього явища не бракує і на Заході, і в Ізраїлі. Попри наявність солідних спеціальних центрів досліджень [316] у першу чергу "білими плямами", а вже в другу чергу політико-ідеологічними факторами можна пояснити появу так званого ревізіонізму – напряму, представники котрого заперечують факти знищення нацистами мільйонів євреїв, табори смерті, трактуючи їх як шахрайство з метою витягнути із Заходу гроші на Єврейську державу [317].

5.2. "Білі плями" історії Голокосту галицьких євреїв

Катастрофа євреїв України нині лише починає вивчатися і як самостійне історичне явище, і у контексті історії України [318].

На ці дослідження впливає наявність "білих плям" у взаєминах між народами як у мирні періоди, так і у часи війни. Особливо це стосується Галичини. Склалося так, що досліджуються польсько-українські, українсько-єврейські взаємини, а взаємодіяли одночасно українці – поляки – євреї.

Мушу сказати про складність досліджень етнічної і соціальної поведінки населення Галичини в 1939–1944 роках. Втрачено час, багато документів; померли, загинули в сталінських таборах свідки; ті, котрі виїхали на еміграцію, довший час не могли називати усіх фактів, імен.

У 1995 р. М.Богачевська-Хом'як, почавши досліджувати роль жінок у громадському житті України, змушена була констатувати, що немає не історичних досліджень, але навіть списку громадських організацій, що діяли в певний час [319].

З 10 по 12 вересня 1999 року у програмі вже традиційного для Львова Міжнародного форуму видавців був проведений "Общинний фестиваль єврейської книги".

Львів'яни, учасники і гості форуму зацікавлено оглядали багату експозицію єврейських друків з фондів Львівської наукової бібліотеки ім. Стефаника, бібліотеки університету, сучасні видання, тематичну експозицію "Юдаїка" з фондів Львівського історичного музею", підготовлену доктором мистецтвознавства Фаїною Петряковою.

Чи не найбільше задоволення члени єврейської громади отримали від літературного вечора "Бруно Шульц – феномен і осяяння в галицькій літературі І половини XX сторіччя" і концерту-бесіди "Музика Книги – музика радості" (вперше у Львові після шести десятків літ зустріч із клезмерською музикою).

Обидва заходи вів молодий літератор, музика Андрій Шкраб'юк. Внук бабці з Івано-Франківщини, котра жила серед євреїв, знала їхню мову, пісні, звичаї. У школі мав товариша-еврея, зацікавився

івритом і опанував його. Захоплено розповідав, яка чудова у Бруно Шульца "галицька польщизна", яка гарна вона у перекладі українською, галицькою мовою (Андрій Шкраб'юк – перекладач творів Бруно Шульца). Андрій не лише говорив про походження клезмерської музики, її історію, а й співав хасидські "нігуни", демонструючи поєднання єврейських й українських слів, мелодій.

Одна з багатьох зворушених до сліз слухачок, сказала: "Спасибо украинцу Андрею Шкрабюку, который возвращает нас к нашим корням. За эти два дня я узнала больше, чем за всю свою не такую уж короткую жизнь".

У березні 1999 року у Львові, у Львівській Богословській академії Інститут соціальних проблем церкви організував семінар, присвячений україно-єврейському порозумінню, в якому взяли участь Владика Любомир Гузар, Головний рабин України Яків Дов Блайх, директор Інституту організатора Мирослав Маринович, віцеректор Богословської академії Борис Гудзяк, директор Інституту юдаїки, науковці Львова і Києва, священики Греко-Католицької церкви. Обговорювали минуле, а ще більше – прийдешнє.

Лише в останні роки почали публікувати документи німецьких архівів стосовно України, а документи НКВС–КДБ все ще не розсекречені. І все ж за довгі роки вперше з'являється надія об'єднати зусилля українських, польських, єврейських вчених як у їхніх власних країнах, так і у діаспорі. Такі дослідження природно можуть поставити багато нових питань.

Відомий український вчений у діаспорі Іван Павло Химка узявся дослідити зміст, форму подачі матеріалів про євреїв на сторінках газети "Краківські вісті" у плані історії українсько-єврейських взаємин у роки Другої світової війни і мав у своєму розпорядженні архів редакції, відсутній в Україні. Дослідник змушений був визнати, що тема більше викликає напругу, ніж проливає світло, тлумачиться по-різному фактичний один і той самий суперечливий, доволі обмежений матеріал. Він пише: "...інтерпретація без сумніву благородна і важлива частина науки, але варто зауважити, що наукова розробка теми, так зарядженої емоціями, бажає бути кращою: що стосується найбільш делікатних аспектів, так вони практично випали з поля зору дослідників. Наприклад, серед українців поширена думка, що українсько-єврейські взаємини були серйоз-

но отруєні співробітництвом єврейського населення, або окремих його елементів, з комуністичною владою Галичини і Буковини в 1939-1940 рр. Але той факт так і не став об'єктом наукового дослідження. Або, скажімо, такий приклад. Так багато говорять про українських охоронців у нацистських таборах смерті, але ніхто навіть не спробував провести наукове дослідження того, як їх туди рекрутували, чим вони там займалися і яким був їхній статус. Так що історія українсько-єврейських взаємин в роки війни продовжує залишатися відносно неопрацьованою, якщо врахувати стереотипи і пристрасті, що оточують цю проблему" [320].

Розглянемо кілька найбільш помітних у моїй темі "білих плям".

Перші дні німецької окупації. Поширена версія подій у Львові базується на інформації, котру подав Ф.Фрідман у 1945 р. у книжці "Zagłada Żydow lwowskich" – по гарячих слідах, на основі власних вражень, а також документів польських єврейських організацій, в тому числі Бунду. Інформація Ф.Фрідмана потім увійшла до усіх робіт з питань Голокосту, у довідкові видання.

Ось опис подій, поданий у книжці Ф.Фрідмана: "Останній військовий відділ росіян залишив Львів вночі з 28 на 29 червня. Перші німецькі відділи увійшли до міста 29-го червня біля 11-й години ранку. Зразу ж почали німці здійснювати свою "історичну місію" стосовно євреїв. Вже в перші години розклеїли по місту афіші з підбурюванням проти євреїв. В цих афішах і листівках, котрі роздавалися на вулицях, євреї виставлялися винуватцями війни, нечуваних злочинів, нібито вимордування кількох тисяч поляків та українців. Отруйне насіння, звичайно, дало відповідний урожай. Перші дні окупації з 30 червня до 3 липня були кривавими й жорстокими погромами.

До німецьких солдат долучилися покидьки суспільства, переважно з українських націоналістів, а також з організованої раніше так званої Української міліції (Допоміжна поліція)[1]. Почалося по-

[1] Українська міліція була створена ОУН(б) ще до приходу німців з метою забезпечити підтримку силою українських державних організацій, які планували створити, після прилучення Галичини до генерал-губернаторства була розпущена німцями, і у перших числах серпня оголошений набір до української допоміжної поліції, котра формувалася під контролем німців.

лювання на вулицях за єврейськими чоловіками. Львівські євреї, огорнуті панічним страхом переважно не виходили на вулицю...

Українська міліція і німці, незадоволені з занадто скупого улову на вулицях, почали перетрясати єврейські житла в пошуках жертв. Забирали чоловіків, подекуди і цілі родини, навіть з дітьми, під приводом, що зобов'язані очистити львівські тюрми від трупів. Кілька тисяч євреїв загнано в той спосіб до тюрми на вулицях Казимирівська (Бригідки), Лонцького. Замарстинівську, Яховича. У "Бригідках" згромадили кількатисячний тлум виловлених євреїв на тюремному подвір'ї і немилосердно били. Стіни в'язниці навколо подвір'я були аж до другого поверху залиті кров'ю мордованих євреїв і заліплені кавалками мозку". (Фрідман посилається тут на свідчення і особисті переживання померлого львівського адвоката доктора Ізидора Еліаша Ляу) [321].

В архіві Надзвичайної комісії по розслідуванню злочинів фашистів у Західній Україні зберігається свідчення "доктора філософських наук Фрідмана Пилипа Лазаревича". Текст у стенограмі подано українською мовою (серед інших матеріалів комісії це чи не єдине таке свідчення) [322].

"Знищення євреїв у місті Львові почалося з першого дня приходу німців, тобто 30.VI.1941 р. Проте на перших порах німці проводили те знищення провокаційно. Користуючись відходом радянських військ, деяку частину єврейського населення німці завели до тюрем і там постріляли, причому цей розстріл проводився в супроводі екзекуції, з тим, щоб не можна було впізнати замордованих.

Разом з тим переслідувалась і друга мета, подати як приклад звірств НКВС, що перед своїм уходом зі Львова буцімто розстріляли політичних в'язнів. Отже, для прибирання цих трупів, які були фактично трупи євреїв, знищених німцями, німці відразу ж, як прийшли, почали ловити на вулиці і хапати по хатах євреїв, які мусили прибирати ці трупи. Ті, які залишилися в живих, розповіли потім, що фактично вони ніяких трупів не прибирали, але впізнали серед них багато міських євреїв тільки що забитих. Про це свідчив пізніше розстріляний доктор Ізидор Ляу. Він розказував: "В різних частинах колосального подвір'я стояли купки євреїв, якими займалися німці. Вони проводили різні екзекуції. В одній купі їх лише били, в другій купі стріляли".

У стенограмі на відміну від книжки не фігурують українські націоналісти, "організована раніше так звана Українська міліція". Водночас фактично заперечується і факт розстрілів НКВС у тюрмах Львова. Останнє легко пояснити тим, кому власне давав Фрідман свої свідчення.

Рабин Д.Кахане писав свої спогади вже багато пізніше. Він вважає, на відміну від Фрідмана, що червоні, залишаючи місто, у 3-х тюрмах (їх було 7. – *Ж.К.)* стратили кримінальних і політичних в'язнів і поховали у тюремних дворах, та що німецька пропаганда використала ту ситуацію, щоб підбурити населення проти "єврейсько-більшовицьких убивств". Разом з тим Д.Кахане твердить, що вбивали євреїв в основному українські поліцаї, українці взагалі. При цьому він згадує сумніви, котрі мучили його ще у дні, місяці переховування у соборі Святого Юра: "Як же важко знайти зв'язки між двома світами в українському народі. З одного боку, національні герої українського народу – Хмельницький, Наливайко, Залізняк, Гонта і останній Петлюра та українські поліцаї, що співпрацюють з німцями у справі знищення єврейського народу. Все це, будь-який національний рух українського народу пов'язаний з пролиттям єврейської крові. І завжди виливали українці свій гнів на євреїв. А з другого боку – шляхетні постаті Митрополита, його брата, Титуса, Стека, Мартинюка та інших. Як це можливо? Чи можна поєднати подібні протиріччя?" [323].

Під впливом стереотипу українця-погромника євреїв розробляли свої плани встановлення "нового порядку", урядування на окупованій території Галичини німецькі функціонери.

У донесенні шефа поліції безпеки і СД від 16-го липня 1941 р. повідомлялося: "Більшовики перед їхнім відходом разом з місцевими євреями замордували певну кількість українців. Як причину вони назвали у Львові спробу повстання українців 26 червня 1941 р., які намагалися звільнити своїх ув'язнених... Львівські в'язниці були переповнені трупами замучених українців. Решту було вивезено... (У тюрмах були замордовані не лише українці, а й поляки та євреї, були вивезені не лише українці, а й поляки та євреї. – *Ж.К.)*

Українське населення (чисельно у Львові переважало польське і єврейське населення. – *Ж.К.)* показало в перші години після відступу більшовиків варту схвалення активність щодо євреїв. У

Львові населення зігнало до купи, знущаючись, коло 1000 євреїв та доставило їх в захоплену вермахтом в'язницю ГПУ.

Заходи айнзацгрупи. Поліцією безпеки було зігнано до купи коло 7000 євреїв та розстріляно у відплату за нелюдські жахливі діяння. 73 особи були виявлені як функціонери та доносщики НКВС та також розстріляні. Поряд з тими екзекуціями в Львові також і в інших містах було проведено заходи відплати. Між іншим було розстріляно 132 євреї у Добромилі" [324].

Не можна цілком погодитись з упорядником збірника документів "Україна в Другій світовій війні" В.Косиком, який писав "Цей німецький звіт, дотримуючись ідеології націонал-соціалістичної партії, перебільшує участь євреїв у вбивстві українців та активність населення проти євреїв у перші дні окупації" [325]. На мою думку, тут діяв ще один, цілком протилежний фактор – прагнення представити дії німців так, ніби вони виконувались "на прохання українців", яких у цей час німці намагалися використати як силу протистояння полякам і можливому радянському опору. Саме у зв'язку з цим про поляків, котрі чисельно переважали і чиє "шумовиння" згадують львів'яни як погромників (звичайно, йдеться саме про "шумовиння", "голоту", кримінальників), не згадується.

Інакше події липня 1941 р., точніше – їх основних учасників, зображено в анонімних спогадах, які наводить у своїй доповіді 1947 р. Голова єврейської релігійної громади м.Львова Л.Серебряний (завдячую цим текстом М.Міцелю):

"...Події 4 липня за своїм нелюдством перевершили всі попередні жахи. В цей день фашистські канібали провели найжахливішу з акцій – акцію на дітей. З 10-ї години ранку з'явились на вулицях міста групи єврейських дітей до 10-11 рочків у супроводі есесівців, маленьких дітей несли конвойовані мами. Куди повезли більшість дітей, я не відаю. Але на Стрілецькій площі зібрали більше 20 дітей різного віку – від немовлят до 10-11-річних і 12 матерів.

Я бачила, як хлоп'ята гралися, нічого не підозрюючи, коли почула залп з автоматів. Дітки і їх мами були розстріляні. Після залпу есесівські офіцери ходили поміж розстріляних і добивали тих, хто ще дихав...

Обличчя свідків цієї дикої сцени були похмурі. Люди ховали очі. Вони боялись виказати катам свої думки. Вони боялись дивитись в очі жахливій правді".

Як бачимо, за цими спогадами, головні дійові особи – есесівці, а не навіть українське "шумовиння".

З подіями перших тижнів німецької окупації пов'язана ще одна "біла пляма" – батальйон "Нахтігаль". У радянських та польських публікаціях до початку 60-х рр. його не згадували у контексті злочинів проти поляків та євреїв [326]. Повідомлення про участь його вояків у масових стратах євреїв з'явились лише у 1959 р. Приводом було те, що канцлером Аденауером на посаду Міністра у справах німців, репатрійованих та депортованих за часів війни, був призначений Т.Оберлендер, відомий не лише своїми різко антикомуністичними, антирадянськими поглядами, а й тим, що був офіцером вермахту, зв'язковим з батальйоном "Нахтігаль" [327].

Знайшлися "свідки" в СРСР і в Німецькій демократичній республіці, які звинуватили Оберлендера і батальйон "Нахтігаль" у знищенні 3 000 євреїв та поляків у Львові.

Доведеним нині фактом є: вояки батальйону у кількості 300 осіб, одягнені у німецьку польову форму у складі 17-ї армії, не вступаючи у бої, прибули до Львова разом з першим батальйоном Бранденбурзького полку. Мали завдання: охорона важливих дорожніх об'єктів, промислових підприємств, складів, водосховищ, відділень зв'язку, телеграфу. Попри те, що командир батальйону Р.Шухевич, провід ОУН(б) мали свої плани щодо батальйону як української військової одиниці, накази вермахту були обов'язкові. Серед інших об'єктів батальйон зайняв радіостанцію, і це було чи не єдиним, чим вояки прислужилися ОУН, проголошеній державі. Стало можливим провести дві радіопередачі, де був зачитаний Акт 30 червня 1941 р. Вояки, вільні від несення сторожової служби, були на казарменому режимі, пересування містом суворо регламентувалося. Є факти про сутички вояків, які охороняли продовольчі склади, з натовпом [328]. За участь у зборах представників українських кіл у будинку "Просвіти" під час проголошення відновлення державності Р.Шухевича розжалували. 7 липня за наказом вермахту батальйон був виведений зі Львова і невдовзі розформований [329].

Трибунал Федеративної республіки Німеччини у 1960 р. не знайшов жодних підстав для звинувачень солдатів "Нахтігаль" у розстрілах єврейського та польського населення. Канадська комісія розслідування воєнних злочинів також не виявила участі батальйону у злочинах проти євреїв та поляків [330].

Польський автор Z.Albert також заперечує звинувачення проти "Нахтігаля" [331]. Немає фактів про участь батальйону у протиєврейських акціях у збірниках: "Советская Украина в годы Великой Отечественной войны" [332], "Історія застерігає" [333].

До "білих плям" належать і ті події, які відбулися у Львові 25, 26, 27 липня і лишилися у пам'яті євреїв як "Дні Петлюри". Це не була офіційна назва, як і не було спеціально запланованого й організованого заходу.

Про те, як поступово заходи німецької влади перетворювались у пам'яті їх жертв у дії лише українців, свідчить порівняння двох текстів, що належать Ф.Фрідману. У його свідченнях надзвичайній комісії читаємо: "25, 26, 27 липня проти євреїв була проведена нова акція українською поліцією. На ці дні припадала якась річниця жалоби чи по Петлюрі, чи по Коновальцеві, а зокрема, точно не знаю.

Німці позволили українській поліції в порядкові помсти відбирати певну кількість євреїв і розправлятися з ними, як вони хочуть. Загинуло тоді коло 1500 чоловік. Ці дні серед єврейського населення стали називатися "петлюрівськими днями". Подробиці і цифри про цих загиблих євреїв я довідався від лікаря-хірурга доктора Юрима, який загинув пізніше. На цей же період припадає і спалення німецькими військами молитовних будинків (синагог).

Являється характерним, що у всіх цих знущаннях над євреями цивільні мешканці Львова участі ніякої не приймали, а спроби німців натравити українців та поляків на євреїв не вдалися" [334].

У книзі Ф.Фрідмана читаємо: "...Цілий липень тривала акція виловлювання єврейських політичних діячів і лівої молоді (власне комсомольців), яких вивозили і розстрілювали (зрозуміло, без суду) в Лисинецький ліс під Львовом. Майже одночасно 25, 26, 27 липня були поновлені "лапанки" на вулицях і в будинках чоловіків і жінок, яких ніби забирали на примусову працю, і здебільшого вбивали. Ці "лапанки" і вбивства здійснювала головним чином українська допоміжна поліція. В устах львівського населення ці акції були названі "акції Петлюри". Кружляли чутки, що в зв'язку з річницею вбивства у Парижі українського отамана С.Петлюри євреєм Ш.Шварцбардом німці дали українським колабораціоністам карт бланш на три дні для акції помсти євреям. Тлумачення, звичайно, фальшиве, бо ж Петлюру застрелили в травні 1926 р. Тим

не менше під час так званих днів Петлюри загинуло кілька тисяч євреїв" [335].

Мені не пощастило знайти документальні джерела про дні Петлюри. Звіти польського та єврейського підпілля не містять якоїсь інформації про них і про численні жертви серед євреїв у липні 1941 р. [336].

Заслуговують на увагу спогади львів'ян Леона Плягера, Михайла Петрашека, котрі пов'язують події 25-27 липня з величезною контрибуцією, яку наклали німці і яку євреї не могли сплатити. Щоб прискорити цю виплату, німецькі підрозділи методично палили синагоги. Були арештовані заручники – відомі єврейські діячі, яких стратили вже після того, як контрибуція була майже виплачена.

Уявлення про "Дні Петлюри" як спеціальний український захід лише поступово формувалися в історичній пам'яті євреїв. Тому не дивно, що опитувані мною українці, згадуючи про контрибуцію, спалення синагог, розстріли заручників, не зберегли у своєї свідомості цієї назви.

Різними часом протилежними завжди емоційно забарвленими, що цілком природно, є свідчення українців, поляків і євреїв, що стосуються подій початку війни в окремих містах і містечках.

Спробуємо зіставити наявну інформацію по місту Бориславу, враховуючи вплив емоцій, стереотипів, хаосу чуток і дійсності.

Напередодні Другої світової війни у Бориславі мешкали 56% поляків, 22% євреїв, та 18% українців. У першій половині вересня 1939 р. місто переживало не лише тривогу і непевність, пов'язані з політичними та воєнними подіями, а й гострий конфлікт між поляками та українцями. Вісті про швидке просування німецької армії викликали як спробу консолідації українців та поляків, так і активізацію польських шовіністичних боївок. Пішли арешти, відступаючи польські частини почали палити навколишні села. Українці для самооборони озброїлись сокирами, ночували поза своїми домами, очікуючи нападів. Коли у місто увійшли німецькі відділи, у діброві приміського села Тустановичи було знайдено чотирнадцять замордованих українців зі слідами знущань. Серед них були два лісоруби із сокирами й два хлопці з села Смільниця з ціпами, котрі йшли на заробітки. Містом кружляли чутки, що то "українські різуни", котрі йшли на поляків. Німці були у місті шість днів. З ініціативи укра-

їнців почалася організація управи. Ніяких ексцесів ні проти євреїв, ні проти поляків не було, хоч мешканців здивувало, як німці насміхалися, ображали євреїв, навіть змусили кількох чистити вулицю біля їхньої команди [337].

З приходом, після виведення німецьких військ, більшовиків на тлі кардинальних змін почалися арешти. Називають різні цифри: від 150 до 200 осіб, вивезених до Сибіру, понад 100 загиблих у тюрмах Борислава та Дрогобича.

Євреї за радянського урядування нічим особливим від українців і поляків не виділялися. Хіба що одні раділи, що мали заробітки, а за німців було б гірше, інші стали активістами, комсомольцями, були такі, що втратили все своє майно і мусили поневірятися у пошуках заробітків.

У липні 1941 р. зразу ж після відступу червоних у пивниці будинку, в котрому містилася тюрма і жили доглядачі, виявили 44 трупи, ледь присипані землею. Серед них: 27 українців, 16 поляків, 1 німкеня [338].

Нині надруковані спогади євреїв та поляків – свідків подій початку липня 1941 р., записані у різні роки. Багато свідчень поляків та євреїв записано в другій половині 1945 – кінця 1947 рр. працівниками Центрального комітету євреїв Польщі [339]. Це був час найбільшого загострення українсько-польських конфліктів, добровільно-насильницького обміну населення між Польщею та СРСР, боротьби з так званими бандами УПА.

Спогадів і свідчень українців за ці роки виявити не пощастило.

З семи осіб троє вважають, що погром у перші дні окупації вчинили німці і українці (Н.Ляйбл – "українські хулігани", Б.Галерман – "євреїв забивали дрючками, натовп прагнув життя і крові євреїв", Ш.Найдек – "німці мордували євреїв, погром почали темні елементи українські").

Двоє свідчили, що євреїв били "місцеві і з навколишніх сіл українці та деякі поляки" (Л.Кнебель). "Поляки й українці вривалися до помешкань, але не плюндрували їх, аж поки не побачили прикладу німців" (Е.Клінгер).

Одна особа (Ш.Розенберг) посвідчила, що погром влаштувала українська управа. Посадник "Терлецький дістав дозвіл влаштувати погром євреїв і спровадив банди українців з Губич, Тустанович,

Мразлиць (села поблизу Борислава. – *Ж.К.)*. Євреїв били дрюками, рубали сокирами".

Четверо, хоч і згадують про жертви НКВС, не пов'язують погрому з тим, що це була відплатна акція українців. Двоє вважають, що "самі українці пообтинали частини тіла, язики, вибрали очі і кинули підозру на поляків, жадаючи дозволу (від німців. – *Ж.К.)* на 4-денний польський погром" (Ш.Розенберг). "Коли росіяни відійшли, то випустили в Стрию кримінальних злочинців, а політичних злочинців повбивали, залишивши непохованими трупи. Українські міліціонери кинулися знущатися над тими трупами, обтинали язики, вибирали очі, шнурували дротом уста, щоб підбурити людей до ексцесів проти євреїв, бо в такий жахливій спосіб гинули арійці з вини жидокомуни" (Е.Кляйнер).

"Сокири, дрючки", як знаряддя злочину українців, фігурують лише у двох спогадах.

Кожен, хто свідчив, називав різне число жертв (від 80 до 300).

А.Ясинський у статті "Бориславський апокаліпсис", котра з'явилася у 1991 р., писав, що погром чинили українські люди в стані розпачу, афекту, як помсту за страшну загибель своїх дітей і родичів, бо "єврейський плебс" аж "занадто активно служив червоним" [340].

Професор Хайфського університету Ш.Вайс, народжений у Бориславі у 1935 р., котрого з родиною врятували у Бориславі, подав свої свідчення в 1985 році. "Приводом до погромів послужив той факт, що в перший день окупації міста 1 липня було знайдено у будинку радянської міліції трупи в'язнів, вбитих перед відходом Червоної армії. Українці твердили, що це діло єврейських рук, та вирішили помститися євреям. Наступного дня зібралася потолоч з усієї околиці та разом з місцевими українцями вбили близько 300 євреїв. Багато десятків поранено. Вони вдиралися до єврейських помешкань та грабували їхнє майно. Погромники були озброєні ножами, вилами, сапами та сокирами" [341].

У 1973 р. у діаспорі вийшов XX том "Українського архіву Наукового товариства ім. Шевченка", де опубліковано кілька спогадів українців. Цитую спогади М.Терлецького, який був посадником Борислава чотири тижні, потім замінений німецькою адміністрацією. "Родини помордованих (в тюрмі НКВС. – *Ж.К.)* почали вибирати тіла жертв з ями, управа міста дала домовини і прислала лікар-

ську комісію з двох лікарів – доктора Винницького і доктора Капельнера для огляду тіл та переведення евентуальних секцій, щоб усталити причини смерті, а також фотографа для фотографування помордованих. Але німецька поліція прогнала лікарську комісію, забрала фотографічний апарат, і зарядила, що вибирати тіла з ями мають жиди. Міські підлітки привели жидів і вони під наглядом німців добували тіла та вкладали до домовин. Коли роботу було закінчено німці почали бити жидів, а потім стріляти. Вбито коло 70 жидів. Міське шумовиння кинулося грабувати жидівські доми та вбило трьох жидів" [342].

Ю.Максимчук вважає, що в місті встановилися дуже напружені стосунки між поляками і українцями, німцями і українським населенням упродовж усіх воєнних років, бо у "Бориславі було три поліційних відділи: німецька охоронна поліція, що їй підлягала рота кінної поліції, кримінальна поліція, що складалася поголовно з поляків, українська допоміжна поліція" [343].

Він пише, що німецька поліція займалася в основному репресіями проти євреїв, а також "німецькі поліцисти робили часто бешкети населенню, допускалися крадіжок, самовільних ревізій (обшуків". *– Ж.К.)* Прилюдних розстрілів, єврейських акцій німецької поліції у Бориславі не було, вони відбувались за містом, у Дрогобичі, осідку гестапо, де "кожного тижня розстрілювали на ринку по 10-12 людей різної національності, переважно українців, за підпільні акції, посідання зброї, переховування жидів".

У роки німецької окупації у Бориславі врятувалося 400 євреїв, їх переховували, як і згадувану родину Вайсів, різні люди-поляки і українці, серед них українські поліцаї, працівники міської управи (упродовж кількох місяців у приміщенні управи переховувалися родини чотирьох єврейських фахівців). За даними радянської комісії по евакуації польського населення, у Бориславському районі на жовтень 1944 р. виїхати до Польщі зголосилася 501 особа, з-поміж них більшість – євреї (400) [344].

Як же могли вижити ці люди, враховуючи силу, необмежені права, можливості репресивного німецького апарату, наявність трьох поліційних відділів, взаємне поборювання поляків та українців? Адже, щоб вижили ці 400 загрожених людей, повинні були взаємодіяти набагато більше тих, котрі рятували. А знати про це могли і знали напевне ще більше. Про факт порятунку писав Ш.Вайс

"Наша сім'я знайшла схованку у пані Лосотової, вродливої українки зі шляхетною душею. В дитинстві вони з моєю матір'ю Генею вчилися в одному класі...

Її син – одинак Юзько, приємний стрункий підтягнутий юнак з дитинства закоханий в уніформу, вступив до лав місцевої української поліції. Юзько був серед українських поліцаїв. Чи взяв особисту участь в тій різанині? Чи доручив іншим ту справу? Чи задовольнився охороною порядку? Не знаю. Пані Лосотова, мати Юзька, дряпалася до нас по вузькій драбині, власноручно подавала нам хліб і молоко. Чи знав Юзько про вчинок своєї матері? Чи знав та промовчав? А може, промовчала пані Лосотова і він нічого не знав?"

Ще одна "біла пляма" – ставлення до євреїв ОУН(б).

Потребує детального вивчення питання участі, неучасті у виступах проти євреїв, взагалі поведінки членів ОУН у перші дні липня 1941 р. Мусимо визнати складність виявлення джерельної бази: безповоротно втрачені час, документи проводів ОУН, пішли з життя більшість свідків.

І в єврейських, і в українських спогадах зустрічаємо узагальнення, пов'язані з "травмою", коли дії частини народу, як правило, далекої від його традицій, приписуються цілому народові. І тоді звинувачують не "шумовиння", "потолоч", а українців, не працівників НКВС, навіть не євреїв-чекістів, а жидів.

Журналу "Діалоги" довелося надрукувати репліку до спогадів Ш.Вайса про події у Бориславі в 1941–1945 рр., і те, як його родину врятували українка і полька "Читаючи статтю Ш.Вайса в цілому правдиву, – звертаєш увагу на узагальнення автора відносно українців, яких він вважає, за незначним винятком, погромниками. Якби автор довідався, при яких умовах врятувалися 400 євреїв – мешканців Борислава, то, мабуть, так він не став би всіх українців валити до одної юдофобської купи" [345].

Заслуговує на повагу заява, яку зробив в 1993-му р., після перебування в Україні на той час вже Голова Кнесету (народних зборів. – *Ж.К.)* держави Ізраїль Ш.Вайс.

Як писала газета "Голос України" 22 червня 1993 р., у статті "Сталася прикра помилка": "...15 червня на пленарному засіданні Верховної Ради виступив Голова Кнесету держави Ізраїль Шевах Вайс, який перебував в Україні з офіційним візитом.

В його промові були такі слова (цитуємо за текстом, який ізраїльська сторона розповсюджувала на прес-конференції): "Дозвольте мені зараз дуже коротко відзначити наше амбівалентне (двоїсте. – *Ред.*) ставлення до українського народу; так само, як і до інших народів, що під час Другої світової війни пішли за німцями, німцями-нацистами, обслуговуючи створену ними машину знищення і тим самим допомагаючи їм штовхнути ледве не всю європейську цивілізацію на шлях безпрецедентних злочинів".

Таке твердження викликало протести групи народних депутатів, які зробили спеціальну заяву з цього приводу і надіслали її до Президії Верховної Ради та міністру закордонних справ А.Зленку.

Українські парламентарії підкреслили, що з трибуни Верховної Ради завдано образи українському народові – його звинувачено в колабораціонізмі, прислуговуванні німцям, в обслуговуванні машини нищення людей. Наголошуючи на тому, що ніхто не може звинувачувати жоден народ за злочинні дії окремих його представників, депутати зауважили, що виступ глави ізраїльського парламенту не сприяє взаєморозумінню і співпраці народів України і Ізраїлю.

Ш.Вайс надіслав листа на ім'я керівників нашої держави:

"Трагедія єврейського народу в Другій світовій війні була, як відомо, жахливим проявом геноциду. Це вбивство здійснювалося в спланований і жорстокий спосіб німецькими фашистами, яким сприяли ворожі антисемітські елементи в Європі, серед яких була і частина українців. Я засуджую тих, хто сприяв нацистам. Але я зовсім не звинувачую народ в цілому. Я проти будь-яких стереотипів. Водночас у Європі були й такі люди, які допомагали євреям. Серед них було також багато українців, які, як ця чудова жінка пані Юлія Матчишин ризикувала своїм життям, рятуючи мене і мою сім'ю. І я знаю, що було багато таких Юлій. Я відзначив цей факт у своїй промові у парламенті, яку я виголосив моєю мовою, мовою іврит. На жаль, у переклад промови закралася помилка, незалежно від мене. У перекладі українською мовою важливе слово було пропущене і як результат сталося непорозуміння, про яке я дуже жалкую".

Слід сказати, що тему амбівалентного ставлення євреїв до українців Ш.Вайс порушував майже під час усіх своїх зустрічей з українським керівництвом. При цьому він зауважував, що не можна поширювати враження від злочинів окремих осіб на весь народ. Проте ця думка, здається, не мала належного акценту. Адже все-

таки глава ізраїльського Кнесету не згадав, що абсолютна більшість українського народу не те, що не мала ніякого відношення до фашистських злочинів, а й активно зі зброєю в руках протистояла їм. Отже говорити навіть про якусь "частину" народу несправедливо [346].

Перебуваючи в Бориславі, Ш.Вайс сказав про свою рятівницю: "Ні, вона не була нашою родичкою, ми були просто людьми, а вона була людиною. Немає на світі більш високого героїзму" [347].

Лист Ш.Вайса та публікації про його перебування в Україні у пресі відкриває для історика, так би мовити, "білу плямочку". У спогадах Ш.Вайса "Між роками 1941–1945", опублікованих у збірнику "Діалоги" у 1985 р., як рятівниці згадуються полька Понтажна та українка Лосотова. У листі до уряду – Юлія Матчишин (Матчишин, зокрема, прізвище онуки Лосотової), у газетах "Шофар", "Високий Замок" журналісти, які цитують спогади Вайса, називаються прізвища: Юлія Штепаняк, Ядвіга Гураль, Емілія Гураль, Юлія Матчишин. Лише дуже уважний аналіз дозволить історикові ідентифікувати всі ці особи. (Скажімо, де прізвище по чоловіку, а де "з дому").

Прикро, але у новітніх працях подибуємо, так би мовити, "неповні" публікації документів. На сторінках цінної праці В.Косика "Україна і Німеччина у Другій світовій війні" знаходимо тексти німецьких донесень про український рух опору, де йдеться про плакати, листівки ОУН з гаслами "Геть німецьку адміністрацію! Ми хочемо вільної України без німців, поляків, без росіян", "Україна для українців" [348]. У спогадах, публікаціях фігурують й гасла "Ляхів – за Сян, Москалів – до ями, Жидів – на гак!" Виникає питання, невже не писалося про це в німецьких донесеннях?

Фаховим історикам і зацікавленому загалу поки що мало відомі публікації документів ОУН. Чи винні у тому самі історики, чи діячі ОУН?

Мені вдалося виявити факти, котрі дозволяють вважати, що були містечка, де місцеві проводи ОУН володіли ситуацією і або прямо запобігали погромам, або їхні члени своєю поведінкою не допускали "голоту", "шумовиння" до участі у провокаціях не лише проти євреїв, а й до грабежів, насильства.

Так, у Бібрці (Львівщина) виконувалося розпорядження окружного провідника Ярослава Дякуна щодо охорони порядку в місці. Охоронялися зачинені єврейські магазини (багато їхніх господарів

повтікали), майно евакуйованих. Ніяких виступів місцевого населення проти євреїв ні під час вступу військ вермахту, ні в часи встановлення окупаційної адміністрації не було. Аналогічна ситуація склалася у Краківці, Глинянах [349].

Мусимо визнати, що радянський стереотип "пролетарського інтернаціоналізму", згідно з яким євреї взагалі і їх участь у сталінській адміністрації зокрема зникали з історичної і політичної арени, лише посилював віру в "юдеобільшовизм", особливо на тлі поінформованості західних українців про долю братів на Сході України, на тлі кривавої політики більшовиків у Галичині в 1939–1940 рр.

Можна говорити про подвійне ставлення до євреїв – проголошуване центральним проводом ОУН(б), яке з часом змінювалося і реальне, ситуативне, індивідуальне, так би мовити, "польових командирів".

Так, у машинописі Я.Стецька (схоже автобіографії) поряд з положеннями "світоглядової концепції" "змісту української державності" написано: "...Москва і жидівство це найбільші вороги України і носії розкладових більшовицьких інтернаціональних ідей. Вважаючи головним і вирішальним ворогом Москву, а не жидівство, яке властиво держало Україну в неволі, тим не менше доцінюю належно шкідливу і ворожу ролю жидів, що помагають Москві закріпачувати Україну. Тому стою на становищі винищення жидів і доцільности перенести на Україну німецькі методи екстермінації жидівства, виключаючи їх асиміляцію і тут (останнє речення дописане олівцем у машинописний текст. – *Ж.К.)*. Вважаю, що в теперішній світовій війні вирішується на довгі часи доля України і свідомий того, що через перемогу Німеччини можливими є відбудова суверенної і соборної української держави" [350].

Чи дійсно так думала і писала відносно молода (29 р.) людина, яка лише утверджувалася як провідник організації?

В архівній добірці виявлено три примірники розрізнених сторінок цієї автобіографії. На одному є цитований вище текст з правками олівцем і підписом. З метою виявити достовірність правок і підпису, я попросила подивитися ксерокопію документа пані Славу Стецько – дружину Ярослава Стецька. Вона висловила сумнів щодо достовірності підпису і правок, оскільки не пізнала почерк.

У 1957 р. той же Ярослав Стецько у статті "Національне та інтернаціональне жидівство" писав: "Відомо, що жиди масово брали участь у різних інтернаціональних, а теж і антинаціональних організаціях, скріплюючи комуністичні партії у різних країнах. Не аналізуємо причин, а тільки стверджуємо теж і для нас корисний факт, що передові позиції в комуністичному русі в Україні, після москалів, себто на другому місці, засіли жиди. Однак, ми далекі від звинувачення тої бідної жидівської маси, що важко працювала на свій хліб та погорджувала московськими чорносотенцями, які організували антижидівські погроми, не зважаючи на те, що саме жидівська еліта у своїй більшості вірно служила їм і була знаряддям у виконуванні загарбницьких та експлуататорських цілей в Україні… Знаємо теж, що Москва, щоб відвернути від себе увагу, висувала жидівський елемент як винуватий за всі її злочини. Свідомі цієї політики Москви, і не обвинувачуємо жидівської провідної верстви за командну ролю у гнобленні України, але за вислужництво окупантам України, за те, що жиди ставали офірними козлами, своїми руками вигортали каштани з вогню для Москви. Цим жиди шкодили теж і собі. Будучи знаряддям окупантів України, фактично жиди служили Москві, отже, вона відповідає і за свої, й за жидівські злочини виконані на її наказ. Було б помилкою відвертати увагу від Москви та обвинувачувати жидів за злочини комунізму. Це тактика Гітлера, до речі фальшива й брехлива. За комунізм, як наймодернішу форму московського імперіалізму відповідає насамперед Москва, а щойно потім ті жиди, які їй допомагають, і то, такою мірою, якою допомагають. Всяка інша постановка є фальшива і шкідлива, бо спрямовує увагу на побічні рейки" [351].

Однак це писалося у 1957 р., а що ж було у 1941?

У "Постанові Великого збору ОУН(б)" у квітні 1941 р. євреїв стосується §17. У попередніх параграфах ідеться про тактику ОУН у період "воєнного зриву", боротьбу з комінтерном, як "московської агентури за границею", проти "лабетів московсько-більшовицького апарату", про необхідність організовувати й посилювати боротьбу проти московського імперіалізму між тими народами (СРСР. – *Ж.К.)* і населенням, де живуть українці поза українськими етнічними землями; про боротьбу проти "тих польських угруповань, що змагають своїх земель; боротьбу з українськими есерами".

Більшовицька держава тут характеризується так: "СРСР – це новітня форма московського імперіалізму, що доводить поневолені народи й країни до національного, культурного й економічного застою та руїни. Тільки державне усамостійнення поневолених Москвою народів Європи, та Азії й свобідна співпраця доведуть до всебічного розвитку".

Щодо євреїв у постанові зазначається:

"Жиди в СРСР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні. Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація українських націоналістів поборює жидів, як підпору московсько-більшовицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва – це головний ворог" [352].

У розділі "Пропагандивні напрями" йдеться про антимосковську пропаганду, жодної згадки про "поборювання жидів", антиєврейську пропаганду немає.

У повоєнні роки (1967) Я.Стецько писав, що у "Декларації" 5 липня 1941 р. сформованого, але нечинного уряду "немає антижидівських натяків в ситуації, коли вся нацистська пропаганда і всі промови Гітлера за усі лиха світу обвинувачували жидів" [353].

Швидкий розвиток подій вимагав діяти за ситуацією часу, можливостей освідомлювати народні маси, з'ясовувати, хто вчинив страшні злочини в тюрмах, коригування поведінки щодо, як вважалося, "прихильних" німецьких військових, не було. У Звіті від 11 липня 1941 р. крайовий провідник ОУН(б) у Галичині Іван Климів-Легенда писав: "Німці будуть гостро карати тих, хто буде тепер щось без їх дозволу писати", зауважував, що в Золочеві і Перемишлянах, "маємо неприхильних нам ортскомендантів. Це полонофіли, що з певним презирством ставляться до українського державного будівництва" [354]. (У Золочеві, як подається у довідкових виданнях з Голокосту, у перших числах липня був один із найбільш жорстоких погромів. – *Ж.К.).*

Про розбіжності у ставленні до євреїв діячів ОУН(б) може свідчити обговорення 10 липня 1941 р. у Львові на нараді групи ОУН(б) ставлення до національних меншин. Збереглися фрагменти протоколу:

"Єврейське питання обговорювали Ленкавський, Левицький, Гупало і Головко.

п.Гупало: Головне багато всюди є жидів. Особливо у центрі. Не дозволити їм там жити. Вести політику на виселення. Вони будуть самі втікати. А може виділити їм якесь місто, наприклад, Бердичів.

п.Ленкавський: Схарактеризуйте мені жидів.

п.Головко: Жиди є дуже нахабні. З ними треба поступати гостро. В центрі їх не можна держати рішуче. Мусимо їх покінчити.

п.Левицький. У Німеччині жиди мають арійський параграф. Для нас більше є справа в генерал-губернаторстві... Кожний жид має бути зареєстрований. Їх усували з деяких міст, приміром, з Кракова. А переміщували... до Варшави, призначаючи їм гетто, які обмуровували мурами. Вони мають кіно, театри, але не мають, що їсти... Молоді, здібні ідуть до праці. Частину треба знищити. Хоч і тепер є вже дещо знищено... Факт є, що деякі влізли в українську кров, багато ожонилися з українками. В Німеччині є різні: півжида, чверть жида, але в нас так бути не може... Німець, що ожонився на жидівці, стає жидом.

п. Головко. На Україні супружжя з жидівками є головне в містах. Жидівки виходили заміж за українців для вигідного життя, коли українці банкрутували – вони розводилися. Жиди з українками навіть жили добре. Мені дуже подобається німецький погляд.

п. Гупало. В нас є багато працівників – жидів, яких навіть поважають, є навіть такі, які вихрестилися до революції.

п. Ленкавський. Це треба розглядати індивідуально.

п. Левицький. Німці спеціалістів використовують. Мені здається, що німецький спосіб жидівської справи нам дуже підходить. Мусимо індивідуально розглядати поодинокі випадки.

п. Ленкавський. Відносно жидів приймаємо всі методи, які призведуть до їхнього винищення" [355].

Чи можна на основі наведених документів робити висновки про ставлення ОУН(б) (не забуваємо і про ОУН (м)) до євреїв як етнічної і соціальної спільноти?

Гадаю, що ні, оскільки поки що відсутня належна джерельна база. Я. Стецько у 1967 р. писав: "Усю документацію про 30 червня 1941 р. я переслав довіреним кур'єром у Швейцарію, щоб передати її альянтським чинникам, але, на жаль, вона потрапила в

руки неприхильного ОУН українського політичного діяча, і мені до сьогодні невідомо, що він з нею зробив. Пізніше вислана на іншу адресу ймовірно дісталася до США і частина її була опублікована в той час" [356].

У відозві І. Климіва-Легенди до громадян від 7 липня 1941 р. сказано: "Вся територія української землі від ворожих сил ще не звільнена йдеться про Велику Україну. – *Ж.К.).* Інтереси українського національного визволення вимагають цілковито розгрому всіх ворожих сил і повного їх знищення. В виду того наказую:

Всім українським стихійно створеним бойовим групам, повстанчим відділам і загонам негайно підпорядкуватися командуванню української національної революції та передати в її розпорядження все військове майно і засоби. Дальше стихійне творення збройних військових відділів заборонено.

Для тих, що не виконують цього наказу будуть застосовані з усією рішучістю революційні заходи як до зрадників і шкідників Держави. Спіймані зі зброєю в руках будуть розстріляні на місці" [357].

Чи не була це пряма заборона стихійно вживати зброю, заборона отаманщини, яка принаймні де юре унеможливлювала також антиєврейські акції під впливом німецьких провокацій або з власної ініціативи.

Таке припущення дозволяє зробити і постанова Другої конференції ОУН (квітень 1942 р.). У контексті ставлення до "поляків, москалів" у §27 записано: "Незважаючи на негативне відношення до жидів, як до знаряддя московсько-большевицького імперіалізму, вважаємо за недоцільне у сучасний момент міжнародної ситуації брати участь у протижидівській акції, щоб не стати сліпим знаряддям у чужих руках, не відвернути уваги від головних ворогів" [358].

Судячи з цих документів у проводі ОУН(б) не було єдиної визначеної позиції щодо євреїв як етносу взагалі і конкретних галицьких євреїв зокрема.

Проти єврейських погромів виступали лише розрізнені групи, одиниці.

Головними упродовж усієї війни були для ОУН(б) власні суто українські проблеми. Я.Стецько писав: "узагалі комплекс жидівський

чи польський не існував... як якась суттєва справа. Ми мали важливіші історичної ваги для України завдання перед собою" [359].

У документах наступних років взагалі не згадуються євреї як у контексті боротьби з московсько-більшовицьким, так і боротьби з нацистським режимом. У серпні 1943 р. у постанові III надзвичайного Великого збору ОУН записано, що лише Українська держава забезпечить повні права національних меншин, рівність усіх громадян незалежно від їх національності. Хоч у плані майбутнього фізичного нищення українського народу після перемоги совєтів виринає єврейська асоціація: "Український народ, який не хоче дати себе безборонно вирізувати на жидівський лад, мусить зазіханням большевицьких імперіалістів протиставитися організовано і збройно" [360].

Погляди членів проводу ОУН(б) суперечили реальним вчинкам тих її членів, котрі, побачивши на ділі сутність "арійських параграфів", жах убивства, фактично не "поборювали жидівство", а рятували близьких, знайомих і незнайомих євреїв.

В умовах боротьби з німцями і зі зростаючими силами радянського опору соціальні, політичні стереотипи проводу ОУН(б), вступили у гострі протиріччя з прадідами виробленою мораллю, ментальністю.

Навряд чи можна вважати "білою плямою" мотиви допомоги євреям з боку галичан – українців та поляків. Усні розповіді галичан фіксують допомогу євреям як позитивні гуманні вчинки. Об'єктивність історика примушує, однак, згадати і про ті спогади, де оцінюється не лише факт допомоги, а й, так би мовити, ціна за неї.

"Так, рятували, але мали свій інтерес". Звичайно, були випадки, коли "хотіли заробити, хотіли нажитися" – міркує дехто. По селах презирливо можуть сказати про когось, хто під час війни "нажидився", тобто нажився за рахунок євреїв.

В.Гера розповідав про кількох львівських пань, одна з яких живе й понині, які "брали з жидів гроші". Пані О.Мельник зі Львова рішуче засуджувала сусідку, яка за гроші переховувала єврея у роки війни.

Ірина М. з міста Городка розповідала, що їхня родина врятувала двох єврейських дівчаток, вижили й їхні батьки. Після війни вони щасливо дісталися до Америки. Було від них кілька листів. Про-

сить ніде не називати її прізвища, бо не хоче про це говорити на людях. "Дітям, внукам люди витикатимуть, що їхні дідо з бабою збагатилилися жидівським золотом, а як ми живемо, бачите".

Іван З. із села Підгір'я Золочівського району на Львівщині засуджував односельця, який переховував у війну аптекаря із Золочева з родиною. "Нажидився, збудував хату, але не мав щастя, бо сам почав пити, діти розпилися, а внуки всьо кинули й подалися до міста" [361].

Розповідали, що у Львові була злочинна група, члени котрої наводили жах на євреїв і тих, хто їм допомагав. Очолював її варшавський злодій ще з довоєнних часів, доктор Кольник. Злочинці розвідували місця, де переховувалися нещасні, вишукували їх на вулицях. За німецьку премію виказували єврейські схованки. Від них можна було і відкупитися за великі гроші. Траплялись випадки, коли виманивши у євреїв та тих, хто їм допомагав, гроші – все, що ті мали, – все ж виказували їх [361а].

Були й такі, які хотіли заробити гроші, однак, за будь-якої небезпеки викидали євреїв, часто жінок і малих дітей, просто на вулицю [361б].

Барух Мільх залишив свідчення про угоду, яку уклали 5 червня 1943 р. з одного боку – він і його родина, з другого – пан Б., який "здавався відважним, тверезо мислячим, ощадним... хоч був українцем, не виказував негативізму до євреїв...". Пан Б. зобов'язувався "сумлінно і щиро виконувати всі обов'язки", пов'язані з безпечним перебуванням у його господі чотирьох осіб "так довго як буде в тому потреба". За це пан Б. мав діставати від євреїв: "За харчування щоденно згідно з ринковими цінами. За помешкання й обслугу щомісяця – 10 доларів, або вартість 10 доларів, за безпеку життя переховуваних – шість моргів поля (або їх вартість) за час від одного дня до 6 місяців переховування. Якби переховування тривало довше, то навіть за 1 день мав дістати ще 3 морги поля (або їхню вартість)".

Передбачалося, що угода мала бути засвідчена нотаріально, коли б з'явилася "якась можливість правового стану". Підписати угоду мали б пан Б., його дружина й Барух Мільх та його швагер, свідками виступили б пан, котрий скерував Мільха до пана Б., та один ксьондз [362]. Угода залишилася на папері, хтось виказав пана Б. Через місяць від початку переховування гестапівці зруйнували

садибу, загинули дружини Мільха й швагра. Врятувалися лише сам Барух й швагер, які були відсутні у часі розправи.

Клара С., американка, онука українки й єврея, врятованого польською родиною у Перемишлі, розповідала, що дід платив золотом і доларами. "Але то було добре, що було кому платити, бо люди наражалися на небезпеку, мусили харчувати діда, платили хабарі" [363].

Ізраїльтянка Сабіна Шмідт також вважає нормальним явищем, що поки в них були речі і гроші, платили господарям, а як в них нічого не залишилося, то їх також годували [364].

Але є й інші свідчення – Л.Серебряного, на які, я вже згадувала, звернув мою увагу М.Міцель.

У повоєнні роки (1945-1947) члени виконавчого комітету Єврейської громади у Львові зібрали дані про 25 рятівників, про деяких з них говорив Л.Серебряний у звіті 5 січня 1947 р. "Я маю на увазі людей, які врятували життя євреїв, їх дітей від фашистів. Вони, іноді і не ховаючи своєї потреби в допомозі, відмовляються від неї лише тому, що не вважають для себе можливим прийняти нашу допомогу за вчинки, котрі, на їх погляд, не вимагають жодної компенсації, а випливають з їхньої честі і поняття про обов'язки людини" [364а].

"Білі плями" формуються не лише відсутністю ще й досі всієї повноти архівних документів. Буває, що подаються суперечливі цифри кількості жертв, що в окремих містечках часом різняться на порядок і стають приводом для заангажованих дискусій зі взаємними образами, хоч давно відомо, що той, хто знищив одну людину, знищив світ.

Ще одна поширена причина того, що не просто створюються "білі плями", а складаються наклепи на цілі народи, полягає у свідомому чи несвідомому застосуванні принципу колективної відповідальності.

Наведу уривок зі спогадів лікаря Б.Мільха. "Ще більше терпіли від тутешніх українців. Всюди вивісили синьо-жовті прапори, створювалися місцеві українські комітети. Встановили різні адміністративні посади, заложили свою міліцію – Українську січ, а кожний другий був староста чи комендант. Як вже згадував, по селах майже всіх євреїв вимордували, а у містечках, лише тих, на кого

мали око. У всіх містах організували українці погроми самостійно, а німці та угорці лише вторували їм.

То тут то там з'являлися окремі особи з числа української інтелігенції, більш освічені, котрі стримували ті дикі орди. Наприклад, піп і директор банку у нашому місті. Але страшні речі діялися в інших містах – Львові, Тернополі, Чорткові, Бережанах, Станіславові. Заганяли євреїв до синагог і палили їх живцем. Цілі вулиці з людьми спалено. Найбільше єврейської інтелігенції шукали, не рахуючись з жінками, дітьми. Українці дали приклад, показали дорогу, так що німці казали, що не одному ще в українців можуть навчитися" [365].

Уважно аналізуючи такий та аналогічні тексти, історик не може не помітити, що, коли свідок згадував те, що відбувалось перед його власними очима, то визнавав, що "то тут, то там" з'являлися "окремі особи з числа української інтелігенції... які стримували ті дикі орди, наприклад, піп і директор у нашому місті", а у містечках знищували лише тих, на кого мали око". А проте в загальних твердженнях: "... українці дали приклад, показали дорогу (невже німцям? – *Ж.К.*), "німці казали, що не в одному ще в українців можуть навчитися" (невже ділилися цим міркуванням з Б.Мільхом? – *Ж.К.*).

По-людськи можна зрозуміти психологічну зумовленість того, що писала людина, в якої загинула вся родина.

Наведені в попередніх розділах спогади багатьох євреїв засвідчують, що врятувалися вони самі, їхні близькі саме по селах і містечках, де чисельно переважали українці. Ф.Фрідман писав, що з початком переселення у гетто "...деякі євреї почали виїжджати (зі Львова. – *Ж.К.)* на провінцію. Чотири-п'ять тисяч повиїздило в другі містечка" [366].

У містах, в середовищі пересічної політично заангажованої інтелігенції справи складалися дещо інакше. Маючи на увазі саме цей прошарок, Є.Наконечний свідчить: "Товариські контакти між єврейською та українською інтелігенцією в Галичині власне завдяки мовному нігілізмові не розвивалися. Як згадує відома громадська діячка (єврейка по матері) Мілена Рудницька, обидва суспільства, українське і єврейське, в тому міжвоєнному підпольському періоді жили окремим життям, відгороджені муром взаємних невдоволень. Хоч як це не дивно, навіть політичні діячі, що співпрацювали одні з одними у Варшаві, не підтримували у Львові ні політичних,

ні товариських взаємин. Навіть не пробували сісти за спільний стіл, щоб вияснити і вирішити взаємні жалі та претензії.

У драматичний час Катастрофи, коли так важили якраз особисті міжлюдські стосунки, шукати допомоги євреям доводилося насамперед серед знайомих поляків. З ними вони колись разом сиділи на шкільній лаві, з ними спільно втішалися здобутками польської культури. У передвоєнній Галичині блискуча плеяда літераторів, журналістів, музикантів, артистів єврейського походження активно діяла в польській культурі, в польській науці, в польському громадсько-суспільному житті. В українстві діячів єврейського походження не зустрічалося. Ось де практична причина української "байдужості", а точніше відчуження, яку з гіркотою згадують в мемуарах євреї, що пережили Голокост".

Були серед галицьких українців, поляків ті, хто причетні до погромів 1941 року, реалізації нацистських планів тотального винищення євреїв у наступні важкі 1942-1943 роки. Про це свідчать спогади і нові факти, оприлюднені у новітніх статтях. Були й такі, які скористалися з можливості позбутися «чужих» – євреїв, у даному випадку. Але були й інші.

* * *

Неможливо сьогодні і, мабуть, не стане можливим ніколи подати абсолютно точні дані про тих, хто співчував, підтримував або, ризикуючи життям, рятував у Галичині євреїв. Але, зважуючи на те, що мені особисто пощастило зібрати в архівах і як "живу історію", беру на себе сміливість твердити: з десяти галичан семеро (українці і поляки) співчували, пасивно чи активно співчували євреям. Додам, що серед тих, хто допомагав євреям, були й поліцаї української допоміжної поліції.

У роки Другої світової війни не програми, декларації ОУН, не фашистська і радянська пропаганда визначали етнічну і навіть соціальну поведінку основної маси галичан, у тому числі й багатьох членів ОУН.

Всупереч стереотипам мислення, складним ситуаціям, ідеологічному тиску, у Галичині не відбулося масового падіння до примітивних структур соціальної поведінки. Хаос, коли примітивна, але дійова ідеологізація вивільняє деструктивну енергію і об'єднує в хвилі терору всіх люмпенів, був епізодичним.

Духовна та вольова енергія християнської етики, любові до ближнього, обов'язку перед Богом, а отже, і живою людиною протидіяли торжеству зла. На ґрунті стихійного й організованого спротиву об'єдналися люди – українці та поляки – проти винищення людей – євреїв. Переплетіння грішного і праведного у поведінці конкретних людей не міняло загальної її суті.

Друга світова війна взагалі, а в Галичині особливо, – це період, котрий залишив у свідомості, долях людей багато болючого, досі незнаного. Розвінчувати міфи, долати стереотипи, без сумніву, можна буде лише, стираючи "білі плями історії".

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

“Плаче Рахіль за своїми дітьми...”

Галичина належить до тих туго зав’язаних історією вузлів, що їх неможливо просто розрубати. Тут потрібно великої духовної роботи.

Духовної роботи нинішніх і, мабуть, майбутніх поколінь. Лише ж бо нині починаємо (чи починаємо?) неупереджено ставитись до конфліктів, історичних розборок, історичного Добра і Зла.

Довгі роки в Радянському Союзі не існувало історії знищення євреїв. Це виявилося у мовчанні. Мовчанні науковому, організованому, на державному рівні. Мовчанні суб’єктивному, зумовленому страхом за свою власну долю, долю дітей, внуків. Біографії галичан, їхня історія, навіть тих, які виїхали в світи, довгі роки були окрадені з імен, подій. І лише в останні роки з появою суверенної держави Україна з’явилася можливість говорити, згадувати, оприлюднювати свідчення очевидців подій, архівні документи.

Це дуже важко. Нагромадилися стоси неправди, пішли з життя і продовжують відходити свідки – корінні галичани – українці, поляки, євреї. При владі в Україні ще багато з тих, хто створював, культивував стереотипи, був причетний до етнічної політики, яка заперечувала національне і підносила на щит “нову історичну спільність – радянський народ”. Але історію можна замовчати, але не можна викреслити.

Нині у містах Східної Галичини залишилось не більше, ніж 3-5% корінних галичан. Залишилася земля, збереглися будівлі, лише частково змінився краєвид. Але, як міфічний материк Атлантида, майже щез особливий мікросвіт галицького буття, який творило населення Галичини. У цьому світі десятиліттями за принципом невідворотної дифузії взаємно доповнювали одна одну, а часом вступали в протиріччя спільноти – українська, польська, єврейська.

І все ж ні фашистський, ні радянський режими, ні жахлива війна не спромоглися побороти галицького мікросвіту: здатність високо тримати голову, вроджене відчуття краси, шарму, дух непокори, любов до отчого краю, пам'ять і повагу до святинь: церков, костьолів, синагог.

Можливо, тому ще у 1987–88 рр. саме з Галичини починалося відродження і українського, і єврейського, і польського національного життя. Й.Зісельс вважає, що відновленню міських єврейських громад сприяла єдність та взаємна підтримка національно-демократичних сил, не лише в роки "перебудови", але, що особливо важливо, набагато важливіше, в попередній двадцятилітній період підпілля та репресій [367].

В Галичині активно пишуть, говорять про етнічні проблеми, трагедію народів. Чи випадково саме у Львові проблематику україно-єврейських, україно-польських зв'язків глибоко розробляє корінний галичанин, українець, як він любить уточнювати, Я.Дашкевич. Однак живі, ой живі, стереотипи "бандерівської", "націоналістичної" Галичини, особливо Львова.

Відомий російський політик, лідер партії "Яблуко", керівник громадського інституту "Епіцентр" Григорій Явлінський, до речі, колишній львів'янин, змальовує чи не типову ситуацію. Подивившись російське телебачення або прочитавши газети, телефонує до брата чи до львівських друзів. "Що у вас відбувається?" – "А що у нас відбувається?" – запитують ті. Виявляється якась група людей всього-на-всього висловила свою думку. Зрештою, вони мають право її висловити! Проте це не є якоюсь подією. Є інші групи, з іншими, діаметрально протилежними думками [368].

У Львові вийшла книжка В.Меламеда "Евреи во Львове XIX – I пол. XX в". У Дрогобичі з ініціативи видавничої фірми "Відродження", викладачів педінституту ім. Івана Франка, корінних галичан В.Іванишина, Я.Радевича-Винницького, за сприяння президента фірми М.Бобика, професора педінституту М.Демського (також галичанина) видана у двох томиках книжка М.Феллера "Пошуки, роздуми, спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів...".

У Львові ж вийшли окремий випуск незалежного культурологічного часопису "Ї" "Україна, євреї, гебреї, юдеї", Єврейський випуск газети "Галицька брама". Тут щомісяця виходить газета Львівського товариства єврейської культури ім. Шолом-Алейхема "Шофар".

Одночасно у Львові виходять газети, котрі публікують антисемітські матеріали. Відомий публіцист, правозахисник Мирослав Маринович, колишній в'язень сумління, писав у відкритому листі в редакцію газети "За вільну Україну":

"Я не знаю, який внутрішній злам стався в газеті, яка була свого часу світочем українського відродження. Можу лише зі здивуванням і докором констатувати, що від багатьох (хоч і не всіх) статей на тему міжнаціональних стосунків, особливо якщо вони стосуються євреїв, росіян чи поляків, віє ворожнечею, підозрами, якимсь недобрим бажанням висміяти, образити, відплатити "оком за око". І це все видається як народозахисна позиція, як новітня і смілива модель захисту національних інтересів українців. Такі підходи є категорично неприйнятними, і я вважаю за потрібне озвучити це їхнє неприйняття.

...цим листом я хотів би оборонити не так євреїв, як передусім нас, українців. Захистити від клекоту злості у серці, від сваволі мстивого розуму, позбавленого віри; від сліпоти тих, хто дозволяє собі кепкувати навіть над найсвятішим для нас – Біблією, ставлячи слова "вибраний народ" у зневажливі лапки. Я не маю сумніву у тому, що не всі євреї гідні своєї богообраності. Але історія не раз показала, що у Бога своя розмова з вибраним Ним народом. А нам, замість намагатися вставити поперед Господа своє куценьке слово, варто було б втамувати гординю і помовчати. Тим більше, що нам давно вже пора замислитися над тим, якою зухвалою мовою говоримо з Господом ми самі. Проти Бога піднімали руки не тільки комуністи, яких ми начебто так не любимо. Проти Бога піднімає руку кожен, хто вслід за ними зрікається любові і віддає свою душу князеві темряви" [369].

Міські газети Львова, Івано-Франківська, Тернополя, серед них орган єврейської общини Львова "Шофар" друкують багато матеріалів, присвячених етнічним проблемам євреїв, їхній долі в часи Другої світової війни.

Характерною рисою таких публікацій є не лише намагання повідомити нові правдиві факти, заперечити стереотипи, а й своєрідна етнічна ностальгія, відчуття спільної історичної долі, жаль за минулим, коли довгі роки жили поруч, потребували один одного. А ще за землею Галичини, яку свідомо і підсвідомо любили, праг-

нули спокійного життя, процвітання саме на цій спільній для усіх землі, на якій вони народилися, де народилися їхні діди, батьки.

Через роки збереглася в Галичині і дедалі більше заявляє про себе пам'ять про духовну і матеріальну присутність тих, кого тут нині немає як населення міст і сіл: довоєнних галичан-українців, галичан-поляків, галичан-євреїв.

Не знаю, чи записані імена євреїв-львів'ян, котрі мешкали до війни у звичайній кам'яниці по вулиці Клепарівській у Мартирологу "Яд-Вашему". В їхньому рідному місті про них пам'ятає, вшановує їхнє буття Є.Наконечний. Більш ніж через 50 років вимушеного мовчання він до своїх спогадів "Голокост у Львові. Записки очевидця" напише посвяту: "Світлої пам'яті Іді (Сидомі) Штарк, Асі Валах, Йоселе Валах, Рахілі Валах, Тусі Валах, Гельці Валах, Самуелю Валаху, Фріді Валах, Мойше Штарк, Хаї Штарк, Мойше Блезер, Малці Блязер, Бернардові Шнеербаум, Ніні Шнеербаум, Кубі Шнеербаум, Іцхакові Ребіш, Фріді Ребіш, Абрахаму Ребіш, Метелці Ребіш, Менделеві Мормурек, Маєрові Тевель, Розі Тевель, Весті Вайсман – моїм єврейським сусідам, убитим у Львові в гітлерівське лихоліття" [370].

Об'єднаними зусиллями демократичної влади і єврейської громади, особливо заступника її голови, чи не єдиного в ній корінного галичанина Леона Плягера, у 1994 р. на межі, де починалося гетто, споруджено пам'ятник жертвам Голокосту у Львові. За ініціативою колишнього в'язня Янівського табору галичанина з Жовкви Зігмунта Лейнера на кошти родичів загиблих, які проживають в Ізраїлі, США, та виконкому Жовківської районної ради в 1994 р. встановлено пам'ятник загиблим у жовківському гетто.

Живе пам'ять про землю дідів, батьків серед нащадків євреїв-галичан, українців, які нині живуть у країнах західної діаспори, а євреї – звичайно, й у державі Ізраїль. Різна ця пам'ять: добра і зла. Життя і дійсність ніколи не є однозначними. Мудрість знання історичних фактів, довго замовчуваної правди обов'язково вплине на взаємини сучасних суверенних державних народів – українців, євреїв, поляків. І поширюватиметься ця мудрість і правда, зокрема, саме через галичан, тих, хто родом з Галичини. Чи не свідчить про це такий, здавалося б суто особистий епізод з життя однієї родини.

Я вже писала про те, як рятувалися Моше Кіршнер та його мати, як у страшному червні 1943 р. хвору на тиф втікачку з гетто Єву Кіршнер випадково виявили у кукурудзяному полі гестапівці і розстріляли на місці. Її син Моше з допомогою свого однокласника-українця (поліцая української поліції) поховав маму там же на узбіччі дороги біля п'ятого з краю дерева. Зробив на стовбурі глибоку зарубку, щоб позначити місце.

Не один раз Моше (врятований, як пам'ятають читачі, українською родиною Ганни Рибак) звертався з Ізраїлю до уряду СРСР з проханням дати дозвіл поставити на місці поховання матері пам'ятник. Але отримував категоричні відмови. Лише коли з'явилася держава Україна, справу було вирішено. Колишні львів'яни, які мешкають нині у Хайфі, порадили йому звернутися до заступника голови Львівського товариства єврейської культури Леона Плягера. З його допомогою, при сприянні голови сільської ради Курович Василя Гната, під час короткотермінового приїзду Моше Кіршнера у Галичину пам'ятник було встановлено.

10 червня 1995 р. на тому самому місці, "під п'ятим деревом, на котрому ще можна бачити зарубку", єврейський Рабин і християнський священик у присутності мешканців села Куровичі, міста Перемишляни, львів'ян освятили гранітну плиту. Моше сказав поминальну молитву кадиш по матусі, відспівали "Вічну пам'ять". Нині замість пам'яті-зарубки на дереві на галицькій землі стоїть і стоятиме пам'ятник. На гранітній плиті напис: "Тут похована Єва Кіршнер. 1903 р. нар., закатована німцями у червні 1943 р. Вічна пам'ять!"

У 1957 р. українка Казимира Лозинська поховала свого врятованого нею чоловіка Юліана Штернберга на єврейському цвинтарі у Львові. На могильній плиті викарбувала імена всіх рідних Юліана, які загинули у гетто, і власні рядки: "Все забрала мені ріка життя, та не забрала з серця лише тебе". За її заповітом поховали українку Казимиру на єврейському цвинтарі разом з чоловіком. Кажуть, що в Ізраїлі, не в Україні, у журналі була надрукована посмертно повість Казимири про фашистське лихоліття.

В Україні ж про рятівницю євреїв Казимиру Лозинську, її сестру Анастасію з чоловіком Іваном дізналися лише недавно завдяки публікації у газеті "Шофар".

Так оживають факти минулого. Завдяки звичайним людям, науковцям, журналістам, навіть таким, які антиєврейськи налаштовані, формується громадський інтерес до євреїв як невід'ємної складової довоєнного галицького життя. Цей інтерес, цю пам'ять свідомо і підсвідомо поширюють старші корінні галичани.

Літня жінка у Дрогобичі в 1994 р. лагідно поправляє молоденьку дівчину, яка називає меблевим магазином вже два роки передану єврейській громаді будівлю синагоги: “То жидівська божниця, дитино. Скільки їх тут ходило молитися. Немає вже тих жидів, божниця зосталася. Дай Бог, знову будуть сходитися до неї жиди”.

По містах і селах Галичини на тлі розвитку комерційної діяльності почали цікавитися старими єврейськими торговими закладами, оживає пам'ять про кав'ярні, торгові ряди, ринки. Так, у Львові, завдяки публікаціям у газетах “Ратуша”, “Високий замок”, “Суботня пошта”, “Галицька брама”, ансамблю “Львівське ретро”, ожила не одна кав'ярня, де любили сходитися різні люди-інтелігенти, львівські батяри, ремісники. Серед них кав'ярня Гранд-отелю (Проспект Свободи, 13). Тут колись збиралися сіоністи, бував видатний теоретик сіонізму В.Жаботинський. Тут мріяли і говорили про єврейську державу, яку багато довоєнних євреїв вважали утопією, але нині держава існує. А готель став спільною єврейсько-українською власністю у незалежній Україні.

Єврейську присутність у Галичині, їхню діяльність, енергію, взаємодію з місцевим населенням дедалі частіше починають згадувати у контексті нинішніх негараздів. У торгівлі, виробництві, міжукраїнських соціальних, партійних, побутових конфліктах.

Не їде – повзе – по забитій транспортом львівській вулиці Городецькій тролейбус. У переповненому, гарячому від літньої задухи салоні троє середнього віку жінок обговорюють злободенні питання: ціни, діти, заробітна платня. Раптом, здавалося б, без усякого зв'язку з попереднім одна з жінок говорить: “Як то було добре колись, мама розповідали, щось і я пам'ятаю, всюди в місті жиди влітку продавали воду: солодку газовану, несолодку, можна було де хоч напитися, не те, що нині”. Півтролейбуса жваво реагує, кожен додає щось доброго про єврейську торгівлю, хтось згадує, як добре було працювати з євреями.

У кількох приміських селах чула цікаву оцінку нововідкритих приватних крамничок, яток. “Торгує добре, як колись жид (Мошко,

Янкель, чи інше ім'я, збережене односельцями) торгував, бо розумів, що людям треба". Або зневажливе: "Далеко йому (Михайлові, Іванові, Петрові) ще до звиклої жидівської торгівлі. Мусить або вчитися, або скоро буде по всьому".

"Пані, – пояснював мені старенький І.М. зі Львова, – ті писання в газеті "За вільну Україну", то не є ніякий антисемітизм, то є хотіння знайти винного, бо українці так довго були мордовані і ніхто за них не вступився, а про жидівські морди (нищення євреїв. – *Ж.К.)*, які чинили німці, заговорив цілий світ і то дало їм державу. А ще, прошу зважати, що українцю з українцем буває тяжче домовитися ніж з жидом. Тож шукаємо таких жидів. Бо немає вже тих, що були, ой нема, пані, правдивих жидів, як колись тут були".

Доктор історичних наук Л.Крушельницька не на одній науковій конференції, аналізуючи якість, форму доповідей нарікала на втрату галицького гумору, галицької свободи мислення. Галицький гумор – українсько-польсько-єврейський психологічний феномен, котрий багато в чому визначав соціальне буття галичан.

Ця мозаїка почуттів через, здавалося б, такі різні факти відображає нинішню етнічну ситуацію в Галичині, намагання зрозуміти через минуле сучасність. Чи не тому саме в Галичині дедалі частіше згадують про спільну історичну долю, як жили разом на одній землі, як євреїв Гітлер, а українців та поляків і Сталін, і Гітлер позбавляли не лише дому їхнього, а й самого життя. Як то євреї пережили колосальні страждання і вибороли державу, а українці ще мусять вибороти свою.

Лише в останні роки з'явилася можливість відкрито обговорювати не лише україно-єврейські, а й україно-польські стосунки. В незалежній Україні галичани зважено реагують навіть на польські претензії на Львів, на Галичину. В 1995 р. старенька пані з Кракова на питання молодого львів'янина, уродженого в 1965 р., як їй подобається наш Львів, обурено вигукнула: "Як Ваш Львів, то є мій Львів, прошу пана!". Молодик почав збуджено доводити, що Львів був здавна українським. Старші співбесідники співчутливо зауважили, що то Львів і тієї пані, бо народилася і прожила тут довгі роки.

Туга за місцем свого народження, дитинства, навіть за землею, де народилися батьки й діди, з часом не зменшується, вона існує,

може по-різному виявлятися. Особливо це стосується розкиданих по світі галичан.

Відомий фантаст Станіслав Лем, народжений у Галичині у Львові, де пройшли його дитячі роки, в інтерв'ю газеті "День" у січні 1997 р. висловився так: "...якщо мене запитають, чи хотів би я відвідати Львів після того, як перебрався до Кракова, я скажу "Ні", хоча можливості й були. Це – як жінка, яку ви дуже кохали, а потім прийшов інший і забрав, ваша жінка має від нього дітей і живуть вони разом вже довгий час. Чи захотіли б ви її побачити? Мабуть, ні. Адже, коли немає людей, коли немає близьких?".

Описані ситуації поведінки галичан – лише один бік медалі. Другий – це поведінка як реакція на соціальні політичні події, травмовану історичну пам'ять, до того ж замулену ідеологією, замовчуванням, перекручуванням фактів. Під Перемишлянами в урочищі "Березина" німці масово розстрілювали євреїв у 1941-1943 рр. В цьому ж урочищі в 1939-40, 1945-46 рр. енкаведисти розстрілювали українців. Про ці події знали одиниці. В Ізраїлі врятовані євреї про євреїв, в Україні ті, які пережили післявоєнні роки, відсиділи роки у тюрмах, повернулися із заслання.

Коли почалися зміни в Україні, у 1990 р. частину останніх загиблих українців перепоховали на цвинтарі. У 1995 р. в Перемишляни нарешті зміг приїхати Моше Кіршнер. Він поставив пам'ятник на могилі вбитої німцями матері. З його ініціативи єврейська громада Львівщини вирішила вшанувати пам'ять загиблих євреїв. Швидко погодили усі формальності з місцевою владою. Коли роботи завершувалися, з'явилися чутки, що єврейська громада зруйнувала хрест і могилу, в якій були поховані українці, незаконно споруджує пам'ятник. Коли про це дізналися М.Кіршнер та інші члени громади вирішили, що пам'ятник має бути всім невинно убієнним. Про трагічно загиблих на одному боці стели був викарбуваний текст українською та англійською мовами, на другому – на івриті, українською й англійською.

В липні 1996 р. Перемишлянська газета "Галицький шлях" надрукувала статтю "Через 53 років..." На 11 липня була призначена скорботна церемонія відкриття. Вона відбулася... біля зруйнованого пам'ятника. В ніч на 9 липня невідомі (на жаль, досі!) виламали й викрали плиту вагою 420 кг. Людей, котрі зібралися, було багато, сумна пам'ять минулого оживала для присутніх у промовах ста-

реньких очевидців подій. Різні люди священики, вчителі, селяни засуджували подвійний злочин невідомих. Зневажили ж пам'ять загиблих і євреїв, і українців.

Раніш, чи не аналогічна подія трапилася далеко від Галичини. В Єрусалимі було споруджено пам'ятник загиблим українцям у часи Голодомору, євреям у часи Катастрофи. Розлючена юрба колишніх повстанців Варшавського гетто, серед охоронців якого були й українські загони, – зруйнувала пам'ятник [371].

"Білі плями" історії, стереотипи зробили свою чорну справу. Просвітництво, буденна копітка виховна робота виявилися недостатніми. На жаль, як і в Україні з її економічними негараздами, так і в благополучному Ізраїлі.

Галичина, як і уся Україна, переживає нині важкі часи. Врешті звершилося те, за що кращі з кращих складали голови. Українська держава, омріяна, зброєю й суспільно-корисною працею виборювана, дедалі більше стає далекою від ідеальних уявлень галичан 30-40 рр. Конфліктують між собою демократи, меркне ентузіазм політичних провідників, земними, матеріальними інтересами живуть народні депутати. Уряд й парламент ще й досі не визначилися, яку державу будувати.

Навесні 1998 р. на Сході України на виборах до Верховної Ради більшість здобули комуністи та соціалісти, у Галичині – націоналісти та демократи.

Історичні стереотипи воєнних і повоєнних часів знову починають слугувати політиці.

У заяві фракції комуністів від 12 травня 1998 року, підписаній її керівником П.Симоненко, написано: "Відповідно до Конституції України перед вступом на нову посаду народні депутати України складають перед Верховною Радою присягу, яку зачитує найстарший за віком депутат. У Верховній Раді XIV скликання текст присяги на вірність народу України прозвучить з вуст представника неонацистських сил Ярослави Стецько.

Всьому світу відомо, що Нюрнберзький трибунал визнав С.Бандеру фашистським агентом (? – *Ж.К.*). Не менш відоме і особисте листування Я.Стецька з Адольфом Гітлером, де прославляються "подвиги" армії фюрера (? – *Ж.К.*). Зокрема, став ганьбою України і підписаний Стецьком у липні 1941 р. так званий "Акт незалежності", який запевняв, що бандерівська Україна буде тісно

співдіяти з нацистською Німеччиною, "...що під проводом вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і в світі".

Фракція комуністів вважає, що Я.Стецько просто не має права на проголошення присяги. Більше того, вона повинна відповідати за криваві злочини бандерівщини: за масовий терор проти власного народу, за звірячий антисемітизм, за різню польських дітей, за розстріли білоруських партизанів. Довгий список її злочинів... (? – *Ж.К.*) [372].

Велика справа – власна Держава й Конституція. Ярослава Стецько виголосила присягу. Комуністи з паном Симоненко вкупі, які так "стидаються" обговорювати питання про злочини Сталіна та інших вождів та функціонерів, збуривши воду у склянці, підписали текст присяги на вірність народу України, котрий складають українці, росіяни, євреї, кримські татари та інші етноси.

В Україні найдемократичніше законодавство щодо національних меншин, але голодно і холодно їхнім представникам, як і пересічним українцям.

Гуманітарною допомогою часто від колишніх галичан: українців, поляків, євреїв – виживають установи, родини, старенькі питомі галичани.

Зріє невіра, розчарування. Часто можна почути серед старших: "Ой, не такої України хотіли ми, ой, не за таку Україну вмирали в лісах і тюрмах".

Є молоді, котрі гірко нарікають: "Хотіли України, то маєте".

На цьому похмурому тлі оживають світлими промінчиками спогади про минуле. Цьому сприяють історики, журналісти, котрі отримали можливість говорити й писати про так звані "білі плями", праведне і грішне.

Біль втрат, туга за минулим виявляються у Галичині у швидкому формуванні позитивного образу довоєнного спільного життя на одній землі. Так, пам'ятають і говорять про суперечності, проблеми цього життя. Але наголошується на цивілізованому економічному змаганні, взаємозбагаченні народів, які не вимагали не лише крові, а й навіть побутових етнічних конфліктів.

Для нинішніх поколінь оновлюваного галицького, переважно українського, етносу євреї, поляки втрачають ознаки стереотипного чужинця, експлуататора, пана.

Катастрофа євреїв осмислюється як величезне Зло, страждання народу, який викупив тим свою свободу, державу.

Як біблійна Рахіль, плаче Галичина за своїм втраченим населенням. Плаче Галичина за своїми дітьми і не може бути втішена, бо немає їх.

Примітки

1. Л.Лозинський. Літературно-науковий вісник, кн. 32, № 10, С. 19.
2. Я.Дашкевич. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети // Україна в минулому. – Вип. VI. – Київ – Львів, 1994. – С. 78.
3. Див.: Субтельний. С.О. Україна. Історія. – К.; Либідь, 1994. – С.289.
4. Жидівський курінь УГА // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 2. – Париж, Нью-Йорк, 1955-1957. – С.680; М.Феллер. Евреи в Украинской Галицкой Армии // Очерки еврейского героизма. Т.3. – К., 1997; І.Погребинська, М.Гон. Євреї в Західноукраїнській народній республіці. – К., 1997. – С. 45-46.
5. На 1921 р. у Східній Галичині було: греко-католиків – 61,8%, римо-католиків – 25,3%, євреїв – 12,8%. Papierzynska – Turek M.Sprawa ukrainska w Drugiej Rzeczy Pospolitej 1922–1926. − Krakow. 1976. S. 19-20.
6. В.Меламед. Евреи во Львове (XVIII – I пол. XX в.) – Львов, 1994. – С. 173-176.
7. Chojnoswski A. Koncepcie polityki narodowosciowej rzasdo'w polskich w latach 1921-1939. − Wroclaw, 1979; Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна – Польща. Історична спадщина, суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 232-241; Горовский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Елисаветский С.Я. Евреи Украины / Краткий очерк истории/. Ч. II. – К., 1995. – С. 112-113.
8. Виступити в обороні польської держави закликали: Митрополит А.Шептицький, архієпископ Митрополит латинського обряду Б.Твардовський, ксьондз Діонісій Каєтанович − вікарій капітули вірменського обряду, знані у Галичині громадяни: Ф.Буяк, А.Ербах, А.Фішер, Рабин Я.Фройнд, С.Гломбінський, С.Грабський, кс. Б.Грудзинський, А.Гавзнер, Х.Гешелес, Я.Гойхерт, І.Кедрин-Рудницький, о. Роман Лободович, В.Мудрий, З.Пеленський, М.Рігель,

Б.Скаляк, Е.Зоммерштайн, С.Старжевский, Ф.Свістель, Б.Войцехович. Резолюція народного комітету УНДО // Діло. – 1939. – 26 серпня. Громадяни Польської держави// Діло. – 1939. – 5 вересня: Відозва Центрального комітету організації сіоністів у Польщі // Chwila. – 1939. – 1 вересня; Звернення президента Мосціцкого до громади // Gazeta Lwowska. – 1939. – 2 вересня.

9. Наведені дані оціночні, виведені на підставі перепису населення 1931 р., з поправками Я.Дашкевича, застосованими через фальсифікацію офіційних статистичних даних. Див.: Я.Дашкевич. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети // Україна в минулому. – Вип. VI. – С. 79.
10. О.Субтельний. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – С. 273.
11. О.Субтельний. Україна. Історія. – С. 369-370; Ж.Ковба. “Просвіта”. Світло знання, добро і воля українського народу (до 125-річчя з дня заснування). – Дрогобич: Відродження. 1993. – С. 37–69.
12. Львів’янка Юзя Юник, яка походить із села Куровичі, розповідала, як її сестру прилюдно вилаяв радянський військовий чин, коли та, у вересні 1939 р., вітаючи червоних вояків квітами, сказала, що у селі всі українці і жиди, а особливо молоді жидівочки, дуже чекали Совєтів і збираються влаштувати їм урочисту зустріч у читальні. Людей вразили слова офіцера: “Здесь нет жидов и уже не будет. Здесь будут только евреи”.
13. Галиция // Еврейская энциклопедия. Т. 6. СПб, 1912; Ф.Я.Горовский, Я.С.Хонигсман, А.Я.Найман, С.Я.Елисаветский. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Ч. 2. – С. 73-95.
14. A.Aland. Uklad stosunkow wyznaniowyx, zawodowych wszod ludnosti wojewodstw Poludniowo-wschodnich // Sprawy narodowosciowe. − 1939, № 1-2, S. 56-76; Ф.Я.Горовский и др. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Ч. 2. – С. 85.
15. Образ запозичений з назви повісті Д.Мордовця про страждання євреїв часів Хмельниччини, коли вони опинились “між молотом і ковадлом”: мали обирати між козацькими і польськими військами, і тими, і тими ворожими їм.
16. Енциклопедія українознавства. Т.6. – С. 2222

17. О.Субтельний. Україна. Історія. – С. 372.
18. Я.Дашкевич. Еврейско-украинские взаимоотношения в Восточной Галиции (конец XIX – начало XX в.) // Исторические судьбы евреев в России и СССР. Начало диалога. – М., 1992. – С. 265.
19. Acher M. Die judische nationale Bewegung // Ruthenische Revue. Wien-1905. – № 14. – S. 36-37.
20. Lozynskyi M. Die Judische Frage in Galizien und die Osterzeichische Socialdemokratie // Ukrainische Rund schau. – Wien – 1906. – № 6. – S. 213.
21. Т.Гунчак. Симон Петлюра та євреї. – К. 1993; Його ж. Україна: I пол. XX ст. Нариси політичної історії. – К: Либідь, 1993; M. Paliy. The Ukrainian – Polish Defensive Alience 1919-1921. Edmonton, Toronto, 1995.
22. В.Мудрий. Проскурівський погром // Календар “Просвіти”. – 1926.
23. Не туди дорога! // Просвіта. – 1936, № 1.
24. Діло. – 1935, 12 червня.
25. Я.Грицак. Нарис історії України. Формування модерної української нації. XIX-XX ст. – К.: Генеза. 1996. – С. 212.
26. З.Книш. Перед походом на Схід. – Торонто: Срібна Сурма, ч. II. – С. 6.
27. О.Назарук. Зі Львова до Варшави. 2 – 13 жовтня 1939 р. – Львів, 1995. – С. 13-14.
28. Я.Грицак. Нарис історії України. – С. 213.
29. Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. Спогади українського промисловця, організатора килимарства у Західній Україні. – Нью-Йорк, 1996. – С. 72.
30. Очевидно О.Назарук має на увазі воєнізовані загони сіоністської молоді “Бейтар” і загони резервістів “Бріт Тахаяль”, які після нападу Гітлера на Польщу вдаються до організації самооборони.
31. О.Назарук. Зі Львова до Варшави. – С. 17-18.
32. Ф.Я.Горовский и др. Евреи Украины /Краткий очерк истории. – Ч. II. – К., 1995. – С. 124.
33. О.Назарук. Зі Львова до Варшави. – С. 35-367.
34. О.Степанів. Сучасний Львів. – Львів: Фенікс, 1992. – С. 79.

35. Спогади М.Петрашека. Ю.Юник, В.Гери, Л.Плягера.
36. О.Степанів. Сучасний Львів. – С. 88.
37. О.Степанів. Сучасний Львів. – С. 83.
38. Є.Наконечний. Голокост у Львові (записки очевидця) // Віче, 1992. – Квітень. – № 12.
39. Б.Казанівський. Шляхом Легенди. Спомини. – Лондон. Українська видавнича спілка, 1975. – С. 160.
40. Т.Гунчак Україна. Перша половина XX ст. – К., 1993. – С. 50.
41. Actes et documenes du Saint Siege a la seconde guerre mondiale. III. s. 168-173,279 // Див.: Унія на Україні вік XX 1996. – С. 82-83.
42. О.Назарук. Зі Львова до Варшави. – С. 22-23.
43. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993 р. – С. 70-80.
44. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІА), ф. 761, оп. 1, спр. 1, арк. 20-21. Див.: Ф.Петрякова. М.Гольдштейн – известный деятель культуры Галиции I пол. XX ст. Страницы биографии. – М., 1994. – С. 8.
45. Стелла Кренцбах. Живу ще завдяки УПА// Поклик сумління. – 1993.
46. Спогади С.Тупіся / Див.: З.Книш. Перед походом на Схід. – Ч.ІІ. – С. 111-116.
47. Спогади М.Петрашека, О.Каричорта, Ю.Юник, Г.Мартиновської.
48. Українські щоденні вісті. – 1941. – 10 липня.
49. Dzieci Holocaustu mowi. Warszawa. 1993. – С. 130.
50. Злочини комуністичної Москви в Україні влітку 1941 р. Нью-Йорк, 1960. Косик Б. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 107.
51. В.Косик. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 112-113.
52. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 4620, оп. 3, спр. 378, арк. 39-40; Спогади М.Петрашека, В. Макаріва.
53. Зборвські вісті. – 1941, 31 липня.
54. В.Косик. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 117-119.

55. Б.Казанівський. Шляхом Легенди. – С. 215–238.
56. Українські щоденні вісті. – 1941, 5 липня.
57. Я.Стецько. 30 червня 1941 р. Проголошення відновлення державности України. Передмова Д.Донцова. – Б.м., 1967; К.Паньківськкій. Від держави до комітету. Літо 1941 р. у Львові. Нью-Йорк, Торонто, 1957; Л.Шанковський. За об'єктивну оцінку пакта 30 червня//Я.Стецько. Проголошення відновлення державности України. – С. 344-372; Т.Бульба-Боровець. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – Вінніпег. 1981; Б.Михайлюк. Білі плями історії. – Тернопіль: Збруч, 1997.
58. Т.Гунчак. Україна. Перша половина XX ст. – К., 1993; І.Лисяк-Рудницький. Український визвольний рух під час Другої світової війни. Історичні есе. Т.2. – К., 1996; Р.Торжецький. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми// Варшавські українознавчі записки; О.Субтельний. Україна. Історія. – К., 1995; О.Добош. Унія на Україні. Вік XX. – Б.м. 1996; Я.Грицак. Нарис Історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 1996.
59. В.Косик. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 119.
60. О.Назарук. Зі Львова до Варшави. – С. 134.
61. ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 45, арк. 1.
62. ДАЛО, ф. р. 37, оп. 1, спр.13, арк. 2-26; Львівські вісті. – 1941. – 1 вересня.
63. J.Torzecki. Polacy i Ukraincy. Sprawa ukrainska w czasie II wojny swatowej na terenie Rzeczy-Pospolitej. Warszawa, 1993. S. 122-123.
64. І.Цюрюпайлович. Спомини кооператора //Жовківщина. Історико-мемуарний збірник. – Жовква-Львів-Балтімор, 1997. – С. 208-209.
65. Б.Казанівський. Шляхом Легенди. – С. 233–236.
66. B.Milch. Moj testament // Karta. – 1991. – № 2. – S. 8-9.
67. І.Цюрюпайлович. Спомини кооператора. – С. 124.
68. B.Milch. Moj testament. – S. 11-12.
69. ЦДАВОУ, ф. КМФ-8, оп. 1. спр. 77, арк. 39.

70. Н.Антонюк. Українське життя в “генеральній губернії” (1939-1944). За матеріалами періодичної преси. – Львів, 1997. – С. 7-8.
71. ЦДАВОУ, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 47, арк. 38.
72. Там само, арк. 41-42.
73. ЦДАВОУ, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 39.
74. ЦДАВОУ, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 43.
75. Українські щоденні вісті. – 1941. – 10 липня.
76. Повідомлення головнокомандуючого вермахтом про покарання за невиконання наказів німецької влади. Наказ Кейтеля про вжиття крайніх заходів проти опору // В.Косик. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 530-532. ДАЛО, ф. Р-37, оп. 4, спр. 913, арк. 8, 17, 21, 23, 37.
77. ДАЛО, ф. 35, оп. 6, спр. 228, арк. 20-22.
78. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 35, арк. 35.
79. ЦДАВОУ. ф.4620, оп. 3, спр. 309, арк. 15-29.
80. ДАЛО, ф. 35, оп. 2, спр. 154, арк. 3-6.
81. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 42,43, 44, 123.
82. ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 289, 290, 309. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 1, 2, 4, 29, 35, 70, 71, 112.
83. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 29, арк. 16-18.
84. Донесення з окупованих районів Сходу. Український рух опору// В.Косик. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 591-592, 593; Ruch podziemny w ghetach i obozach Materialy i dokumenty. − Warszawa, Krakow 1946; Донесение начальнику полиции и СД дистрикта Галичина Ф.Катцману// Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации 1941-1945. − Иерусалим: “Яд-Вашем”. – 1991. – С. 264-269.
85. М.Литвин. Документи Армії Крайової про військово-політичні протистояння на Заході в роки Другої світової війни // Україна в минулому. Вип. VII, 1995, с. 113-129. ЦДАВООУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 309, арк. 15-29.
86. ЦДАВОУ, КМФ 8, оп. 1, спр. 77, арк. 36-37.
87. А.Круглов. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. − Харьков, 1997. – С. 8-9;

Україна в Другій світової війні у документах. Т. 1 – Львів 1997. – С. 92, 192-194.
88. В. Косик. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 158.
89. Україна у Другій світовій війні в документах. – С. 92.
90. Там само. – С. 192-193.
91. Є.Наконечний. Голокост у Львові// Віче. – 1992. – № 12.
92. Б.Казанівський. Шляхом Легенди. Спомини. – С. 208.
93. Є.Наконечний. Голокост у Львові // Віче. – 1992. – № 12.
94. І.Цюрюпайлович. Спомини кооператора. – С. 211.
95. ДАЛО, ф. 35, оп. 5, спр. 2, арк. 1-5, спр. 5, арк. 2-4; Українські щоденні вісті. – 1941. – 26 липня; F.Fridman. Žagłada Žydow lwowskich. Lodz. 1945; ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 90, арк. 15 – 29.
96. ДАЛО, ф. 37, оп. 4, спр. 913, арк. 19-31.
97. ЦДАВОУ ф. 4620, оп. 3, спр. 290, арк. 15-20.
98. Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. 274, оп. 1, спр. 123, арк. 114, 116, 118.
99. Українські щоденні вісті. – 1941. – 26 липня.
100. Д.Кахане. Щоденник львівського гетто // Діалоги. – 1987, № 5-6, 7-8, 13-14.
101. ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 290, арк. 19; ф. 4648, оп. 2, спр.33, арх. 128–129; Спогади Л.Плягера, В.Биковської.
102. Спогади Є.Наконечного, М.Петрашека, В.Герн, О.Токарського.
103. ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 290, арк. 19.
104. ЦДАВОУ, ф. 12, оп. 3, спр. 312, арк. 19-20; ДАТО, ф. 274, оп. 1, спр. 16, арк. 22-23.
105. F.Fridman. Žagłada Žydow lwowskich. Lodz. 1945. c.13; ЦДАВОУ, ф. 46 20, оп. 3, спр. 90, арк. 15 – 29.
106. ДАЛО, ф. 37, оп. 4, арк. 15-29.
107. Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации. 1941-1945. – Иерусалим: “Яд-Вашем”, 1991. – С. 264-269.
108. Там само.
109. Я.Хонигсман. Яновский лагерь. – Львів, 1996. – С. 23.
110. Д.Кахане. Щоденник львівського гетто// Діалоги 1987, № 5-6. – С. 58-59; Спогади З.Ляйнерта.

111. ДАЛО, ф. 37, оп. 4, спр. 913, арк. 18, 19.
112. ЦДАВОУ, ф. КМФ 8, оп. 2, спр. 156, арк. 128-129; Державний арх. Івано-Франківської обл. Ф. 37, оп. 1, спр. 309, арк. 15, 22, 28; М. Рехтман, Б.Рехтман. Уничтожение евреев Станиславщины // Вестник. Свидетельства очевидцев. Вып. 5. – Черновцы, 1996. – С. 74-77.
113. Звіти поліцаїв, керівників підрозділів української поліції. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 39, 40, 41, 43; ЦДАВОУ, ф. 4620. оп. 3, спр. 38; B.Milch. Moj testament. – S. 20-21; Державний архів Івано-Франківської області, ф. 37, оп. 1, спр. 1239, арк. 17-18.
114. Отчет Г.Катцмана// Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации. 1941-1945. – С. 264-269.
115. ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 290, арк. 21.
116. Отчет Г.Катцмана// Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации. – С. 268.
117. ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 2, спр. 153, арк. 103; Спогади В.Виговської, В.Макаріва, М. Петрашека.

Сумно, але є факти, які дозволяють вважати, що ставлення фашистських і радянських функціонерів щодо пам’ятників… збігалися. У 1953 р. уповноважений у справах релігій у Львові доповідав голові виконкому, що єврейський цвинтар занедбано, що… “на ул. Ленина в гараже “Автотреста” еще в период временной оккупации немцы двор этого гаража выслали надгробными плитами-памятниками, взятыми с еврейского кладбища”. Поэтому прошу поручить облкомунхозу т.Стрижу дать предложение как заменить покрытие этого двора или “закрыть эти плиты путём горячего или холодного асфальтирования” (ЦДАГОУ ф. 4648, оп. 2, спр. 153, арк.103, підкреслено мною. – *Ж.К.*).

118. Dzieci Holocaustu mówią. – Warszawa. 1993. S.158; Спогади Е. Петрів, В.Биковської, Ганни М.
119. С.Кренцбах. Живу ще завдяки УПА//Поклик сумління. – 1993. – № 20.
120. Спогади Ю.Юник, М.Петрашека. О.Т, І.М.
121. Спогади О.Т., І.М., В.Биковської.
122. ЦДАВОУ, ф. КМФ 8, спр. 2, спр. 156, арк. 128-129.

123. І.Химка. Краківські вісті про євреїв. 1943. До історії українсько-єврейських взаємин у роки Другої світової війни// Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5-6.
123 а. Borwicz M. Organizowanie wściekłości − Warszawa. 1947. S.36-37; Melenior M. Zagłada a tozsamość. Polacy Żydzi ocaleni na aryjskich popierach. Analiza doświadczenia biograficznego. − Warszawa. 2004.
Розповіді В. Гери, М. Петрашека.
123 б. Є.Наконечний. Шоа у Львові. – Львів, 2004. – С. 47-49, 60-79.
124. Dzieci Holocaustu mówią. S. 140-142.
125. І.Цюрюпайлович. Спомини кооператора. – С. 238-239.
126. Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII // Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький Збірник популярно-наукових доповідей і статей та іншого архівного матеріалу. − Філадельфія, 1994. – С. 167−169.
127. ДАЛО, ф. 37, оп. 4, спр. 29, арк. 15.
128. ДАЛО, ф. 37, оп. 4, спр. 913, арк. 87.
129. Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации. 1941-1945. – С. 264-269.
130. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 40, арк. 4.
131. Л.Рубінгер. Клопоти посадника Коломиї// Коломия й Коломийщина. – Філадельфія; Комітет Коломиян, 1988. – С. 65.
132. М.Хамула. Глиняни – місто моїх килимів. Спогади українського промисловця, організатора килимарства в Західній Україні. − Нью-Йорк, 1969. – С. 73-75.
133. ДАЛО, ф. Р-37, оп. 8, спр.17 арк. 18.
134. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 36, арк. 1-2.
135. Порушники закону// Львівські вісті. – 1941. – 18 серпня.
136. Розстріл у Станіславові // Українське слово. – 1941. – 20 серпня.
137. І.Гладилович. Жиди – бацила розкладу // Українські щоденні вісті. – 1941. – 16 липня.
138. Жидівська деструкція в побудові нового життя // Львівські вісті. – 1941. – 5 грудня.
139. Там само.
140. Жидівство // Воля Покуття. – 1941. – 26 листопада.

141. Воля Покуття. – 1941. – 29 листопада.
142. С.Витвицький. В генерал-губернаторстві// Сучасність. – 1996. – № 2.
143. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 37, 39, 40.
144. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 37, арк. 8-9, спр. 40, арк. 71.
145. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 37-40.
146. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 40, арк. 2.
147. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 39, арк. 31, 71, 80, 81, 83.
148. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 40, арк. 4.
149. I.A. Armstrong. Collaborationism in World War II. The Integral Nationalist variant in Eastern Europe // Jornal of Modern History. − Vol. 40, № 3, September. 168.
150. І Цюрюпайлович. Спомини кооператора. – С. 236-237.
151. К.Паньківський. Від держави до комітету. Літо 1941 р. у Львові. – С. 98-112.
152. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали в 3-х т. Т. 3. − Сучасність. 1983. – С. 15.
153. Німецька листівка літа 1943 р. проти ОУН і партизанів націоналістів // Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 615-616.
154. Листівка газети "Радянська Україна", червень 1943 р.// Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. − С. 619.
155. ЦДАВОУ, ф. КМФ 8, оп. 1, спр. 77, арк. 42.
156. С.Мудрик-Мечник. Шляхами підпілля революційної ОУН. − Львів, 1997; Л.Ребет. Світла і тіні ОУН. − Мюнхен, 1964; Я.Стецько. 30 червня 1941 року // Українська суспільна політична думка у ХХ ст. Т. 3.
157. Донесення начальника поліції безпеки і СД 30.III. 1942 // Косик В. Україна і Німеччина в Другій світової війні. − С. 557; Спогади Я.Дашкевича.
158. Б.Казанівський. Шляхом Легенди. – С. 264.
159. Спогади М.Петрашека, В.Макаріва.
160. Рух Бандери. Звіт начальника поліції безпеки і СД. 30.III. 1942 // Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 557.

161. К.Паньківський. Роки німецької окупації, 1941-1944. Друге видання. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто. 1983. – С. 48-51; Спогади М.Петрашека, О.Т.
162. Б.Казанівський. Шляхом Легенди, – С. 262-263. Спогади О.Т., В.Макаріва, Л.К.
163. В.Гайдабура. Списки Мельпомени // От сердца к сердцу. – 1997. – Март.
164. Спогади В.Макаріва.
165. Донесення начальника поліції безпеки і СД. 27.XI.1942 р. // Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 561-562.
166. Спогади В.Макаріва.
167. Рух опору Бандери на Україні. Уривки із донесень з окупованих районів сходу // Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 563.
167а. Рух опору Бандери на Україні. Уривки із донесень з окупованих районів сходу // Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 599.
168. М.Вальо. Благородний чин львівських інтелігентів // Шофар. – 1995. – Червень; Спогади В. Макаріва, М.Петрашека.
169. Книш З. Перед походом на Схід. – Б.м.: 1954. – С. 131.
170. Спогади сестри Марії-студитки, уродженої Фаїни Ляхер, Листи до Ф.Ляхер (сестри Марії) К.Голлера, І.Карчак.
171. П.Мірчук. Українська повстанська армія. Документи і матеріали. 1949-1952. – Мюнхен, 1953. – С. 47.
172. С.Кренцбах. Живу ще завдяки УПА // Поклик сумління. – 1933. – 20 червня.
173. Літопис УПА. Т. 5. – С. 34-35, 125, 176; Т.12. – С. 214.
174. Спогади Йосифа Д.
175. Rada pomocy Zudom (RPZ) // Wielka encyklopedia powszechna. T. 9. S. 653.
176. I.Wingierski We Lwowskiej Armii Krajowej. – Krakow, 1969. Bartoczewski, Z.Lewinova. Ten jest z ojczyz nymojej. – Warszawa. 1989. C.20.
177. P.Lisiewicz Przyczynek do zagadnienia pomocy Zydom // Kultura. – Krakow. 1983, 22 VII; Ruch podziemny w ghettach

i obozach. Materialy i dokumentu − Warszawa – Lodz – Krakow. 1946 − S. 55, 157.
Спогади Ядвіги Павлік, Ванди Биковської.
178. P.Lisiewicz Najwiacza wsypa podziemia Zydowskiego we Lwowie // Zycie Literackie. Krakow 1983. – 30 X.
179. Хонигсман Я. Катастрофа львовского еврейства. – С. 46-48; Хонигсман Я. Катастрофа евреев г. Броды // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. – К.,1995. – С. 106-108.
180. Я.Хонигсман. Катастрофа львовского еврейства. – С. 47.
181. Я.Хонигсман. С оружием в руках против общего врага // Шофар. – 1997. – Вересень.
182. Архів інституту "Яд-Вашем". № 33/ 1490, арк. 74-75. Див.: І.Левітас. Євреї України в роки Другої світової війни. − К. 1997. – С. 206-207.
183. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 1, спр. 735.
184. Спогади Ф.Гаєвського, Г.Мартиновської.
185. Dzieci Holocaustu mówią, S. 141-146, 165-167; Спогади В.Биковської, Ірени Б.
186. А.Ковч-Баран. За божі правди і людські права. Збірник на пошану о.Еміліана Ковча. − Саскатун. 1994. – С. 138; Спогади М.Вільчинської.
187. ЦДАВОУ ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 3643.
188. Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДІА) ф. 358, оп. 1, спр. 57, арк. 176-178.
189. О.Добош, протоієрей. Унія на Україні. Вік ХХ. − Православне видавництво "Дзвін", 1996; E.Prus Wladyka swiatojurski. Warszawa 1985.
190. До духовенства і вірних архієпархії // Українські щоденні вісті. − 1941. − 5 липня.
191. Митрополит А.Шептицький. Лист до Папи Пія XII // Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Збірник популярно-наукових доповідей і статей та іншого архівного матеріалу. – С. 167-169.
192. Діло. – 1935. – 5 травня.
192а. ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 66, арк. 21-23; див. також Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–45. – К.: Дух і Літера, 2003. – С. 45-46.

193. Не убий! 21 листопада 1942 р. у день уведення в храм Пресвятої Богородиці. Письмо-послання Митрополита А.Шептицького // З часів німецької окупації. − ЧСВВ. ч.II Йорктон − Саскачеван. Канада. 1969. – С. 222-231.

194. Спогади А.Гірного // Високий замок. 1997. – 12 вересня.

194а. ЦДІА у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 204, арк. 57.

195. А. Ковч-Баран. За Божі правди і людські права. Збірник на пошану о. Еміліана Ковча. − Саскатун. 1994.

196. ЦДАВОУ, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 40-41.

197. ЦДАВОУ, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 41; У книжці Еліяху Йонеса "Евреи Львова в годы Второй мировой войны и катастрофы европейского еврейства 1939-1941" (Москва-Иерусалим 1999) вміщений розділ "Случай Митрополита Шептицкого".

Автор пише: "Фигурой совершенно особой, двусмысленной и до сих пор вызывающей серьезные разногласия был глава украинской церкви во Львове". Він вважає, що Шептицький "по всеобщему мнению антисемитом не был. Но когда ему пришлось выбрать между тем, что воспринималось им как национальный интерес украинского народа и благом евреев он без колебания остановился на первом". Далі автор повторює відомі вже звинувачення на адресу Шептицького. Згадується і факт щодо молодого українця, який за ніч убив 75 євреїв. "В конце августа 1941 г. после двух месяцев немецкого правления, сопровождающегося погромами и убийствами тысяч евреев, Шептицкий писал в Ватикан "мы должны поддержать немецкую армию, освободившую нас от власти советов". "Шептицкий получал регулярные отчеты о том, что творится в городе". Сохранились свидетельства молодого украинца, пришедшего к митрополиту на исповедь и поведавшего ему, что в течение одной-единственной ночи он собственными руками убил 75 евреев".

Посилання у книжці № 94 "Исповедь Фредерика. B Raul Hilberg The Destruction of European Jewry. Чикаго 1991. – С.330".

198. Львівський єпархіальний вісник, 1941, № 10. – С. 231.

199. Д.Кахане. Щоденник Львівського гетто // Діалоги 1987, № 5-7, 7-8, 13-14; Спогади сестри Марії, С.Витвицького.

200. Сорок сім допитів матері-ігумені // Західна Україна під більшевиками. – Нью-Йорк: НТШ, 1958; Блаженні бо ганьблені та гнані. Ігуменя студиток Йосифа Вітер // Мета. – 1997. – 16 липня; Спогади сестер-студиток Зеновії, Марії.
200а. Zycie religijne w Polsce pod okupacja. Metropolia Lwowska. Praca Zbiorowa pod red. Ks.Z.Zelenskiego. Katowice. 1992. С.49-53; Kurek – Lesik E. Gdy Klasztor znaczyl Zycie. Udzial zenskich gromadzen zakonnych w Polsce w latach 1939-45. Krakow. 1992. С. 59-65.
201. Спогади С.Витвицького, О.Токарського, Ю.Юник.
202. Спогади Христини М., В.Петриця; Хресна дорога // Мета. – 1997. – 10 липня.
203. Діалоги. – 1987. – № 13–14. – С. 28.
204. О.Добош. Унія на Україні. Вік XX. – С. 94.
205. З.Суханова, Н.Сулима-Малашенко. А.Шептицький. Реалії хресного шляху // Дзвін. – 1990. – № 1. – С. 91.
206. А.Варшавский. История евреев России, СССР и Украины. – Днепропетровск. Днепропетровский государственный университет. 1997. – С. 69.
207. А.Шептицький. Лист до Папи Пія XII // Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький.
208. Спогади зв'язкової генерала Чупринки Галини Дидик, записані львів'янками Надією Мудрою і Ганною Садовською у 1979 р.//Дзвін. – 1997. – № 9-10. – С. 117.
209. Є.Наконечний. Голокост у Львові // Віче. – 1992. – № 13.
210. Спогади М.Петрашека, В.Гураля. Про висловлювання Хешелеса пише Ю.Шульмейстер. Расплата. – Львів, 1985.
211. Є.Наконечний. Голокост у Львові // Віче. – 1992. – № 13.
212. ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 37, арк. 31-32.
213. ДАЛО, ф. 12, оп.1, спр. 12, арк. 49.
214. Д.Кахане. Щоденник Львівського гетто // Діалоги. – 1987. – № 13-14. – С. 30.
215. Д.Кахане. Щоденник львівського гетто // Діалоги. 1987. – № 13-14. – С. 35-36.
216. Є.Наконечний. Голокост у Львові // Віче. – 1992. – № 14.
217. Є.Наконечний. Голокост у Львові // Віче. – 1992. – № 3.

218. Спогади Анелі Л., Данути Новаківської, М.Горсик, Івана М., Петра С.
219. Спогади В.Биковської.
220. Спогади П.Тимочка.
221. С.Кренцбах. Живу ще завдяки УПА // Поклик сумління. – 1993. – 20 червня.
222. Львівські вісті. – 1942. – 18 листопада.
223. Львівські вісті. – 1942. – 5 грудня.
224. Рідна земля. – 1943. – березень.
225. О.Степанів. Сучасний Львів. – 1943. (Перевидання. 1992 р.). – С. 77.
226. О.Степанів. Сучасний Львів. – С. 56-57, 59.
227. Я.Дашкевич. О.Степанів та її "Сучасний Львів". Післямова. // О.Степанів. Сучасний Львів. – Львів, 1992. – С. 135.
228. Я.Дашкевич. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфі та менталітети. – С. 79.
229. Я.Сусленський. Справжні герої. – К.: Тов. "Україна". 1993. – С. 12.
230. Яків Михайлович Сусленський, народився в м.Ананьїв на Одещині 10 травня 1929 р. В 1941 р. евакуювався в Астрахань. До 1945 р. працював на автозаводі. В 1953 р. закінчив факультет англійської мови Одеського інституту іноземних мов. Вчителював у школах Молдови і України. активно домагався дотримання Декларації прав людини в СРСР. У 1970 р. був заарештований і засуджений за так звану "антирадянську агітацію і пропаганду". Відбував покарання разом з іншими правозахисниками у в'язницях (Володимирській з найсуворішим режимом) і таборах Мордовії та Пермської області. Після звільнення в 1977 р. емігрував до Ізраїлю. У 1979 р. організував в Ізраїлі "Товариство єврейсько-українських зв'язків", яким беззмінно керує донині. Вся багатогранна діяльність цього товариства сприяє нормалізації та поліпшенню стосунків між єврейським та українським народами. Автор спогадів "Про єврейсько-українські взаємини в таборах і тюрмах для політичних в'язнів СРСР", книжки про участь громадян України у рятуванні євреїв від фашистського геноциду "Справжні герої".

231. Б.Комский. Родилась в Золочеве девочка // Шофар. – 1991. – Апрель; спогади Ольги, Євгенії Петрівих.
232. Запомните имя праведницы // Шофар. – 1995. – Серпень; розповідь З.М.
233. Я.Сусленський. Справжні герої. – С. 69-70.
234. Інформація Е.Бергера. Розповідь І.Кунцевича.
235. Я. Сусленський. Справжні герої. – С. 113-114.
236. Ш.Вайс. Між роками. 1941-1945 // Діалоги. – 1985. – № 5–7. – С. 62-65, Шофар. – 1993. – Липень.
237. Спогади С.Герети. інформація Є. Бергера. Праведники // Русалка Дністрова. − 1994. − Грудень.
238. Матеріали відділу зв'язків з іноземними товариствами Львівської міської ради; Розповідь С.Онуфрів.
239. Лист Сари, дочки М.Менесберга, передала С.Онуфрів.
240. Матеріали відділу зв'язків з іноземними товариствами Львівської міської Ради, 1996.
240а. Цви Маген. Спасая жизнь, они спасли человечество // Высокий замок. – 1996. – 17 лютого.
241. Е.Бергер. Праведники // Русалка Дністрова. – 1994. – Грудень.
241а. Розповідь Ірини Саїк Максимів 19.02.2003 р. На знак глибокої вдячності… // Шофар. – 5.03.2003.
242. Розповідь Ганни Гринів з дому Лисищак. Інформацію про родину Лисищаків див.: "Вестник. Свидетельства очевидцев: Сборник Черновицкого общества еврейской культуры" Вип. 3. − Чернівці, 1994. − С.136.
242а. Інформація В.Сушкевича. Спогади Анни (правнучки Маліцкого).
242б. Інформація учня Д.Д.Фалендиша П.Тимочка, спогади Г.Д.Фалендиш-Фані.
243. Я.Сусленський. За лаштунками полеміки // Діалоги. – 1984. – № 2
244. Матеріали відділення зв'язків з іноземними товариствами Львівської міської ради.
245. Кримінальні справи місцевого населення можуть бути свідченнями зростаючого зубожіння, важких умов діставання харчів, одягу, зростаючої непокори владі, фактів польсько-

української єдності пересічних людей у боротьбі за виживання.
246. ДАЛО, ф. р-37, оп. 1, спр. 1004.
247. ДАЛО, ф. Р-37, оп. 1, спр. 1341.
248. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 1, спр. 1040.
249. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 1, спр. 1186.
250. Там само, спр. 284.
251. Там само, спр. 366.
252. Там само, спр. 800.
253. Там само, спр. 799.
254. Там само, спр. 801.
255. Там само, спр. 520, 1064.
256. Там само, спр. 1311, 284.
257. Там само, спр. 1253.
258. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 1, спр. 1327.
259. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 1, спр. 851.
260. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 1, спр. 1151.
261. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 1, спр. 1243.
262. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 1, спр. 1258.
263. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 1, спр. 1227.
264. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 1, спр. 1298.
265. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 77, спр. 904.
266. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 1, спр. 661.
267. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 1, спр. 1188.
268. Донесення з окупованих районів Сходу № 46. 19.III.1943 // Косик В. Україна у Другій світовій війні. – С. 606.
269. ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 286, арк. 28-30.
270. Спогади Катерини М., Івана Х.
271. Спогади Юстини П.
272. ДАЛО, ф. Р-77, оп. 1, спр. 102; ДАЛО, ф. 2042, оп. 1, спр. 175.
273. А потім приходили листи // Шофар. – 1994. – Серпень.
274. Розповідь М.Корби, М.Онисик.
275. Б.Дорфман. Живут среди нас Праведники // Шофар. – 1997. – Серпень.
276. Спогади Любомира Бондаря.

276а. Спогади Шуламіт Естер, Оксани Старів та Ярослави Петренко.
277. Розповідь Є.Маціевського, Л.Козик. Я, брат твій, Шльомо // Шофар. – 1995. – Квітень.
278. Я.Ребрик. Судьба жильцов одного дома // Шофар. – 1998. – Квітень.
279. В. Степан. Яка доля спіткала мого вчителя? // Шофар. – 1994. – Серпень.
280. Розповідь Сабіни Шмідт, Спогади Надії Кравець.
281. Корчин: Повстанський мартиролог Сколівщини. Зібрав і упорядкував Г.Дем'ян // Шлях перемоги. – 1995. – 10 березня, 13 березня.
282. Розповідь О.Каричорта.
283. Dziezi Holocaustu mówią. S.137-188.
284. Dziezi Holocaustu mówią. S.182-188.
285. Л.Мильман. Исчезнувший мир // Шофар. – 1997. – Листопад.
286. Спогади М.Н., М.Ільницький. Турківщина за завісою століть. – Львів, 1993.
286а. Ю.Гайда. Турківщина: природа і люди. – Ужгород: Патент, 1998. – С.119-120.
286б. Спогади Б.Червінського з села Вовче, М.Велет з села Розлуч.
287. Розповіді М.Кордиш, Ірини М., Віталія П.
288. Л. Козік. Сага про рятівників і врятованих // Шофар. – 1997. – Липень.
289. Хорошо в Израиле, хорошо в США, а первая родина все-таки Жовква // Высокий замок. – 1995. – 12 августа.
290. І.Цюрюпайлович. Спомини кооператора. – С. 241-242.
291. Спогади Галини Кріль.
292. Спогади В.Гери, Л.О.
293. ДАЛО, ф. Р-35, оп. 13, спр.146, арк. 3; ЦДІА ф. 761, оп. 1, спр.1, арк. 42; Ф.Петрякова. Максимилиан Гольштейн. Страницы биографии. – М., 1994. – С. 12-19.
294. ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 2, спр. 219, арк. 13-22.
295. ДАЛО, ф. 35, оп. 146, спр. 21, арк. 29.
296. ЦДАГОУ, ф. 4648, оп. 2, спр. 83, арк.

297. Folksstime. – 1985. – 20 січня.
298. Інформація академіка Я.Ісаєвича
299. Toby Knobel – Fluek. Memofizom my Polish village. N-Y. − 1990.
300. Розповідь Х.Савчук.
300а. Спогади Євгенії Нішкевич. Див. також: Еліяху Йонес. Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства. – С.336-337.
301. М.Мільман. Борислав: біля могил, яких могло не бути // Шофар. – 1993. – Вересень.
302. Розповіді Марії К., Віталія П.
303. Химия и жизнь. – 1992. – № 1.
304. Розповідь Євгенії Барнич, Юрія Барнича.
304а. Державний Архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 2366, оп.1, спр.19, арк.8.
304б. ДАЛО, ф.239, оп.2, спр.18, арк.100-103.
304в. ДАТО, ф.2366, оп.2, спр.19, арк.6-7.
305. Л.Бернштейн. Антисионистская литература в Советском Союзе // Євреї України та держава Ізраїль. – К., 1998. – С. 30-36.
306. К.Дмитрук. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. − Львів, 1974; М.Гайсинович. У змові з катами. Львів, 1975. Holocaust Memoiris Jews in the Lwow Getto the Janowski concentration Camp and Deportees in Siberia by Joachim Schonefeld / Foreword by Simon Wisental. − Hooken. New Jersej. 1985; Ю.Шульмейстер. Гитлеризм в истории евреев. – К., 1990; A.Weis Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust // Ukrainian-Jewish Relation in Historical Perspective // ED by Hovard Aster and Peter J. Potichnyi. Edmonton. 1990. Ph.Fridman. Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupatson // F.Fridman Ph. Poods to Extinction: Essays on the Holocaust – New Jork, 1980. – P. 176-208.
307. E.Prus Holocaust po banderowsku. Czu Zydzi byli v UPA. − Wzoclaw-Norton; 1998. A.Korman Piate przykazanie Boskie.

Neukaralne ludobojstwo dokonane przez ukrainskich szowinistow w latach 1939-1945. − London. 1989-1990.

308. Я.Дашкевич. Еврейско-украинские взаимоотношения в Восточной Галиции (конца XIX – начало XX в.)// Исторические судьбы евреев России и СССР: начало диалога. − М., 1992; Його ж. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети // Україна в минулому. Вип. VI. − Київ-Львів 1994; Його ж. Проблематика вивчення українсько-єврейських відносин (XVI – поч. XX ст.) // Україна вчора і нині. − Львів, 1993; І.Клейнер. Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання. − Київ-Торонто. Едмонтон. Канадський інститут українських студій: 1995; Т.Гунчак. Україна в І пол. XX ст. Нариси політичної історії. – К., 1993; Його ж Симон Петлюра та євреї. – К., 1993; Я.Грицак. Нарис історії України. Формування модерної української нації. – К., 1996; Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 1. – К.:, 1997; Українсько-єврейські стосунки. Євреї в Україні // Українознавство. Реферативно-бібліографічний бюлетень. 1993. − Київ−Львів, 1997. – С. 171−175; Гон М.М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939): Монографія. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – С.192; Українці і євреї. Збірник статей, документів та есеїв. Упорядник та автор попереднього слова О.Панченко. – Гадяч, 2006; Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 169-179; Друга світова війна і доля народів України. Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції м.Київ, 30-31 жовтня 2006. – К.: Зовнішторгвидав, 2007.

309. А.Гуревич. Исторический синтез и школа анналов. − М., 1993. – С. 78.

310. Я.Дашкевич. Еврейско-украинские взаимоотношения в восточной Галиции (конец XIX – начало XX в.). – С. 265.

311. Розбудова нації. – 1934. – № 2. – С. 72-73.

312. З.Книш. Далекий приціл. Торонто. 1967. – С. 35.

313. Я.Дашкевич. Дослідження націоналізму // Україна в минулому. Вип. VII. – Львів 1995. – С. 7–12.

314. Я.Дашкевич. Болючі проблеми в історії східної Європи // Україна вчора і нині. − К. 1993. – С. 8.

315. Евреи в Советском Союзе в начале второй мировой войны. (1939-1945) – Нью-Йорк, 1966. P.Hilberg. The Destruction of the Jews. – Chicago. 1961. И.Арад. Холокауст. Катастрофа европейского еврейства. Сб. статей. – Иерусалим, 1990; Ц.Барах Антисемитизм в новое время. – Тель-Авив, 1991; И.Гутман, Х.Шацкер. Катастрофа и ее значение. – Иерусалим, 1990; Dr.Pohl. Nations sozialisti sche Juder verfolgung in Ostgulizien 1941-1944. Organisation und Durch fuhrug eines Staatlichen Massenverbrechrechens. – München, 1997; Sandkühler I. «Endlösung» in Galizien. Der Juden mord in Ostpolen und die Beitz 1941-1944. – Bonn. 1996; Berkhoff K. C.Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. — Cambridge, Massachusetts and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press. 2004; Йонес Э. Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства 1939-1944. (Москва-Иерусалим, 1999; І.Химка. Краківські вісті про євреїв. 1943. До історії українсько-єврейських взаємин у роки Другої світової війни// Філософська і соціологічна думка. - 1994. - № 56.
316. Центр єврейської документації Візенталя (Відень), Центр досліджень "Яд-Вашем", Дім борців гетто ім. Кацнельсона (Ізраїль), Наукові центри в Англії, Німеччині, Науковий Інститут єврейської історії (Польща).
317. Провідні ревізіоністи проф. Північно-західного університету США А.Бутц, французький проф. Р.Фаурісон: A.Butz. The Hoax of the XX century. – Los Angeles, 1976; R. Faurisson. The Problem of the Gas Chambers or the Rumor of Ausschwitz Rjchelle Kark. – N.Y. – Revisionist Press, 1979.
318. М.Коваль. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення // Український історичний журнал. – 1992. – № 2; М.Попович. Єврейський геноцид в Україні, історія та уроки. //Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5-6; Я.Хонигсман. Катастрофа Львовского еврейства. – Львов, 1993; А.Подольський. Нацистський геноцид щодо єврейського народу України. 1941-1944. Дисс.канд. іст. наук. – К., 1996; Левитас. Євреї України в роки Другої світової війни; – К., 1997; Bilinsky. Methodlogical Problems and Phlosophical Issues in the Study of Jewisch-Ukrainian Relations during the

Second World War //Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. – Edmonton, 1990; T.Hunczak. Ukrainian-Jewish Relations the Sowiet and Nazi Occupation // Ukraine during World War II: History and Aftermath A. Sumposium / Ed. by... Boshyk. Edmonton, 1986.
319. М.Богачевська-Хом'як. "Білим по біломі". Жінки в громадському житті України 1884–1939. – К., 1995. – С. 7-9.
320. І.Химка. "Краківські вісті" про євреїв 1943 р. До історії українсько-єврейських взаємин в роки Другої світової війни // Філософська і соціологічна думка. – 1994. № 5-6. – С. 196.
321. F.Fridman. Žagłada Žydow lwowskich. Lodz. 1945. S. 5-6.
322. ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 290, арк. 19-29.
323. Д.Кахане. Щоденник Львівського гетто // Діалоги. – 1985. – № 7-8.
324. Донесення про події в СРСР. № 10. Начальник поліції і служби безпеки СД – IV. AJ-B № 1 B/41 P. 11 // Україна в Другій світовій війні в документах. – С. 192.
325. Україна і Німеччина у Другій світовій війні у документах. – С. 193.
326. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – К., 1963; T.Cyprion, I.Sawicki. Nie oszczedzac Polski. – Warszawa. 1959; Nazi Rule in Poland. – Warszawa. 1961.
327. В.Косик. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – С. 152-155. В.Кук. Генерал Роман Шухевич. – К., 1997. – С. 35-36.
328. Спогади М.Петрашека, В.Гери.
329. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 153–155.
330. Deschenes Commision Report Canada Communication Group. P. 2–57.
331. Z.Albert Lwowski Wydzial lekarski w czasie okupacij hitlerowskej. 1944–1945. – Wroclaw. 1975.
332. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. – К., 1980.
333. Історія застерігає. – К., 1986.
334. ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 290, арк. 19-20.
335. F.Fridman. Zagłada Žydow łwowskich. P.7.

336. Kronika. − Warszawa. 1982. S. 360-378.
337. М.Петрикевич. Борислав на грані двох окупацій; М.Терлецький. Страхіття Другої світової війни у Бориславському басейні // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1975; Спогади Михайла С., Марії К.
338. М.Терлецький. Страхіття Другої світової війни у Бориславському басейні // Дрогобиччина − земля Івана Франка. – С.123–114.
339. A.Žbikowski. Inny pogrom // Karta. – 1991. – № 5. – С. 130–133.
340. A.Jasinski. Boryslawska apokalipsa. //Karta. – 1991. – № 4.
341. Ш.Вайс. Між роками 1941–1945 // Діалоги. − 1985 − № 7–8. − С. 63–66.
342. М.Терлецький. Страхіття Другої світової війни у Бориславському басейні // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – С.112–113.
343. М.Терлецький. Страхіття Другої світової війни у Бориславському басейні // Дрогобиччина – земля Івана Франка.− С. 82–83.
344. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 80, спр. 68, арк. 18.
345. Діалоги. – 1985. – № 7-8. – С. 66.
346. Сталася прикра помилка //Голос України. – 1993. – 22 червня.
347. Львівські зустрічі. У рідному Бориславі // Шофар. – 1993. – Липень.
348. В.Косик. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. − С. 524–525.
349. Інформація члена Проводу ОУН м. Бібрки 1941 р. Слави Стецько. Спогади мешканців Краковця О.М., В.Р., Глинян І.М., В.Г.
350. ЦДАВОУ, ф. 4620, оп 3, спр. 7, арк. 5.
351. Я.Стецько, Національне й інтернаціональне жидівство // Українська визвольна концепція. Твори. Т.ІІ. Мюнхен: Видання організації українських націоналістів, 1987. – С. 350−351.
352. ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 2, спр.2, арк. 636.

353. Я. Стецько. 30 червня 1941 р. – С. 226.
354. ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 45, арк. 2-3.
355. ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 379, арк. 52-53.
356. Я.Стецько. 30 червня 1941 року. Проголошення відновлення державності України. – С. 178-239.
357. ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 378. арк. 39-40.
358. ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 2, спр. 2, арк. 36-37.
359. Я. Стецько. 30 червня 1941 р. – С. 222.
360. ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 2, спр. 2, арк. 40-44.
361. Спогади В.Гери, Ірини М., Івана З.
361а. Спогади М.Петрашика, В.Гери. Див. також: Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины. – Львів, 1998, спр. 253.
361б. ДАЛО, ф.239, оп.2, спр.63; ф.77, оп.1, спр.1202.
362. B.Milch. Moj testament. S. 4-5.
363. Спогади Клари С.
364. Спогади Сабіни Шмідт.
364а. ЦДАВОУ, ф.1, оп.2, спр.33, арк.133.
365. B.Milch. Moj testament. S.33-34.
366. ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 290, арк. 21.
367. Леонід Фінберг розмовляє з Й.Зісельсом. Євреї в сучасній Україні: реалії та перспективи // "Ї" − Незалежний культурологічний часопис. − 1996. – № 8. – С. 77.
368. Інтерв'ю Г.Явлінського кореспонденту Г.Вдовиченко // Високий замок. – 1997. – 12 вересня.
369. М.Маринович. Відкритий лист до редакції газети "За вільну Україну" // Єгупець. – 1996. – № 2. – С. 57-60.
370. Є.Наконечний. Голокост у Львові // Віче. – 1992. – № 12; Є.Наконечний. Шоа у Львові. Посвята. – С. 3.
371. Інформація Голови Американського товариства українсько-єврейських взаємин Є.Стахова.
372. Заява фракції комуністів "Про прийняття присяги депутатами Верховної Ради України XIV скликання".

Summary

The book is based on archival sources, the recorded testimonies of eyewitnesses – 150 Ukrainians, Poles and Jews – and recollections published in different periods. The latter includes periodicals and books published during the period of the German occupation as well as post-war and up-to-date historical and historico-sociological research.

The social and ethnic behaviour of the local population under the conditions of the so-called "final solution of the Jewish question" is analyzed on the basis of historical-genetic and sociological methods.

The book contains five chapters.

The first chapter, "The ethno-social situation in Galicia in the 1-st part of the XXth century", examines the status of Ukrainians, Poles, and Jews in the inter-war period and the inter-ethnic relations among them.

The analysis of historical memory and mentalities shows that despite differences of social structure and economic status, periods of peaceful co-existence prevailed. There were no racial conflicts. Jewish pogroms are recorded only in periods of severe political change – the Russian occupation of 1914, the struggle between Ukrainians and Poles in 1918, the German occupation of 1941.

The rapid Sovietization of the territory in 1939-41 was an integral part of the Nazi Holocaust. Under the conditions of arrests, deportations, and terror, a large part of the population (including Jews) regarded the Germans as liberators. Despite the threat to the Jews as a nation, there was no corresponding information, no evacuation.

The second chapter, "The New Order – The Abyss of Hell", is devoted to an analysis of the assured success and development of Nazi social, economic, and ethnic policies and the collapse of aspirations for Ukrainian statehood. As Metropolitan Andriy Sheptytsky wrote: [The people expected from German rule] "wisdom, justice, and decisions taking into account the needs and well-being of all citizens living within our borders without regard to their national and social origins.

In the province (district) of Galicia, the Nazis issued more than 65 instructions and orders concerning "non-arian" inhabitants, that is, Jews. Punishments (predominantly the death penalty) were introduced

for those "arian" inhabitants (Ukrainians and Poles) who violated these instructions.

Massive anti-semitic propaganda was launched; pogroms were provoked. Local Jews were held to blame for mass shootings in the prisons before the trial of the Red Army. However, despite the stereotypical thinking, the complexity of the situation, the ideological pressure, there occurred no mass relapses into primitive structures of social behaviour. Chaos, when the unstructured energy of all "lumpen" was united into a wave of terror, was episodal.

In the third chapter, "Violence, Compassion, Indifference, Organized Aid," questions of indifference to and rejection of resistance to the "New Order" are examined on the background of such factors as inter-ethnic ties and violations of the laws and instructions of the occupying powers.

There were situational protests of the intelligentsia, trade between peasants and city dwellers and Jews, sabotage of the prohibition to offer jobs to Jews, protests against the creation and functioning of the ghetto, even the participation of the Ukrainian Aid Police in these acts.

The forms of support to Jews on the part of political and military organizations of Ukrainians and Poles (OUN, UPA, Zegota) are especially considered. The position of the Catholic and Greek-Catholic church is analyzed. It includes different forms of secret aid and open protests of the Metropolitan Sheptytsky (the pastoral letters "Do not kill!").

Chapter 4, "Humanity against the machine of murder", is the central chapter. It is devoted to the complex process of becoming conscious of the evil of annihilating a whole people under conditions of direct threat to one's own physical and ethnic existence.

The names of 35 Galicians officially honored as "The Righteous of the Peoples of the World" are listed in the book, along with 52 people not granted this title (including Metropolitan A.Sheptytsky), and 152 rescuers. They hid Jews, supported them with money, food, and clothing. 79 of them there sentenced to death. Policemen of the Ukrainian Aid Police are among them.

Under conditions of political opposition between Ukrainians and Poles in daily life, many of them united their efforts to save Jews. The spiritual energy of the Christian ethic, love thy neighbour, an obligation before God, helped them to resist evil.

The analysis of the "living history" documents permits us to conclude: 7 out of 10 Galicians, Ukrainians and Poles, actively or passively helped Jews.This did not stop the fascist machine of extermination but slowed its speed.

The chapter, "The historian must analyze", examines the content and activity of myths and stereotypes: "judeobolshevism", "genetic anti-semitism", "pogrom-oriented Ukrainians", "the subordinance of the ethnic and national to the social".

The contradictory nature of documents is analyzed as well as the influence of the political environment, psychological conditions, historical memory, representatives of different ethnic backgrounds on the interpretation of identical events (the pogroms of June 1941, the so-called "Petlura days" – acts of OUN(b), the Ukrainian Aid Police).

The documents of the OUN(b) leadership regarding Jews are analyzed as well as the behaviour of military commanders and ordinary members of insurgent troops. Here one discovers the ambivalence of attitudes to Jews both as the carriers of political ideas of bolshevism and as neighbours, acquaintances, work-mates. In both domestic and academic consciousness, stereotypes are largely due to ignorance of facts and the imposing of collective responsibility onto the acts of separate individuals.

The book is addressed to historians, sociologists, teachers, and all others interested in the history of World War II and the Holocaust.

ЗМІСТ

CONTENTS

З питань замовлення та придбання літератури звертатися за адресою:

ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38(044) 425-60-20

E-mail: duh-i-litera@ukr.net (відділ збуту);

franc@roller.ukma.kiev.ua (видавництво)

Надаємо послуги: «Книга – поштою»